

Р. Г. Фәхретдинов • R. G. Fakhretdinov • Р. Г. Фахрутдинов

ТАТАР ТАРИХЫ TATAR HISTORY ИСТОРИЯ ТАТАР

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
TATARSTAN BOOK HOUSE
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

Р. Г. Фәхретдинов • R. G. Fakhretdinov • Р. Г. Фахрутдинов

ТАТАР ТАРИХЫ TATAR HISTORY ИСТОРИЯ ТАТАР

КАЗАН • ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
KAZAN • TATARSTAN BOOK HOUSE
КАЗАНЬ • ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

2015

УДК 94(470.41)"652/653"
ББК 63.3(2Рос=Тат)32/45
Ф97

Төзүчесе: М. М. ГИБАТДИНОВ
Content by: M. M. GIBATDINOV
Составитель: М. М. ГИБАТДИНОВ

Фәхретдинов, Р. Г.

Ф97 Татар тарихы / Р. Г. Фәхретдинов. — Казан : Татар. кит. нәшр., 2015. — 221 б. : рәс. б-н.

Fakhretdinov, R. G.

Tatar History / R. G. Fakhretdinov. — Kazan : Tatarstan Book House, 2015. — 221 p. : with illustrations.

Фахрутдинов, Р. Г.

История татар / Р. Г. Фахрутдинов. — Казань : Татар. кн. изд-во, 2015. — 221 с. : ил.
ISBN 978-5-298-03090-8

Бу китапта күренекле татар тарихчысы Р. Г. Фәхретдинов татар халкының бер мең елдан артык булган тарихы турында яза. Хезмәттә мөстәкыйль татар дәүләтләре чорлары яктыртыла.

Китап киң катлау укучыга тәкъдим ителә.

The book of a well-known Tatar historian R. G. Fakhretdinov is devoted to thousand-year-old history of the Tatar people, covering periods of existence of the independent Tatar states.

This book is intended for general reader.

Книга известного татарского историка Р. Г. Фахрутдинова посвящена более чем тысячелетней истории татарского народа, охватывающей периоды существования самостоятельных татарских государств.

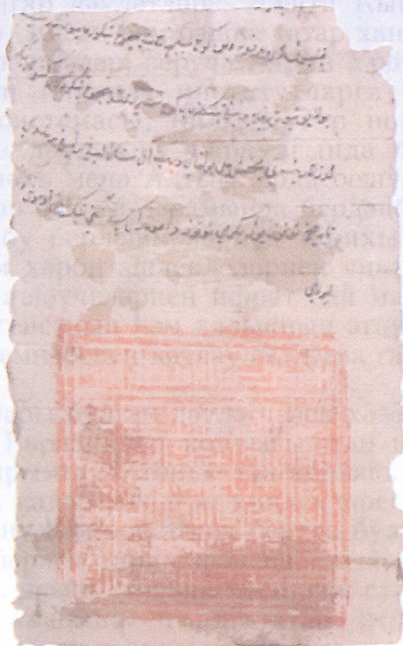
Рассчитана на широкий круг читателей.

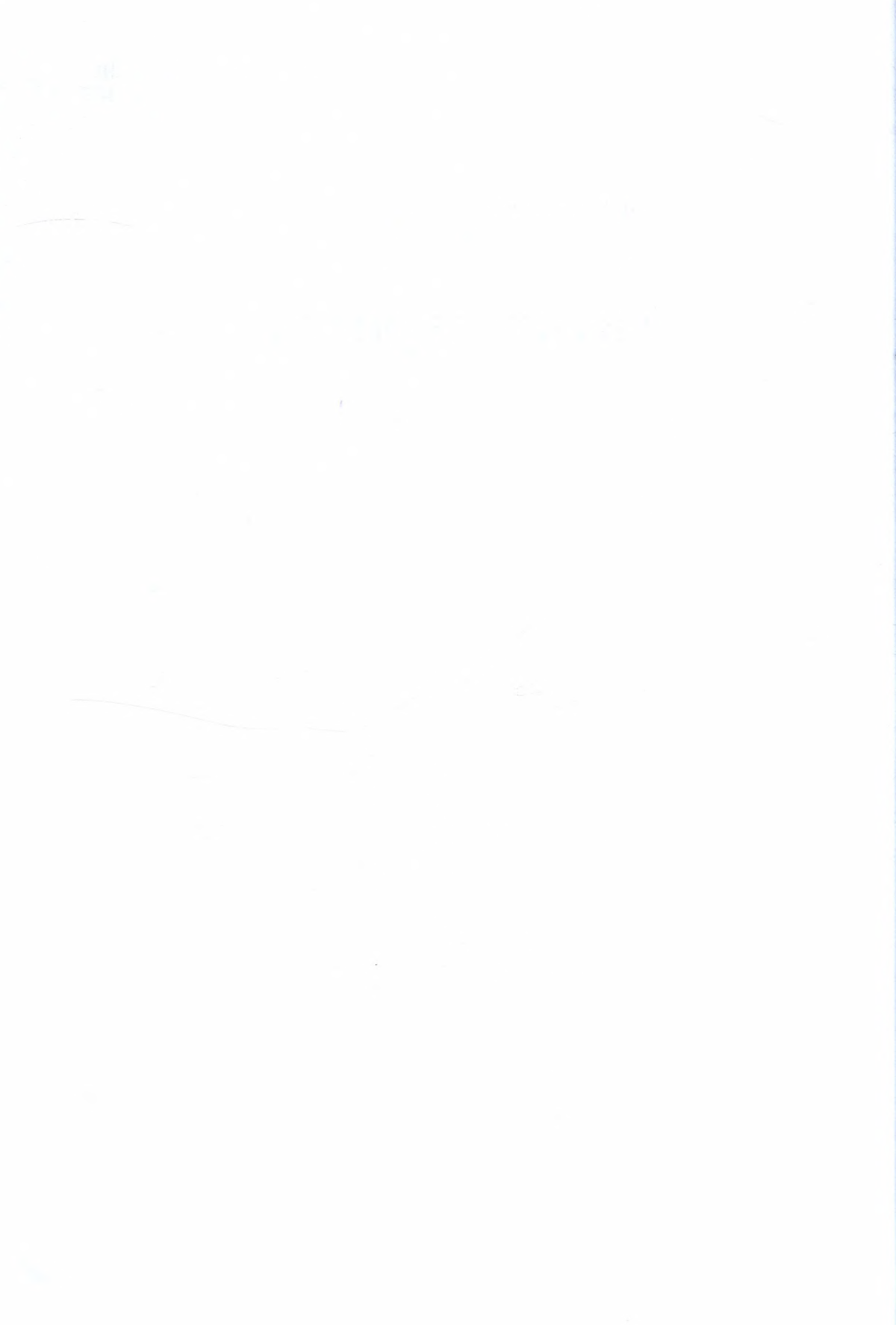
УДК 94(470.41)"652/653"
ББК 63.3(2Рос=Тат)32/45

ISBN 978-5-298-03090-8

© Татарстан китап нәшрияты, 2015
© Фәхретдинов Р. Г., 2015
© Tatarstan Book House, 2015
© Fakhretdinov R. G., 2015
© Татарское книжное издательство, 2015
© Фахрутдинов Р. Г., 2015

Татар тарихы

Китап хақында

Татар халкы тарихы бай матди һәм рухи мәдәнияткә ия гаять зур Евразия дөньясындагы Урта гасырлар дәүләтләренәң тулы бер яшәү дәверләрен колачлый һәм гасырлар тирәнлегенә китә. Ул этногенез һәм этник тарихның озын һәм катлаулы юлын уза: үзенәң ерак тарихи тамырлары белән Урта гасырлар башында этник бергәлек оешу чорыннан башлап татар халкы, берәз соңрак исә татар милләте формалашуга кадәр сузыла. Татар дәүләтчелегенәң берничә этабы һәм формалары аның төрле тарихи чорлардагы үсешә һәм камилләшүе белән генә түгел, бәлки Алтын Урда җимереләп, аның элеккегә бердәм территориясендә аерым татар ханлыклары барлыкка килгәннән соң аерылып чыккан берничә этнографик төркем булуга да бәйләп аңлатыла.

Татарларның сәяси һәм этник тарихы, аларның дәүләтчелегә һәм дәүләти мәдәнияте, уртача 1000 елга сузылган зур вакыт аралыгын иңләп, Урта гасырларның *башлангыч* (Төрки, Кимәк һәм Хәзәр каганлыклары, Бөек һәм Идел буге Болгар дәүләтләре, Дәшти Кыпчак), *чәчәк аткан* (Алтын Урда) һәм *соңгы* (Казан һәм башка татар ханлыклары) чорларын үтеп чыга. Бу сәяси берләшмәләр, аеруча Алтын Урда чорыннан башлап, дәүләтчелек өчен бөтен кирәкле институтларга ия була: оештыру һәм идарә органнары системасы, билгеле бер нормалар системасын ныгытучы хокук, әлегә дәүләтнең карамагында булган территория. Татар дәүләтчелегендә нәкъ менә Алтын Урда оешудан башлап Кырым ханлыгын юк итүгә кадәр 540 ел дәвамында бердәнбер Жүчиләр нәселе хакимлек итә. Барлык бу берләшмәләрнең тарихы бик тә зур вакыйгалар, дәүләт, сәяси һәм хәрби эшлеклеләрнең чиктән тыш күплегә белән билгеләнә; ул анда яшәүчеләрнең ифрат бай матди һәм рухи мәдәнияте үсешә белән, этногенезның һәм халыкның этник тарихының, аның барлык этнографик төркемнәренәң катлаулы, әмма гаять мөһим этаплары белән бәйләнгән.

Тирән тарихи тамырлары булган дәүләтчелек хәзергә татар халкының Урта гасырларда Үзәк Евразиянең көнчыгыштан көнбатышка Иртыш елгасы буйларыннан Кырымгача, төньяктан-көнъякка Болгар һәм Казан төбәкләреннән Каспийга кадәр җәелгән киңлекләрендә яшәгән борынгы бабаларына, бергә туплану һәм эре этник берлек булып оешу өчен, җирлек хасил итте. Әлегә берлек тарих фәнненә «татар суперэтносты» (яки «мөселман суперэтносты», ягъни «төньяк-мөселман суперэтносты») буларак керде. Татар халкы үзатамасына, ягъни «татар» этнонимына ия булган заманнардан алып, аның сәяси тарихы этник һәм татар халкы, аның теле һәм мәдәнияте формалашуда билгеле роль уйнаган компонентларның тарихыннан аерылгысыз.

Татарларның борынгы һәм Урта гасырлар тарихының барлык чорларына да нисбәтле гаять бай чыганаclar базасын объектив аңлаган тәкъдирдә, милләт булып житлеккәнче татар халкы формалашуда ике этап булуы турында нәтижә ясарга мөмкин: 1) элгәреге татарлар чоры, Көнчыгыш Төрки каганлыгы заманнарында борынгы татар этник берлеге оешу (VII гасыр — VIII гасырның беренче яртысы); 2) Алтын Урда куәтле дәүләткә әверелеп, аның мәдәнияте чәчәк аткан дәвердә татар халкы формалашу (XIV гасыр).

Укучыларга тәкъдим ителә торган бу китап татарларның кыскача милли дәүләтчелек тарихының барлык чорларын диярлек (татарларның Россия империясе составындагы, совет һәм Россия тарихлары чорларыннан кала) үз эченә ала.

Бу басмада татар халкының формалашу проблемасына, гомумән, аның галимнәрдә һәм киң катлау укучыларда һәрдаим кызыксыну уятучы этник тарихына аерым игътибар юнәлтелә.

Киң катлау жәмәгәтчелеккә атап чыгарыла торган китабыбызның нигезен татар халкы, төрки халыклар тарихы буенча гасырлар дәвамында тупланган гаять бай фәнни материал тәшкил итә дисәк, һич тә арттыру булмастыр.

Безнең китапта гажәеп бай тарихның бик мөһим дәвере, татар халкының күп гасырлык дәүләтчелек тарихы кыскача яктыртыла.

Автор

АЛТАЙНЫҢ, ПАЗЫРЫК КУРГАННАРЫ ДӨНЬЯСЫ

Татарлар һәм башка төрки телле халыкларның элгәреге формалары барлыкка килү безнең эрага кадәрге меңбеллыкларга барып тоташа. Алар арасында ике иң эре этногеографик зонада — Үзәк Азиядә һәм Алтайда яшәгән кабиләләр аерылып тора. Үзебезнең зур булмаган хикәятебезне без Таулы һәм Үзәк Алтайның Пазырык тибындагы курганнарында табылган бик бай археологик материалларны колачлаган (б. э. к. V—III гасырлар) Алтайдан башлап жибәрәбез. Алар — материалның байлыгы ягыннан да, аның ул ерак заманнарда барлыкка килгән туңлык шартларында сакланышы буенча да чын мәгънәсендә бәһәсез истәлекләр.

Дала, үсемлек бизәкләре төшерелгән күн савытлар; киёмдәге, ат дирбиясендәге һәм ияр дугасындагы геометрик һәм дала-үсемлек бизәкләре; сәнгатьтәге атаклы «жәнлек стиле»: дала һәм әкәмәт хайваннар сурәте (алар арасында Кытайдан килеп кереп, бөтен Урта гасыр төрки дөньяда киң таралыш алган аждаһа образы) төшерелгән алтын, көмеш, бакыр бизәмәләр, көнкүреш әйберләре һәм кораллар; йорт хайваннары арасында атлар һәм сарыкларга өстенлек бирелү; бия сөте (атлау) туглау өчен агач савытлар һәм кымыз саклау өчен чүлмәкләр; үлгән кешене ат белән бергә жирләү шикелле, чын күчмә борынгы төрки каберлекләре һәм тулаем таш түшәмәле курганнар үзләре — төрки телле кабиләләрнең дала һәм таулы дала күчмә халыклары тарафыннан калдырылганлыгын раслаучы күп санлы археологик материаллар тупланмасының тулы булмаган исемлеге менә шулардан гыйбарәт.

Пазырык тибындагы курганнарда табылган материаллар арасында татар халык сәнгате әсәрләренә охшашлыкны да күрергә мөмкин. Пазырык һәм башка курганнарда табылган материаллар арасында һәм, гомумән, Евразия далалары күчмә халыклары сәнгатендә киң таралган бизәү мотивлары һәм чәчәк, аеруча пальметта, тюльпан (лалә) һәм төнбоек бизәкләре кебек фигуралар, шулай ук геометрик композицияләр (розеткалар, йөгерек дулкыннар һәм спираль рәвешендәге комбинацияләр Казан татарларының бизәкле, төсле читекләрендә (бары тик татарларга гына хас һәм «пазырык» чибәрләре киеп йөргән хатын-кыз аяк киеме), XVII—XVIII йөzlөрдә Казан

Ат белән күмелгән
жайдак каберлеге.
Реконструкция

Burial of the rider
with his horse.
Reconstruction

Захоронение всадни-
ка вместе с конём.
Реконструкция

Аксәяк Алтай хатын-
кызы костюмы.
Пазырык курганы.
Реконструкция

Costume of Altai
noblewoman. Pazyryk
burial mound.
Reconstruction

Костюм знатной
алтайской женщины.
Пазырыкский курган.
Реконструкция

ханлыгы эпиграфикасындагы бизәлештә, йортлардагы фасад һәм фронто́н тәрәзә яңакларын, шулай ук соңгырак чорда капкалар, киём һәм көнкүреш әйберләрен бизәкләүдә бик зур охшашлык табалар, кайчак исә тулысынча кабатланалар.

Әлеге ярылып яткан тәңгәллеккә иң беренче булып татар архитектура һәм гамәли бизәлеш сәнгате тарихы буенча зур белгеч Ф. Х. Вәлиев игътибар итә.

Шулай булса да татарлар тарихын турыдан-туры Пазырыктан, Башадардан, Туэктиннан башлап карарга ярамый. Бу артык гадиләштерү булыр иде. Әмма ерак борынгы төрки дөнья, аның Таулы һәм Үзәк Алтайдагы бөтен дөньяга танылган ядкарьләре белән билгеләнә торган бик тә бай матди культурасы татар дөньясында, татар мәдәниятендә дә билгеле бер эз калдырды.

Бу халыкларның үз-үзенә биргән исемнәре сакланмаган, әмма ятлар аларны «кырылган башлылар» дип йөрткәннәр. С. И. Руденко билгеләп үткәнчә, булган баш сөякләрен антропологик яктан тикшеренүләр аларның европеоид төргә каравын күрсәтсәләр дә, Таулы Алтай халкының физик тибы турында мәгълүматлар бик аз. Бер үк вакытта монголоид компоненты катнашы да сизелә.

Бәхәссез, без әле генә кыскача танышып үткән Таулы һәм Үзәк Алтай археологиясеннән башка Минусинск чокры, Тува, Байкал арьягы һәм Төньяк Монголия истәлекләрен дә искә алып китәргә кирәк. Алар арасында киң танылу алган б. э. к. I меңьеллыклар ахыры һәм б. э. чигенә нисбәтле курган каберлекләре — Ильмовая падь һәм Ноин-Ула, Пётр I нең танылган Себер коллекциясе, В. В. Радлов, Г. П. Сосновский, С. В. Киселёв, Л. А. Евтюхова, А. А. Гаврилова, Л. В. Кызласов, Г. А. Фёдоров-Давыдов һ. б. бик күпләрнең тикшеренүләре нәтижәсендә табылган материаллар. Алар һәммәсе дә төрки халыкларның, шул исәптән татар халкының да гажәеп бай тарихын өйрәнү һәм пропагандалауга зур өлеш керттеләр.

ХУННУЛАР (ХУННУ-ТАТАРЛАР)

Алтайның борынгы төрки кабиләләре тарихы турында сөйләгәндә, археологик мәгълүматларга таянып эш иткән булсак (ул ерак заманнарда анда әле язу булмый), бу бүлектә без, нигездә, язма чыганаclarга мөрәжәгать итәбез. Беренчедән, күчмә халыклар яшәгән Үзәк Азия регионында, аеруча күчешнең башлангыч чорында, археологиягә кагылышлы нәрсәләр калмый диярлек; икенчедән, хуннулар үз цивилизацияләре белән, язучылары белән Кытайга якин булалар. Кытайның төньяк күршеләренә, төрки телле халыкларның (хуннулар һәм башкалар) күрше империя белән һәм хәрби, һәм дөньяви бәйләнештә торучылары шик уятмый. Чыннан да, кытайлар үзләренә язмаларында күршеләре хақында кыйммәтле мәгълүматлар калдырганнар һәм алар безнең көннәргәчә килеп житкәннәр.

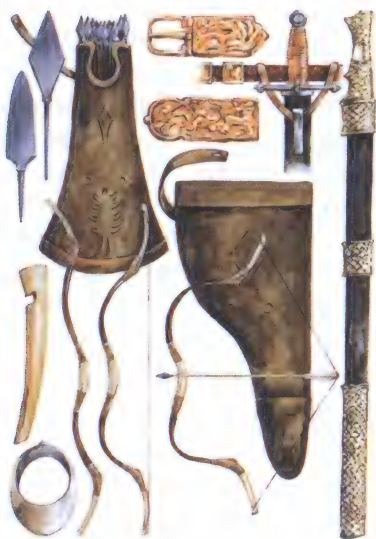
Язма истәлекләр, өзек-өзек кенә булса да, аерым кытай авторларының б. э. к. III—II гасырлар чигеннән башлап күбрәк билгеле хуннулар (хуннар) һәм кыпчаклар турындагы хәбәрләрен житкерә (Н. Я. Бичурин, К. А. Иностранцев, Г. В. Вернадский, А. Н. Бернштам, Л. Н. Гумилёв, С. А. Плетнёва һ. б. тикшеренүләре). Кызганычка

хун жайдагы.
Реконструкция

Hun horseman.
Reconstruction

Гуннский всадник.
Реконструкция

Һуннарның сугыш кораллары. Реконструкция
 Hun weapons and armour. Reconstruction
 Оружие и снаряжение гуннов. Реконструкция

каршы, кытай чыганаclarы Россия тарихи әдәбиятында житәрлек дәрәжәдә өйрәнелмәгән. Алар арасында борынгы кытай тарихчысы Сыма Цяньның (б. э. к. 145 яки 135 — б. э. к. якынча 86) Кытай тарихы буенча «Ши Цзи» («Тарихи язмалар») дигән хезмәте игътибарга лаек. Әлеге өч томлы бәһасез кулъязма Кытайны өйрәнүче күренекле рус белгече, Петербург ФА әгъза-мөхбире Н. Я. Бичурин (монахлыкта — Иакинф) тарафыннан фәнни әйләнешкә кертелә. Шулай

ук чит ил авторларының басмаларын, аеруча XIX гасыр ахыры — XX гасыр башы англиз тарихчысы, кытай белгече Е. Н. Паркерның «Татарлар тарихыннан мең ел» исемле китабын билгеләп үтәргә кирәк.

Кытай чыганаclarы буенча билгеле хуннулар, аеруча көньяк хуннулар, б. э. к. 1200 елдан татар халкы, дөрөсрәге, аның Урта гасырда яшәгән борынгы бабалары тарихында тирән эз калдырганнар. Үзләренең килеп чыгышы һәм меңьеллык тарихлары ягыннан хуннулар (һуннар), нигездә, Үзәк Азия белән бәйлә булсалар да, соңрак алар Себернең далалы көньяк жирләрен дә үз итәләр, бу археологик тикшеренүләр белән дә раслана.

Б. э. к. III—II гасырлар чигендә элеккеге ярым феодаль хуннулар дәүләте башында Модэ шаньюй (кытайча — юлбашчы) торган куәтле дәүләткә әверелә (Модэ — кытай телендәге «Маодунь»ның европалашкан формасы). Чын һун исеме Маһадур булуы ихтимал; Е. Н. Паркер аны «Баһадур»дан [Бахадур] кыскартып, Баһдур дип атый. Алда атап үтелгән кытай елъязмачысы Сыма Цянь «Модэ вакытында Хуннар Йортының чиктән тыш көчәюе һәм күтәрелүе, төньякта барлык күчмә кабиләләргә үзәнә буйсындыруы, көньякта исә Урта Йорт (Кытай империясе) белән тиңләшерлек дәрәжәгә житүе» турында язып калдыра. Хуннуларда иероглифлар кулланып язу барлыкка килә, бу исә А. Р. Кызласов тарафыннан «бөтен Ерак Көнчыгыш культуралары әйләнеше өчен халыкара күренеш» буларак бәяләнә. Төрки телле кабиләләр (илебез һәм чит ил тикшеренүчеләренең зур күпчелеге хуннуларны нәкъ менә төрки телле дип саный) күчмә тормыш алып баруга карамастан, хуннуларның аерым шәһәрләре һәм крепостьлары һәм, гомумән, ныклы мәдәни традицияләре булган,

аларның бер өлеше игенчелек белән шөгыльлэнгән. Ныклы дәүләт хакимияте һәм 300 000 сугышчыдан торган көчле регуляр армия төзелгән. Жәмгыятьтә жинаятьчелекнең түбән дәрәжәсен тәмин итә торган кырыс законнар яшәп килгән. С. А. Плетнёва раславынча, «аморф этник бергәлектән һун халкы формалаша башлый. Урта территория, бердәм тел, антропологик яктан охшашлык һәм гомуми ярым утрак культура моның ышанычлы нигезен тәшкил итә». Академик Н. И. Конрад үзенең танылган «Көнбатыш һәм Көнчыгыш» дигән хезмәтендә исә Хуннулар дәүләте чорын «халыкларның тарихи активлыгының Үзәк Азия учагы» дип атый.

Е. Н. Паркер чыннан да татар халкы тарихында зур ачыш ясый — аны бер мең елдан артыгракка борынгырак итә. Әгәр дә аның монографиясе дөнья күргәнче борынгы татарлар фәндә «Утыз татар» исемендә (утыз татар кабиләсеннән торган зур берлек, ягъни кабиләләр союзы) Орхон елгасы буенда табылган, борынгы төрки гаскәр башлыгы, ханзадә Күлтәгин хөрмәтенә куелган истәлек ташындагы язучылар аша 552 ел белән мәгълүм булсалар, Е. Н. Паркер татар этнонимы телгә алыну вакытын б. э. к. 209 елга — «Бөек угыл Жания» (кыскача «жаннар иясе») мәгънәсендәгә «Тәңре Куду Жания»

Хуннулар дәүләте картасы

Map of the Hunnu State

Карта державы Хунну

титулын йөрткән Баһадур (Баһадир) җитәкчелегендәге куәтле Хиен-ну (Хунну) империясе төзелгән вакытка кадәр җиткерә.

Баһадур (Баһадир, б. э. к. 209—174 еллар) — Е. Н. Паркерның шаныюй Модэ белән бәйле икенче зур ачышы, бу хакта югарыда кыскача әйтелде инде. Е. Н. Паркер Кытайда әле XIX гасырның соңгы унъеллыгында ук эшли, анда күп санлы борынгы кытай чыганакларын өйрәнә һәм алар нигезендә үзенң китабын яза. Кызганыч ки, әлеге автор файдаланган кытай тарихи чыганакларының тулы исемлеге безгә мәгълүм түгел. Әмма Көнчыгышны өйрәнүче рус галиме Д. Струнин раслаганча, Е. Н. Паркер материалны «оригинал кытай чыганакларыннан ала, шул сәбәпле аңа татарларның Чыңгыз хан заманына кадәрге буталчык тарихына ачыклык кертергә, татар илбасарларыннан берничә күренеклесенң образын аңлатып бирергә һәм аларга хас типик үзенчәлекләргә билгеләргә мөмкинлек туа». Биредә алда телгә алынган Баһадур, шулай ук (Гүнчин, Гүлегү), Таншихай; соңрак Көнчыгыш Төрки каганлыгы заманынан безгә таныш Билге каганның агасы Капаган каган, Билге каган үзе, югарыда исеме аталган Күлтәгин, Төньюкук һ. б. күздә тотыла.

«Татар» һәм «хунну» сүзләренң янәшә кулланылышы ике сәбәп белән бәйле булса кирәк: беренчесе — татарларның ике өстен катлау вәкилләре арасында күбрәк булуы; икенчесе — «татарлар»ның алар өчен берләштерүче мәгънәсендәге «төркиләр» сүзен аңлатуы. Е. Н. Паркер тикмәгә генә: «Төркиләр — икенче төрле татарлар», — дип язмый.

Хунну-татарлар турында сөйләгәндә, Е. Н. Паркер еш кына аларның кыюлыгын, сугышчан көчен, җиңелмәслеген һәм башка хәрби батырлыкларын билгеләп үтә. «Баһадур дөнья тарихында бөек илбасарларның берсе була һәм чыннан да Татария Ганнибалы дип бәяләнергә лаек... Александр, Дарий һәм Ксеркс, Цезарь һәм Помпей — һәммәсе бик кызыклы экскурсияләр кылганнар, тик аларны Азиянең көнчыгышында барган кампанияләр кебек эре масштаблы дип атап булмый». «Шул чакта Баһадур үзенң иң яхшы 300 000 сугышчысын азат итә, Императорны (Кытай. — Р. Ф.) чолгап ала һәм Император армиясенң калган өлеше белән җиде көнгә барлык коммуникацияләргә

Һун чорына караган алтыннан эшләнгән мәет битлеге. Кытай, Көнчыгыш Төркестан

Golden funerary mask of Hun period.
China, East Turkestan

Золотая погребальная маска хунской эпохи.
Китай, Восточный Туркестан

өзә. «...татарларның ак, көрән, кара һәм туры атларының дүрт колонна белән дүрт юнәлештә дошманга ябырылуы бик тә матур картина кебек күренергә тиеш иде». Кодрәтле шаньюйларның берсе Гүлегү (б. э. к. 96—85 еллар. — *Р. Ф.*) Кытай императорына шундый хәбәр җибәрә: «Көнъяк бөек Хань йорты (Кытай. — *Р. Ф.*); Төньяк куәтле татарлар хакимияте. Татарлар — табигатьнең буйсынмас улларыдыр...» Яисә тагын: «...татарлар оборона сугышына гадәтләнмәгәннәр...» Мондый мисаллар шактый.

Безнең эра башыннан әле күптән түгел генә көчле һәм куәтле Хунну дәүләте җимерелә башлый. Кытай белән ике арада барган туктаусыз сугышлар, табигый бәла-казалар һәм үзара низаглар I гасырда әлеге зур дәүләтнең ике өлешкә — Көнъяк һәм Төньяк өлешләргә таркалуына китерә. Беренчесе Кытайга карата вассаллык мөнәсәбәтләренә керә, ә этник яктан караганда бу хуннулар төрле халыклар белән катнашалар: бер төркем — Урта Азиядәге согдалылар, икенчесе кытайлар (бу хуннуларның кытайлар белән ассимиляциясе V гасырда төгәлләнә), өченче, иң зур төркем күчмә сянби кабиләләре белән, моның нәтижәсендә VI—XII гасырларда Бөек Далада яшәүче төрки этнослар барлыкка килә. Көнъяк хуннуларның әлеге өченче төркемгә, Үзәк Азиядә үзләренең төп җирләрендә калып, киләчәктә төрки, башлыча татар дөньясының этносәяси һәм этномәдәни тарихында зур роль уйныйлар.

Төньяк хуннулар элгәрәк үзләренә буйсынган халыклар кул астына, аеруча искә алып үтелгән сянби кабиләләре йогынтысына элгәләр. Алар белән баштарак хуннуларныкы булган гаять зур территориядә яңа көчле күчмә держава төзегән яшь һәм бик талантлы дәүләти һәм хәрби эшлекле Таншихай җитәкчелек итә. Көчсезләнгән хуннулар үз җирләрен калдырырга мәжбүр булалар, көнбатышка таба озакка сузылган поход башлана. Себер һәм Урал яны далалары буйлап якынча 200 елга диярлек (155 елдан 350 елга кадәр) сузылган әкрәнләп күчү хәрәкәте барышында бу төньяк хунну урдасы үзенә төрки телле һәм угыр кабиләләренең зур массасын, ә соңрак, IV гасыр уртасына, иран телле аланнарны да кушып, бик зур кар йомарламы шикелле үсә бара.

ҺУННАР ҺӘМ ХАЛЫКЛАРНЫҢ БӨЕК КҮЧЕШЕ

IV гасыр ахырына таба сан һәм хәрби осталык жәһәтендә һуннар өстенлек иткән, этник яктан шактый чуар булган кабиләләр ташкыны Идел һәм Донны кичеп чыга. Һуннар Европада гуннар буларак танылалар. Әлеге ташкынга башта көнчыгышка юнәлгән, әмма безардан күчмә кабиләләр басымы астында алар белән бергә көнбатышка юл алган күп кенә борынгы герман кабиләләре дә кушыла. *Халыкларның бөек күчеше* башлана. Европа Даласының тарихы һәм археологиясе

Аттила.
Реконструкция

Attila.
Reconstruction

Аттила.
Реконструкция

Фибула.
хун чоры. Алтын,
эмаль.
Германия
Fibula. Hun period.
Gold, cloisonné.
Germany

Фибула. Гуннская
эпоха. Золото,
перегородчатая
эмаль. Германия

буенча иң зур белгеч саналган М. И. Артамонов фикеренчә, бу күчеш тулаем Көнчыгыш һәм Көнбатыш Европаны колачлый, кабиләләрнең яңа күченешләрен китереп чыгара. Нәтижәдә башка төрле этник массивлар һәм берләшмәләр хасил була, континентның яңа этнографик картасы барлыкка килә. Көнчыгыш Европаның көньягында төрки кабиләләр өстенлек итә башлый.

IV гасырда хуннар Европага бәрәп кәргән чорда яшәгән замандашлар (рим авторлары — тарихчы Аммиан Марцеллин, язучылар Иероним, Клавдион, Антони) һәм берәз соңрак — V гасырда — Рим тарихчысы һәм дипломаты Приск Понийский, VI гасырда гот тарихчысы Иордан хуннарны вәхи, ерткыч, ямьсез кыяфәтле («ике аяклы жанварлар», «печелгән жан ияләренә охшаш», «алар шул дәрәжәдә кыргыйлар» һ. б.) итеп тасвирлыйлар. Азиядән кил-

гән, Көнбатыш өчен гайре табигый кыяфәт-килбәтле күчмә кабиләләргә карата европалы римлыларның һәм германнарның күп очракта башта ук ялгыш карашта булуларын таныган хәлдә дә әлеге чыганаclarга күз йомарга ярамый.

Хуннардагы мондый үзгәрешләргә Л. Н. Гумилёв элеккеге хуннулар, 200 ел дәвамында Себер һәм Урал жирләре аша Көнбатышка хәрәкәт иткән вакытта, шул төбәкләрдә яшәгән кабиләләр — Көнбатыш Себернең угыр-«самоед» төркеменә кәргән савирлар (сабирлар), бигрәк тә Урал алды угырлары (аларга исә башкачарак монголоидлык — киң жилкәлелек һәм тәбәнәк буй хас булган) белән нык кына катнашуы

нәтижәсе буларак аңлата. Угырлар элеккеге хуннуларның тышкы кыяфәтләренә генә түгел, аларның теленә дә зур йогынты ясаганнар. Бу тел, башлыча үзенә төрки нигезен сакласа да, Үзәк Азия хуннуларының элекке теленнән күпкә аерылган. Хуннуларның Көнбатыш Себер һәм Урал алды угырлары белән кушылуы мәгълүм протоболгар һәм хәзәр кабиләләренә, ягъни Европа һуннарының сакланып калган варислары — утигурлар, кутригурлар, оногурлар (яки һунугурлар, һуннугундурлар), савирлар, сарагурлар атамаларында да күренә.

Һуннарның матди һәм рухи мәдәниятендә дә житди үзгәрешләр була: хуннуларның элекке культурасына хас үзенчәлекләр юкка чыга, яңа сыйфатлар барлыкка килә, яңалык искелек белән кушыла. Жирләү йоласында төрлелек күзәтелә: мәетне жирләү һәм яндыру, мәрхүмне аты белән бергә һәм аннан башка күмү, курганнар һәм кырлардагы гадәти каберлекләр һ.б. шул хакта сөйли. Һуннарның жәмгыять строенда да тискәре үзгәрешләр башлана: Модә дәүләте чорында дәүләтчелекнең элгәреге формасы һәм язу кулланылган башлангыч цивилизация шартларында яшәгәннән соң, хәрби демократиягә кире борылу артка таба бер адым ясау була; язу гамәлдән чыга һәм хакимиятнең варислык буенча тапшырылу бетерелә һәм, ниһаять, беренче шәһәрләр барлыкка килеп, игенчелек яралгылары үсеш алган ярым күчмә яшәү рәвешен «чиста» күчмә тормыш алыштыра.

Хәер, Аттила империясе (445—453) оешу нәтижәсендә югалтуларның бер өлеше кайтарыла: дәүләтчелек барлыкка килү һәм хакимиятнең варислык буенча тапшырылу тәртибе торгызылу, аерым торулыктар (авыллар, шәһәрләр), шул исәптән юлбашчының сарае, таш мунча һ.б. урнашкан шәһәрчек барлыкка килү, хуннуларның шаньюйларын күмү йоласының тергезелүе — аерым алганда, Аттиланы алтын-көмештән ясалган сугыш кораллары һәм шәхси әйберләре белән буралардагы ике катлы табутларда жирләү купшылыгы — болар барысы да нәкъ менә шуны күрсәтә.

Хунну-һуннарның үткән беркадәр тәфсилләп сурәтләү әлеге тарихның кискен проблемасы, хәзерге төрки халыкларның Урта гасырлар башында яшәгән һәм телгә алынган халыкларга генетик бәйләнешле булуы белән аңлатыла. Фөндә һуннар империясе V гасыр ахырында таркалганнан соң, аларның Көнчыгыш Европа дала-ларына сибелгән калдыклары болгарлар буларак яки югарыда искә алынган болгар-хәзәр кабиләләре исемнәре белән атала башлаган, бу кабиләләр арасында утигурлар, кутигурлар һәм савирлар аерым урын алып торган дигән фикер яши. Тикшеренүчеләр, һун теле төп билгеләре чуваш телендә сакланган протоболгар һәм хәзәр телләренә элгәрегесе, дип фаразлыйлар. Бу караш соңгырак дәверләргә караган чыганаclar — Идел болгарларының XIII гасыр ахырына — бигрәк тә XIV гасырның беренче яртысына нисбәтле кабер ташларындагы язучар белән дәлиләнә. Әлеге ядкярләрнең телен ачыкклау заманында шактый

ук катлаулы, буталчык мәсьәлә санала иде. Ул XIX гасыр уртасында талантлы татар шәркыятче галиме һәм тюркологы, Петербург университетының төрек һәм татар телләре укытучысы Х. Фәезханов (1828—1866) тарафыннан уңышлы чишелеп, болгар каберташлары теленең чуваш теле аша аңлаешлы булуы исбат ителде. Шәһәрләр, шәһәр мәдәнияте белән бәйлә болгарлар, барыннан да бигрәк мөселман болгарлар, XIV гасыр ахырына тәмам татарлашып бетәләр.

Болгар эпиграфик истәлекләрнең 25,4% ы татар телендә язылган. Бу тел үзенең иясе — татар халкы белән бергә Көнчыгыш Төрки каганлыгының дөньякүләм танылган ядкарьләреннән (Күлтәгин, Төһйюкук, Билге каган билгеташлары, ягъни Орхон истәлекләре, VIII гасыр) Г. Тукай, Ф. Әмирхан һәм XX гасыр башы татар әдәбиятының башка классикларының элегрәк язылган әсәрләренә кадәр гасырлар дәвамында үсеш-үзгәреш кичерә. Бу кысалар аралыгында — XII гасыр — XIII гасыр башы борынгы татар әдәбияты ядкарьләре (монгол яуларына кадәр үк татарлар аяк баскан Харәзем жирендә язылган Ә. Ясәви, Ә. Йүгнәки, С. Бакыргани әсәрләре); XIV гасыр Алтын Урда әдәбияты (С. Сарай, Котб, Харәзми, Х. Кятиб, Рабгузи, М. Гали әсәрләре); Алтын Урда (Жүчи Олысы), Казан һәм Кырым ханлыклары ханнарының ярлыклары; Казан ханлыгының әдәби ядкарьләре; Казан ханлыгы дәверенә һәм XVII—XVIII гасырларга караган эпиграфик истәлекләр; XVI гасырның икенче яртысына — XVIII гасырга нисбәтле татар әдәбияты, халык авыз ижаты әсәрләре, архив документлары (татар күтәрелешләре турындагы материаллар һ. б.).

Әлеге телнең беренчел нигезе, баба теле — Үзәк Азия хуннулары, ягъни югарыда искә алынган, I гасырда империяләре таркалганнан соң үз жирләрендә калган көньяк хуннуларның өченче, иң зур төркеменә теле булган. Әлбәттә, бу очракта үзенең лексикасы, фонетикасы, семантикасы нигезләрен саклаган телнең эволюцион үсешен исәпкә алу зарур.

ТӨРКИ КАГАНЛЫГЫ

Борынгы төркиләрнең — «түрк» дигән үзатамасына ия этносның язма чыганаclarда теркәлгән тарихы 552 елда Бумын каган тарафыннан нигез салынган *Төрки каганлыгы* яшәгән дәвердән мәгълүм. Әмма дөүләтне нигезләгән, «Ил хан» титулын йөрткән каган шул ук елда вафат булганнан соң, аның урынын бертуганы Истәми каган били. 550 елга кадәр Үзәк Азиянең күп кенә халыклары һәм кабиләләре каганлык хакимияте астына элгә. VI гасырның 60 нчы елларында төркиләр Урта Азиядәге әфталиләр дөүләтен тар-мар итәләр. Каганлык Үзәк һәм Урта Азиядәге күп кенә кабилә союзларын берләштерә. Тиздән төрки кабиләләр Евразиянең барлык далаларын

диярлек басып алалар. Аларның дәүләте көнчыгышта Кытай империясе белән чикләнә, көнбатыштагы чикләре Кырымга кадәр жәелә. Вакытлар узу белән, Төрки каганлыгының эчке эшләренә Суй династиясе империясе тыкшына башлай. Төрки жәмгыятьнең үзәндә дә эчке каршылыктар туа. Нәтижәдә VII гасыр башында каганлык ике өлешкә — Көнбатыш һәм Көнчыгыш Төрки каганлыкларына бүленә.

Көнбатыш каганлык башлыча Урта Азия җирләрен били һәм ун төрки кабиләдән тора. Ул, Истәми каганның улы Датоу каган идарә иткәндә, зур куәткә ирешә. Көнчыгыш Европа далаларында Хәзәр каганлыгы оешканнан соң, Төрки каганлыгы көнбатышта Кырымгача булган биләмәләрен югалта, әмма ул Алтайның көнбатыш тау итәкләрендәге чикләрен торгыза. VII гасырның 60 нчы еллары ахырында Көнбатыш Төрки каганлыгының төп чиктәш җирләрен кытай гаскәрләре басып ала. VIII гасыр башына каганлык Кытай бәйлеләгеннән котылса да, төньяктан яңа кабиләләрнең бәрәп керүе нәтижәсендә 740 елда дәүләт яшәүдән туктый.

Көнчыгыш Төрки каганлыгына, җирләре янәшә үк булганлыктан, Кытайдан саклану өчен тагын да зуррак көч куярга туры килә. VII гасыр ахырында ике дәүләт арасында берничә сугыш була, әмма каганлык үзенең куәтен торгызуга ирешә. VIII гасыр башында яңадан Кытай — Тан династиясе империясе белән мөнәсәбәтләр кискенләшә. VIII гасырның 30 нчы елларында ике арада барган зур сугышларда каганлык янә үзенең бәйсезлеген саклап кала ала. Бу сугышларда Билге каган (716—734 елларда идарә итә) һәм бигрәк тә аның энесе — Урта гасырларның башлангыч чорындагы атаклы гаскәр башы Күлтәгин талантлы хәрби житәкчеләр булып танылалар.

Көнчыгыш Төрки каганлыгы соңгы каган Озмыштәгин идарә иткән чорда, 745 елда, Уйгур каганлыгы белән булган зур сугыштан соң яшәүдән туктый. Каганлыкның борынгы татар һәм угыз гаскәр-

Билге каган таҗы
Bilge-kagan's crown
Корона Бильге-кагана

Балбал. Төрки каганлыктар чоры
Balbal. Period of the Turkic kaganates
Балбал. Эпоха Тюркских каганатов

Култәгин. Һәйкәлнең
бер өлеше

Kul-Tegin. The fragment
of the sculpture

Кюль-Тегин. Фрагмент
скульптурного изображения

Төрки жәяче. К. Әхмәтжан
реконструкциясе

Turkic archer. Reconstruction
by K. Akhmetjan

Тюркский лучник.
Реконструкция К. Ахметжана

ләреннән торган армиясенең әлегә сугышы турында уйгур ханы Муенчур билгеташындагы язмада бәян ителә. Борынгы татарлар проблемасына без түбәндәрәк тукталырбыз, хәзер исә Көнчыгыш Төрки каганлыгының икътисады һәм мәдәнияте хакында сүз йөрттик.

Урта гасырларның элгәреге чорындагы теләсә кайсы күчмә жәмгыятьтәге кебек үк, дәүләт хужалыгының нигезен терлекчелек тәшкил итә. Хәер, игенчелек яралгылары да үсеш ала, бу археологик мәгълүматларда да (корылык хөкем сөргән төбәкләрдәгә сугару системасы калдыклары, бөртекле культураларның кайбер төрлөрә, кул тегермәннәре) ачык чагыла. Төркиләрдә металл кою, тире иләү, күн һәм йон эшкәртү, киез житештерү алга китә.

Төрки каганлыгында акча әйләнеше гамәлгә керә. VII гасыр ахырыннан ук Тараз, Сөяб, Уtrar шәһәрләрендә акчалар сугыла. Көнчыгыш каганлыкта һәм берәз соңрак ул биләгән җирләрдә VIII—IX гасырларда сугылган кытай тәңкәләре әйләнештә йөри. Төрки каганлыгында акча әйләнешенең булуы — закончалыклы күренеш, һәм ул житештерү һәм сәүдә үсеше нәтиҗәләре белән генә дә бәйле түгел. Дәүләтнең көньяк һәм көнбатыш җирләре (Турфан, Кашгар, көнбатыштарак — Фирганә һәм Харәзем) аша Кытайдан Алгы Азиягә һәм Кара диңгез буйларының төньягына сузылган Бөек ефәк юлы узду сәбәпле, акча әйләнеше тагын да активлаша.

Төркиләрнең археологик истәлекләрендә, бигрәк тә каберлекләрендә алып барылган казу-тикшеренү эшләре вакытында аларның җирләү йоласын күзаллау мөмкинлегенә биргән гаять бай материал табылды. Мәрхүмне җирләгәндә, аның янына кабергә барлык дирбияләре белән юртак атын да салганнар. Археологик казулар барышында сугыш коралларыннан кәкрә һәм туры кылычлар, хәнжәрләр,

тимердән һәм сирәгрәк сөяктән эшлэнгән ук очлыклары, жәя һәм садак (жәя салынган савыт), пластиналардан һәм божралардан ясалган сугышчы киеме (көбә-күз күлмәк) калдыклары табыла. Әйберләргә бай ир-ат каберләрендә биек кубоклар рәвешендәге көмеш савыт-саба, гомумән, каберлекләрдә һуннарның мәгълүм бронза казаннарына охшаш, ләкин инде тимердән чүкеп эшлэнгән казаннар очрый. Бизәнүдә кулланылган әйберләрдән кытай көзгеләрен, пыяла һәм сердолик муенсаларны, алтын, көмеш һәм бронза алкаларны, балдаклар һәм йөзекләрне (аларны сул кулда һәм уң кулның имән бармагына киеп йөргәннәр) атарга мөмкин. Көнкүрештә агачтан, каен тузыннан, күннән һәм металлдан ясалган савыт-саба кулланылган. Төркиләрнең өс киеме сул якка төймәлэнгән; алар күлмәкләр, киң чалбарлар һәм йомшак күн итеклар (читеклар) кигәннәр.

Каберләрдән тыш, мәрхүмнәргә искә алу өчен, махсус мәйданчыклар кору гадәте киң таралган. Бу мәйданчыклар эченә мәет жирләнмәгән, кеше сыннары яки таш баганалар — *балбаллар* урнаштырылган. Таш койма эчендәге әлегә примитив сыннардан борынгы төркиләрнең бил каешына корал (кылыч яки хәнжәр) тагылган, бөгелгән кулына савыт тоткан сугышчы рәвешендәге таш сыннары аерылып тора. Бу сыннар югары сәнгати осталык белән эшлэнгән.

Борынгы төркиләрнең таш сыннары соңыннан кыпчакларның дөньякүләм танылган атаклы балбалларында сәнгати үсеш ала.

Төрки каганнары һәм Көнчыгыш Төрки каганлыгының атаклы гаскәр башлыклары истәлегенә төзелгән гаять зур корылмалар XIX гасырның 80—90 нчы елларында Үзәк Азиядә — Селенга елгасы (Байкалга коя) һәм аның кушылдыгы Орхон елгасы бассейннарында табылды. Бу корылмалар туфрак өеме һәм чокырлар белән әйләндереп алынган катлаулы архитектура комплексларыннан гыйбарәт. Комплекслар эчендә биек таш плитәләрдән корылган коймалар, рун һәм кытай язучылары уелган кеше һәм хайван сыннары, озын рәтләргә тезелгән балбаллар урнашкан. Балбаллар яугирләргә сугышчан батырлыкларына дан җырлаган, аларның тизмәсе 3—4 чакрымга сузыла.

Орхон-Енисей язучыларының текстлары аерым бер тарихи-лингвистик әһәмияткә

Авыр кораллы төрки сугышчысы.
А. Соловьёв реконструкциясе

Turkic man-at-arms.
Reconstruction by A. Solovyov

Тяжеловооружённый тюркский воин.
Реконструкция А. Соловьёва

ия. Әлеге билгеташларның кыйммәте шунда: алардагы язуларда Төрки каганлыгының хәрби-сәяси тарихы тасвирлана дияргә мөмкин. Бу ядкярләр безнең өчен тагын да әһәмиятләрәк, чөнки аларның язуларында беренче тапкыр борынғы татар кабиләләре (прототатарлар) хакында искә алына: Күлтәгин билгеташында *Утыз татарның*, Билге каган билгеташында исә *Тугыз татарның* гомер кичерүе турында әйтелә. Утыз татарлар яки, гомумән, татарлар соңрак та — VIII гасыр уртасында уйгур ханы Муенчур билгеташында искә алына. Бу ядкяр төрки рун хәрәфләре белән уйгур телендә язылган.

Бу ядкярләрнең жыелмасын төзегән С. Е. Малов, борынғы төркиләр теленең хәзерге кайсы да булса төрки халыкның тарихына кагылышлылыгы турындагы мәсьәләне ачык калдырса да, көнбатыш төрки телләр, икенче төрле әйткәндә, яңа телләр, шул исәптән татар теле — бик борынғы телләр, алар озын үсеш юлы узганнар, күрше (фин, славян һ. б.) телләр белән үзара тәэсир итешкәннәр, дип билгеләп үтәргә мәжбүр була.

Икенче бер лингвист-тюрколог, Казан университеты профессоры, татар әдәби теле тарихы буенча танылган белгеч В. Х. Хаков, фонетик модельләр төзелешен дә кертәп, Орхон рун язуларын төрле яклап лексик һәр семантик жәһәттә анализлаганнан соң, әлеге ядкярләрнең теле хәзерге татар теленә якын дигән нәтижәгә килә. Әлбәттә, ул борынғы төрки телнең эволюция закончалыкларын истә тотып эш итә, сузык һәм тартык авазлар системаларына хас үзенчәлекләрне, аерым лексик-семантик үзгәрешләрне һәм башка моментларны жентекләп тикшерә.

Бүгенге көндә лингвистика һәм иске татар теле өлкәсендә белгеч булмаган һәм укымышлы татарга да Орхон ядкярләренең теле яхшы аңлашыла. Берничә мисал китерик.

Күлтәгин билгеташындагы рун язуыннан:

«Иним Күл тигин эр-ат болты» («Энем Күлтәгин ир-ат булды»).

«Ырк Битиг» юрау китабыннан алынган борынғы төрки рун тексты. IX гасыр

Turkic runic text from 'Irk Bitig' book of Divination. 9th century

Древнетюркский рунический текст из книги гаданий «Ырк Битиг». IX в.

«Күл тигин алты отуз йашына... Күл тигин йити отуз йашына» («Күлтәгин утыз алты яшенә (житеп)... Күлтәгин утыз жиде яшенә (житеп)»).

«Көрүр көзим көрмәс тәг, билир билигим билмәс тәг болты, өзим сакынтым» («Күрер күзем күрмәс тик, белер белегем белмәс тик булды, үзем сагындым»).

Борынгы төрки рун язулы ядкярләр телен тикшерүчеләр «угыз тел-ләрәнә» кертәләр. Борынгы татарлар, угузлар һәм кыпчаклар кардәш кабиләләр булганнар, алар Алтай-Үзәк Азия этносәяси, этномәдәни дөньясы — борынгы төрки халкының төп өлешен тәшкил иткәннәр.

Билге каган билгеташындагы язмада, VII гасырда булып узган вакыйгалар тасвирланганда, тугыз татарларның угузлар белән союзда булуы әйтелә. XIV гасырда яшәгән атаклы фарсы тарихчы-энциклопедисты Рәшидетдин, татарлар үзләренә чыгышы белән тугыз угузлардан киләләр, дип яза. Ул шулай ук кыпчакларны һәм кайбер башка кабиләләргә дә угузларның варислары дип күрсәтә. Бу борынгы кардәшлекне татарлар гасырлар буйы саклап киләләр, соңрак бу компонентлар, инде кыпчаклык сыйфатлары өстенлек иткән хәлдә, татар халкы формалашуда гаять зур роль уйныйлар.

Төрки каганлыгын, бигрәк тә Көнчыгыш Төрки каганлыгын, борынгы төркиләргә барысының да уртак дәүләткә булган дип исәпләргә нигез юк. Киданнар (кара кытайлар), кыргызлар, курыканнар, уйгурлар кебек борынгы төрки кабиләләр һәм халыклар аның составына кермәгәннәр. Көнчыгыш каганлык кардәш һәм телләре белән берберсенә карата аеруча якын төркиләргә дәүләткә булган.

Орхон язуларындагы хәбәрләрдә угузлар һәм татарлар Көнчыгыш Төрки каганлыгының төп кабиләләре буларак тасвирлана. Күлтәгин һәм Билге каган билгеташларында: «Тугыз угузлар — минем үз халкым», — диелә. Хәер, соңрак ике арада килеп чыккан ызгыш-низаглар аркасында угузлар аларның дошманнарына әверелә.

Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, борынгы татарлар Көнчыгыш Төрки

Төрки каганны каршылау.
Ань Цзе саркофагы. Кытай. VI гасыр
The meeting of Turkic kagan.
Sarcophagus of An Qie. China. 6th century
Встреча тюркского кагана.
Саркофаг Ань Цзе. Китай. VI в.

каганлыгында төп этносларның берсе булган дип нәтижә ясарга мөмкин. Алай гына да түгел, «төрки» һәм «татар» сүزلәре синонимнар булалар, бу исә соңрак — Алтын Урда дәверендә тагын да тулырак һәм ачыграк чагыла.

Без, фәндә мәгълүм чыганаclarга таянып, Төрки, башлыча Көнчыгыш Төрки каганлыгы тарихына кыска сәяхәт ясадык. Нәтижә ясап, Урта гасырларның элгәреге чорларында Евразия уртасында гаять зур киңлекләр биләгән әлеге дәүләт югары дәрәжәдәге үсешкә ирешкән матди һәм рухи мәдәниятле (язу кулланылу һ.б.) башлангыч төрки цивилизациянең үзәге булган дип әйтә алабыз. Шуң ук вакытта ул татар халкы дәүләтчелегенең башлангыч формасы, татар этносы (борынгы татар халкы) туплануының һәм аның әдәби теле барлыкка килүнең элгәреге этабы буларак күзаллана.

Көнчыгыш Төрки каганлыгы 745 елда яшәүдән туктап, уйгурларга каршы барган уңышсыз сугышлардан (747, 750, 757 еллар) соң татарларның бер өлеше уйгурлар тарафыннан буйсындырыла һәм соңрак киданнар (алар — Кытайның төньяк-көнчыгыш чикләре тирәсендә яшәгән төрки телле күчмә кабиләләр; соңрак башлыча «кара кытайлар» атамасы белән танылалар, XII гасыр уртасында Урта Азиядә Кара кытайлар дәүләте төзиләр). Татарларның бер өлеше VIII гасырның 40—50 нче елларында булып узган фәжигале вакыйгалардан соң Көнбатышка юнәлә һәм шуң ук гасырның икенче яртысында Көнбатыш Себердә Кимәк каганлыгы оешуда төп рольне уйный.

Көнчыгыш Төрки каганлыгы дәверендә яшәгән татарларның үткән төрки (татар) ядкярләрендә — Орхон чыганаclarында чагылдырылса, аларның соңгырак чорлардагы тарихы Урта гасырларда күрше илләрдә һәм төбәкләрдә язылган чыганаclarда яктыртыла. Болар — кытай, монгол һәм фарсы телендәге ядкярләр.

Югарыда тасвирланган вакыйгалардан соң йөз ел узгач, татарлар кытай чыганаclarында «да-да», «та-тань» рәвешендә искә алына. Мәсәлән, кытай авторы Лю-Деюйның уйгур Урмуздага 842 елда язылган хатында татарлар хакында әйтелә, император илчәсе Ванг-Иентин докладында исә 981 елда сигез татар кабиләсе турында мәгълүмат китерелә. Кабиләләрнең традицион рәвештә кабилә союзларындагы саннарына бәйле аталуы игътибарга лаек, бу гадәт каганлык заманыннан ук килә (тугыз угуз — сигез угуз, тугыз татар — сигез татар).

ТАТАРЛАР МОНГОЛ ИМПЕРИЯСЕ СОСТАВЫНДА

XI гасырда элеккеге Көнчыгыш Төрки каганлыгы территориясендә, аның үзәк жирләрендә монгол кабиләләре көчәя башлый. Татарлар монголлардан көньяктарак яшиләр, алар белән элементләр урнаштыралар һәм XII гасыр уртасында — Хабул хан, ә соңрак аның оныгының улы Чыңгыз хан житәкчелегендә беренче монгол дәүләте оешу

Монголлар лагеренда.
О. Фёдоров реконструкциясе

In the Mongolian camp.
Reconstruction by O. Fyodorov

В монгольском лагере.
Реконструкция О. Фёдорова

процессына тартылалар. Чыңгыз хан таркау монгол кабилэләрен һәм кайбер күрше халыкларны үзәкләштерелгән зур бер дәүләткә берләштерә, татарларның шактый өлеше дә бу дәүләткә керә.

Әлбәттә, Көнчыгыш Төрки каганлыгы жимерелү нәтижәсендә дәүләтчелекне югалту үз ватаннарында — Үзәк Азиядә торып калган татарларның этносәяси тарихында житди үзгәрешләргә китерә, алар, вакытлар узу белән, монголларга буйсынырга мәжбүр булалар. Татарлар һәм монголлар арасындагы мөнәсәбәтләр мәсьәләсе төрле чорларда һәм төбәкләрдә галимнәр даирәсендә озын-озакка сузылган кайнар бәхәсләр уятты. Кызганычка каршы, Урта гасырларда яшәгән татарларның монгол телле булуы, Чыңгыз хан чорындагы һәм аңардан алдагы дәвердәге ниндидер уртак монгол-татар (яки татар-монгол) этносы турындагы караш кинрәк таралды. Хәер, күп кенә тарихчылар һәм башка фәннәрнең вәкилләре, бигрәк тә рус галимнәре бу проблеманы объектив, төрле тарихи чыганаclar жыелмасын житди анализлау нигезендә өйрәнделәр. Чыганаclarда исә татарларның борынгы һәм зур этнос булуы, монголлар һәм татарлар арасында чиктән тыш кискен, дошманлык мөнәсәбәтләре хөкем сөрүе, Монгол империясе житәкчеләренең татарларга карата жәза чаралары үткөрүе, һәм, ниһаять, XI—XIII гасырларда яшәгән татарларның төрки телле булуы яктыртыла.

Янә Рәшидетдиннең «Елъязмалар жыентыгы»на мөрәжәгать итик. «Жыентык»та татарлар турында бәянлау болай башлана: «Аларның исеме борынгы заманнардан ук дөньяда билгеле иде. Алардан күп санлы тармаclar аерылып чыккан. Бу кабилә жәмгысы житмеш мең йорттан (яки гаиләдән) [тора] иде». «Алар күченеп йөргән, тукталган һәм тирмәләр корган урыннар Кытайның чик буендагы төньяк өлеше чикләре янында иде. Кытай безгә, төркиләр калдырган чыганаclar буенча, Табгач исеме белән мәгълүм. Татарлар күпмедер вакыт кытайларга ясак түләп торганнар, алар арасында берничә тапкыр бәрелешләр булган. Алай гына да түгел, татарларның үз араларында да озак еллар буе низаclar, сугышлар барган, аларны хөсетлек һәм

дошманлык какшаткан... Әгәр дә бердәм булсалар, бер-берсе белән дошманлыкта яшәмәсәләр, кытайлар гына түгел, башка халыклар да аларга каршы тора алмас иде. Шуңа карамастан алар арасында хөкем сөргән дошманлык һәм низаглар шартларында да алар бик борынгы заманнарда ук, күбесенчә кабиләләргә [монголларны] һәм өлкәләргә буйсындыручы хакимнәр буларак, [үзләренен] бөөклегә, куәтләргә белән танылганнар һәм [башкалар тарафыннан] хөрмәт ителгәннәр.

[Аларның] гаять зур бөөклегә һәм мәртәбәле дәрәжәсә аркасында төрле катлауларга караган һәм төрле исемнәр йөрткән төрки ыруглар да, алар исеме белән танылып, барысы да татарлар дип аталган». Биредә Үзәк Азиядә монгол кабиләләргә көчәеп, алар киң таралыш алган дәвергә кадәргә чор — XI гасыр турында сүз бара. Соңрак төбәкнең моңарчы монгол исемен йөртмәгән күп кенә кабиләләргә, «борынгырак заманда бу атаманы кабул итмичә, монгол исемен йөртмәсәләр дә», монголлар дип атала башлый. Бу күренеш татарларга өлешчә генә кагыла, татарларның күпчелек өлеше үзатамаларын (этнонимны) саклап кала. XII гасырда, Хабул хан идарә иткән чорда, монголларга карата электән килгән дошманлык мөнәсәбәткә кискенләшә. Хабул хан варисы Амбагай хан заманында һәм соңрак бу дошманлык тагын да көчәя. 1164 елда Цзинь империясә халкының һәм татарларның берләшкән гаскәргә монголларны тар-мар итә. Бу вакыйга Чыңгыз ханга татарларны үзенен дошманнары итеп күрү өчен житди нигез була. Өстәвенә ул атасы Есугәй баһадурны татарлар агулап үтерүенә тәмам инанган була. 1189 елда Монгол дәүләтенен башлыгы булгач, Чыңгыз хан татарларга каршы көрәшкә көчәйтә, аларны ул «бабаларыбызны һәм аталарыбызны үтерүчеләр» дип атый. Менә аның бер өндәмәсә: «Татарлар — безнен күптәнне дошманнарыбыз. Алар безнен бабаларыбызны һәм аталарыбызны үтерделәр... Сезне, татарларны кыру өчен, безнен белән кушылырга чакырабыз».

Чыңгыз хан 1198 елда кытайлар һәм татарлар арасында башланган сугыштан оста файдалана, Кытай императоры Мидагу үтенечә буенча татарларны тар-мар итә. Әмма күп санлы татар кабиләләргә ахыргача кырып бетерү мөмкин булмый. Алар дүрт зур кабиләгә: чаган-татар, алчи-татар, дутаут-татар һәм алухай-татар кабиләләргә берләшеп яшиләр. Чыңгыз хан тагын сугышка әзерләнгән, янә татарларны кырырга чакыра; бу юлы ул арба кендегеннән биегрәк гәүдәлә һәркемне юк итәргә, ягъни яшь балаларны гына исән калдырырга, аларны да үзара бүлешәргә әмер бирә. Сугыш 1202 елда була, татарлар тагын җиңеләләр, әмма монголлар да күпләп үтерелә. Шуннан соң күп кенә татарлар көнбатышка юнәләләр. 1204 елда сугыш кабатлана, ул янә татарларның җиңелүе белән төгәлләнә. Бу сугышлар нәтижәсендә татарларның саны нык кими. Татарларның җиңелү сәбәбе, һичшиксез, элеккегә дәүләтне югалту нәтижәсендә туган таркаулык белән бәйле

була. Хәер, Чыңгыз ханның хәрби житәкчелек таланты да зур роль уйный.

Монгол дәүләтенең башлыгы буларак, Чыңгыз хан үзе тарафыннан буйсындырылган халыкларга, бигрәк тә үзенең кан дошманнарына — татарларга карата аларны ассимиляцияләү сәясәтен уздыра. Мондый ассимиляция турында сөйләгәндә, Рәшидетдин, беренче чиратта монголлар белән күршеләр булып яшәп, даими рәвештә алар белән аралашкан, элеккеге бай һәм куәтле дәүләтчелек эзләрен саклаган татарларны күздә тотта.

Рәшидетдиннең мәгълүматларына караганда, 1198 елгы сугыштан соң монголлар жиңелгән татарлардан бай ганимәт — алтын һәм көмеш әйберләр, шулай ук «башка нәрсәләр алалар, чөнки ул заманда барлык күчмә халыклар арасында татар кабиләләре аеруча мөстәкыйль һәм иң бай кабиләләр булалар». Монгол егетләренең татарлар янына барып йөрүләре һәм аларның кызларын үзләренә хатынлыкка алулары хакында чыганаclarда еш әйтелә. Әлбәттә, татар хатын-кызлары үз балаларына татар җырлары җырлаганнар, аларга туган телләрендә әкият сөйләгәннәр. Балалар ике телне дә беләп үскәннәр, ике теллек монголлар арасында да таралган. Чыңгыз ханның үзенең дә татар телен белүе мәгълүм.

Ни гаҗәп, Чыңгыз хан татарларны үзенең кан дошманнары итеп санаса да һәм бу хакта рәсми рәвештә белдерсә дә, татарларга каршы сугышып, аларны кыrsa да, татарлар Чыңгыз ханның шәхси һәм,

Монгол империясе

Map of the Mongol Empire

Монгольское государство

Пайцза

Paiza

Пайцза

Кабырчыклы монгол
хәрби киеме

Mongolian lamellar armour

Монгольский
пластинчатый доспех

гомумән, Монгол дәүләте тормышында зур роль уйныйлар. Ике татар хатын-кызын — апалы-сеңелле Есуй һәм Есуганны Чыңгыз хан хатынлыкка ала, нәкъ менә шулар 1204 елда татар балаларын кырылудан яшереп калалар. Чыңгыз ханның абыйсы Жүчи-Хасар да, үзенә татарлардан булган хатыны таләбе буенча, 500 татарны яшереп, үлемнән коткара. Мөгаен, бу котылучылар гади кешеләр түгел, затлы нәсел вәкилләре һәм яугирлар булган дияргә кирәк. Рәшидетдин: «Әмирләрнең һәм аларның татар кабиләсеннән чыккан хатыннарының урдаларында һәм йортларында яшерелгән балаларны тәрбияләгәннәр», — дип яза. Алга таба ул үлемнән котылган йөклә хатын-кызлардан балалар тууы, аларның кайберләренең киләчәктә «дәүләтнең бөек һәм мөһтәбәр әмирләре һәм ышанычлы шәхесләре» булып житлегүе турында әйтеп уза.

Империянең баш казые Шики-Кутуку (Шиги-Хутуку) заманында шундый атаклы шәхесләрнең берсе була. Ичшиксез, Югары мәхкәмә башлыгы буларак, Шики-Кутуку 1218 һәм 1225 елларда «Бөек яса»га өстәмәләр кертүдә турыдан-туры катнаша. Әйтергә кирәк, «яса», дөрөсрәге, «ясак» — төрки сүз. Кодекста төрки-татар терминнары һәм титуллары шактый. Чыңгыз ханның шигырь рәвешендә тапшырылган фикерләре һәм гыйбарәләре дә

төрки сүз белән «билик», ягъни «белек» (белем) дип аталган. Монгол империясендә татарлардан чыккан шәхесләр арасында әмирләр, нойоннар һәм меңбашлары (мең кешелек гаскәр башлыклары) булган. Мәсәлән, Чыңгыз ханның шәхси гвардиясендә йөзбашы вазифасын татар кешесе Есун-Туа башкаруы мәгълүм. Чыңгыз ханның оныгы, Монгол империясенең бишенче бөек ханы Хубилай аның улы Бикташны Иранга Нулагу хан янына илче итеп жибергән. Империянең әмирләре һәм югары дәрәжәле түрәләре арасында Кули, Сәли, Кирәй, Дулай, Мулай кебек татар исемнәре күп очрый. Аларның балалары һәм оныклары Иранда да, ягъни Нулагу, Абага һәм Газан ханнар хозурында да төрле вазифалы урыннар биләгәннәр.

Алтын Урданың башлангыч чорында идарә иткән монгол ханнар даирәсендә татарлардан чыккан дәүләт эшлеклеләре һәм хәрби

житәкчеләр тагын да күбрәк булган. Әйтик, Алтын Урданың беренче ханы Батуның зирәклегә һәм нык ихтыярлылыгы белән танылган өлкән хатыны Буракчи (Буракчин) алчи-татар кабиләсеннән чыккан. Тудамәнгү ханның хатыны Түрәкотлык, Бату ханның өлкән әмире Иткара, Бату ханның оныгы, Алтын Урданың өченче ханы Мәнгүтимернең (аның заманында Алтын Урда тулысынча Монгол империясеннән бәйсезлеккә ирешә) өлкән әмире Бәк-Тимер һ.б. — барысы да чыгышлары белән әлеге кабиләдән.

Әмма Чыңгыз хан — беренче чиратта монголлар юлбашчысы. Ул аларны мөмкин кадәр кырылудан сакларга тырыша һәм, әлбәттә, татарлардан үч алырга вәгъдә бирүен дә онытмый. Шуңа күрә, киң колачлы яулау планын гамәлгә ашырырга керешкәч тә, татар отрядларын үз армиясенең алдына куя башлый. Монголлар, үз юлбашчыларының әмере буенча, иң алдан сугышка татарларны кертәләр, яуланган башка халыкларны да, ирексезләп, үз армияләренә кушалар һәм аларны киләчәктә үзләрен татар дип атарга мәжбүр итәләр. Бу хакта 1237—1238 еллардагы монгол яулары чорында Көнчыгыш Европада булып киткән доминикан рухание венгр Юлиан яза. Көнбатыш Европадан килгән икенче бер сәяхәтче, фламанд миссионеры Гильом де Рубрук 1254 елда Монгол империясә башкаласы Каракорымда була. Аның сәяхәтнамәсендә түбәндәге юллар бар: «Шуннан соң Чыңгыз барлык жирләргә дә алдан татарларны жибәрде, шуңа күрә аларның исемнәре таралды, чөнки бөтен жирдә: «Менә татарлар килә!» — дип кычкыралар иде». Идарә итүче халык буларак, монголлар һәрвакыт үзләрен башкалардан өстен куялар, «татар» исемнән тайчаналар. Бу хакта Монгол империясенең бөек ханы — каганы Мәнгү (Мункә), шулай ук Алтын Урда ханы Бату һәм монгол аксөякләренең югары дәрәжәле башка вәкилләре белән әңгәмәләр корган Гильом де Рубрук аермачык әйтә: «Алар шулкадәр тәкәбберләнделәр ки, хәтта күпмедер дәрәжәдә Христоска инанучылар да (монголларның бер

Поляк һәм монгол гаскәрләренең Лигница янындагы сугышы (1241). Триптихның бер өлеше. Польша. XV гасыр

Battle of the Polish and Mongolian troops at Legnica (1241). Part of the triptych. Poland. 15th century

Сражение польских и монгольских войск при Лигнице (1241). Часть триптиха. Польша. XV в.

өлеше несториан юнәлешендәге христиан динендә булган. — Р. Ф.), христианнар дип аталырга теләмиләр, үз исемнәрен, ягъни Моол (монгол. — Р. Ф.) атамасын гына һәр кабиләдән өстен күрәселәре килә; алар Татар исемен йөртергә дә теләмиләр, чөнки Татарлар башка халык иде...»

Инде нәтижә ясыйк. Төрки каганлыгы җимерелгәннән соң Үзәк Азиядә яшәп калган һәм соңрак Монгол империясе составына кергән борынгы татарларның тарихы яктыртылган Урта гасырлар тарихи чыганакларын кыскача анализлаудан күренгәнчә, монгол житәкчелегенә рәхимсез чараларына карамастан, татарлар үзләренә тарихи исемнәренә тугры этнос буларак саклана алганнар. Шул ук вакытта элеккеге заманнарда хөкем сөргән дәүләтчелек нигезләре дә аларның хәтерләреннән жуелмый, ул нигезләр, Алтын Урда оеша башлау белән, яңадан тергезелә. Хәзер исә кайчандыр үзәге Орхон елгасы буенда булган каганлык VIII гасырда таркалганнан соң, Урта гасырларның элгәреге чорындагы татарларның Көнбатышка киткән төркеме тарихына әйләнеп кайтыйк.

КИМӘК КАГАНЛЫГЫ

Борынгы татарларның Көнчыгыш Төрки каганлыгы җимерелгәннән соң Көнбатышка киткән өлеше Көнбатыш Себердә яңа дәүләт — *Кимәк каганлыгы* оешуда төп рольне уйный. Татарларга һәм кыпчакларга кардәш төрки телле кимәкләр каганлыкның төп халкы була. Бу кабиләләр берлегенә зур бер өлеше — кыпчаклар — кимәкләрдән көнбатыштарак урнашканнар, Урал тауларына якынак җирләргә биләгәннәр. Кимәкләр үзләре VII гасырда Көнбатыш Төрки каганлыгы составына кергәннәр һәм Алтайдан төньяктарак күчкәннәр йөр-гәннәр. Кимәк кабиләләре берлегенә зурауында һәм көчәюендә Көнчыгыш Төрки каганлыгының таркалуы да зур роль уйнаган, нәтижәдә кимәк-кыпчакларга татарлар һәм башка төрки кабиләләр килеп кушылган.

Кимәк каганлыгы, башка төрки берләшмәләр, мәсәлән, Төрки һәм Уйгур каганлыклары кебек

Көбәле кыпчак сугышчысы.
К. Әхмәтҗан реконструкциясе
Kipchak man-at-arms. Reconstruction
by K. Akhmetjan

Кипчакский латник.
Реконструкция К. Ахметжана

үк, башлангыч феодаль дәүләт булган. Аның башында нәселдән варислык буенча күчүче хакимияткә ия каган торган. Каганнан түбәнрәк баскычны шулай ук нәселдән килүче бәкләр биләгән. Башкала — Йәмәкия (яки Йәмәк) шәһәре — Иртыш буенда урнашкан. Көнбатыш кыпчак төркеменнән аермалы буларак, кимәкләр ярым күчмә тормышка күчә башлыйлар, игенчелек белән шөгылләнәләр, бодай һәм хәтта дөгә игәләр; бу хакта кайбер гарәп чыганакларында искә алына. Әлеге чыганакларда кимәкләрдә башка шәһәрләр булуы турындагы мәгълүматлар да бар. Атаклы галим-географ әл-Идриси, мәсәлән, бу шәһәрләрнең яхшы ныгытылуын, каган шәһәрендә кимәк жәмгыятенен югары катлавы яшәвен, анда базарлар һәм гыйбадәтханәләр эшләвен билгеләп уза. Әлбәттә, ул замандагы ярым күчмә халыкларның шәһәрләрендә ярым землянка тораклар һәм тирмәләр дә күп булган.

Кимәк гаскәре атлы һәм жәяүле сугышчылардан торган, алар туры һәм берәз кәкрә кылычлар, сөңгеләр һәм ук-жәяләр белән коралланганнар. Археологик казулар вакытында төрле көнкүреш кирәк-яраклары, эш кораллары һәм бизәнү әйберләре, алар арасында металл көзгеләр, муенсалар, алка-асылмалар, шулай ук бизәкле аеллар, бил каешы һәм ат дирбиясе калдыклары табылды.

Урта гасырларның башлангыч чорларында яшәгән күп кенә төрки халыклардагы кебек үк, кимәкләрдә дә каһарман сугышчыларның һәм күренекле кешеләрнең таш сыннарын кую гадәте таралган. Кимәкләрнең күпчелеге мәжүси булган; алар Иртыш елгасына табынганнар, шулай ук ут,

Көбәле кимәк сугышчысы. X–XI гасырлар. К. Әхмәтҗан реконструкциясе

Kimak man-at-arms of the 10th–11th centuries.
Reconstruction by K. Akhmetjan

Кимакский латник. X–XI вв.
Реконструкция К. Ахметжана

Көбә-күз киемендә кимәк сугышчысы. X–XI гасырлар. К. Әхмәтҗан реконструкциясе

Kimak warrior in hauberk of the 10th–11th centuries.
Reconstruction by K. Akhmetjan

Кимакский воин в кольчуге. X–XI вв.
Реконструкция К. Ахметжана

кояш һәм йолдызларны да олылаганнар. Кыпчаклар кебек үк, алар да астрология белән шөгыльләнгәннәр, йолдызларга карап юраганнар. Аларга рун язуы да үтеп кергән, бу хакта тарихи һәм археологик чыганаclar сөйли.

Кимәк жәмгыятенен бер өлеше, башлыча югары катлавы манихей динен һәм исламны кабул иткән. XI гасыр гарәп географы Жәнәк ибне Хакан әл-Кимәки чыгышы белән кимәкләрдән булган.

Гомумән, Урта гасырлар башындагы кимәк дәвере (VIII гасырның икенче яртысы — X гасыр) татар халкының, барыннан да элек Себер татарларының, элгәреге этносәси тарихында билгеле бер эз калдырган. Кимәк каганлыгы яшәшенен соңгы чоры төркиләрен кыпчаклар житәкчелегендә Көнбатышка һуннардан соң икенче зур күчеш башлану өчен үзенчәлекле «старт мәйданчыгы» булган.

ПРОТОБОЛГАРЛАР ҺӘМ ХӘЗӘРЛӘР

Хәзер исә Урта гасырларның башлангыч чорларында, ягъни каганлыklar дәверендә, Көнчыгыш Европада үз дәүләтләрен булдырган һәм татар милләтенен күп гасырлык этносәси һәм этномәдәни үткәннендә үз эзләрен калдырган ике халыкның тарихына күз салыйк. Алар — VII гасырда Төньяк Кавказда һәм Түбән Идел

Бөек Болгар дәүләте картасы

Map of the Great Bulgaria

Карта Великой Болгарии

буенда Бөек Болгар һәм Хәзәр каганлыгы дип аталган ике дәүләти берләшмә төзегән Азов буе болгарлары (протоболгарлар) һәм хәзәрләр. Хәзәрләр һәм протоболгарлар дөньясы татар тарихына, турыдан-туры булмаса да, телгә алынган берләшмәләр этносының һәм мәдәниятенен билгеле бер өлешен үзәндә туплаган Идел Болгары аша кәргән.

Хәзәрләр һәм болгарлар Көнчыгыш Европага һуннар (Үзәк Азиядәге элеккеге хуннулар, хуннар) составында халыкларның Бөек күчеш чорында киләләр (IV гасыр). Европада һуннар үзәге Дунай буенда урнашкан гаять зур империя төзиләр. Бу империя, атаклы Аттила идарә иткәндә (445—453), үзенә иң зур куәтенә ирешә, әмма аның үлеменнән соң аерым урдаларга таркала.

Атиланьң кайчандыр көче-куәте ташып торган урдасының калдыклары Көнчыгыш Европа далаларына тарала. V гасыр ахырында алар «болгарлар» дип атала башлыйлар, протоболгарларның — Кубрат болгарларының берләшүендә зур роль уйныйлар. Аерым алганда, Ирник урдасы — утигурлар (онагурлар) исеме белән, Денгизих урдасы кутригурлар (кутургурлар) буларак таныла. Болардан тыш, һуннар калдыкларының тагын да зуррак төркем сабирлар, яки савирлар, булуы мәгълүм. Соңрак нәкъ менә шулар Хәзәр каганлыгы составындагы иң эре һәм иң көчле кабиләләргә тәшкил итәләр. Утигурлар да, кутригурлар да, сабир-савирлар да — Халыкларның бөек күчеш вакытында Көнбатыш Себердән һәм Урал алды төбәгеннән килгән төрakilәшкән угырлар.

Болгарлар, әледән-әле Балканга һәм Византиягә һөжүмнәр ясап торсалар да, башлыча Көнчыгыш Европа далаларында — Төньяк Кавказда һәм Азов буйларында күченеп йөргәннәр. Ләкин болгарларның Кавказ итәкләрендә яшәгән бер өлешә тора-бара ярым утрак тормышка күчә башлый: жәен жәйләүләргә чыгып, кышын үзләргә көньякка яулар белән барганда басып алган салаларда һәм хәтта кечерәк шәһәрләрдә яшиләр.

Болгар берләшмәсенә көнбатыш төркем югарыда искә алынган утигурлар һәм кутригурлар тәшкил итә. Әмма Үзәк һәм Урта Азиядән килгән аварларның басымы астында алар көнбатышка китәләр (VI гасырның икенче яртысында аварлар Дунай буйларында үзләренә Авар каганлыгын төзиләр). Болгарларның үз жирләрендә яшәп калган төп өлешә берләшә VII гасырның 30 нчы еллары башында Бөек Болгар дип аталган яңа берлек төзи. Бөек Болгар Азов буйларының көнчыгыш жирләрен, Таман ярымутравын һәм өлешчә Донның түбән агымындагы территорияне били. Башкаласы Таман ярымутравындагы элеккеге грек шәһәр-порты Фанагурия (Фанагория) була. Әлеге дәүләтнең тагын бер шәһәре — Таматарха (рус елъязмаларында — Тмутаракань).

Болгарларны беренче мәртәбә кабиләләр союзына берләштергән кеше булып нәселе Атиланьң Дуло ыругыннан чыккан кенәз Органа

Кубрат хан чатыры. Реконструкция
Khan Kubrat's tent. Reconstruction
Шатёр хана Кубрата. Реконструкция

Кубрат хан
хәзинәсеннән кылыч
Sword from the Treas-
ure of Khan Kubrat
Меч из сокровищ
хана Кубрата

санала. Аның бертуганының улы Кубрат, Бөек Болгарның беренче һәм соңгы башлыгы, яғни бердәнбер ханы буларак, тәхеткә 632 елда утыра. Кубрат яқынча VII ғасырның 50 нче елларында — 60 нчы еллары башында үлә (кайбер чыганақларда бу вакыйга, алгарак күчәреләп һәм вакыты төгәлләштелереп, 642 ел дип күрсәтелә). Аның үлеми ул төзөгән берләшмәнең яшәшөнә нокта куя. Тиз арада барлыкка килгән мондый дәүләтләр, нинди генә яңгыравыклы исемнәр белән аталмасыннар, куәтле идарәче хакимлек иткәндә генә яши алганнар һәм ул үлгәннән соң таркалганнар. Бөек Болгар белән дә шулай булган.

Кубрат үлеменнән соң Бөек Болгарның территориясә көнчыгыштан кысрыклаган хәзәрләр һөжүмнәре нәтижәсендә шактый ғына кечерәя. Аспарух, онагурлар кабиләсен алып, көнбатышка юнәлә. Дунай тамагында аңа шул тарафка элгрәк киткән кутригурлар һәм әлегә төбәккә чагыштырмача яңарак килеп чыккан славяннар (көнъяк славяннар) кушыла. Болгарларның хәрбиләштерелгән көчлә берләшмәсә алар белән берлектә 679 елда Византиянең 50 меңлек армиясен тар-мар итә һәм ике елдан соң, 681 елда, көнбатышта яңа болгар дәүләтен — башкаласы Плиска шәһәр-рендә урнашкан Дунай Болгариясен төзи.

Илдә 200 елга яқын болгар ханнары династиясә өстенлек итә.

Плиска. Ныгытма дивары реконструкциясә
Pliska. The reconstruction of the fortress wall
Плиска. Реконструкция крепостной стены

Әмма торган саен болгарларның славянлашуы көчәя бара; IX гасыр ахырында, славян патшасы Борис вакытында, христиан дине кабул ителә һәм славян языу гамәлгә кертелә. Славян теле чиркәүнең һәм дәүләтнең рәсми теленә әверелә. Тора-бара болгарлар сан ягыннан күбрәк булган славяннар тарафыннан йотылалар, әмма славяннарга аларның «болгарлар» дигән үзатамалары бергеп саклана.

Кубратның олы улы Батбай, хәзәрләргә буйсынып, үз жирләрендә — Төньяк Кавказда кала. Берездан әлегә Кубань болгарлары «кара болгарлар» дип атала башлый. Аларның бүгенге варислары булып XII—XIII гасырларда кыпчаклар тарафыннан йотылган карачайлар (карачалы — каратутлы мәгънәсендә) һәм балкарлар исәпләнә.

Азов буйларында һәм шул төбәкләрдә калган болгарлар Хәзәр союзына керәләр һәм хәзәрләр, бигрәк тә төркиләшкән аланнар белән бергәләп мәгълүм Салтов-Маяк археологик културасын тәшкил итәләр. Алар анда VIII гасыр ахырынача диярлек яшиләр. Бу культура соңрак, VIII—IX гасырлар чигендә, болгарлар белән бергә Урта Идел буйларына үтеп керә һәм Идел болгарлары мәдәниятенә нигез ташларының берсен хасил итә.

Туганнарның болгарлардан көнчыгыштарак яшәгән калдыклары гомуми «хәзәрләр» атамасы белән таныла. Хәзәрләр төрки телле кабиләләр була. Алар VI гасырдан Төньяк-Көнчыгыш Кавказда (хәзерге Дагстан территориясендә) һәм Каспий алды далаларында күчмә тормыш алып баралар, Көнчыгыш Европада шулай ук һуннар урдасы составында пәйда булалар. Савирлар белән бергә Иран һәм Византия арасындагы зур сугышларда катнашалар. Соңрак хәзәрләр һәм савирлар яңа берләшмә төзиләр.

Хәзәр каганлыгы Идел буе һәм Төньяк Кавказ халыклары тарихында гына түгел, бәлки бөтен Урта Евразиянең үткәнендә тирән эз калдыра. Гаять зур дала дөньясының көнбатыш өлешендәге күп кенә кабиләләр һәм халыклар, шулай ук төньяк төбәкләрдә күршеләр булып яшәгән славяннар һәм фин-угырлар, көньякта Кавказ аръягындагы халыклар аның йогынтысы астында булалар. Шулай

Хәзәр сугышчылары ныгытма дивары янында.
М. Брайд реконструкциясе

Khazar warriors against the fortress.
Reconstruction by M. Bride

Хазарские воины у крепостной стены.
Реконструкция М. Брайда

Хәзәр каганлығы жайдагы. IX ғасыр уртасы.
О. Фёдоров реконструкциясе

Horseman of the Khazar kaganate.
The mid-9th century.
Reconstruction by O. Fyodorov

Всадник Хазарского каганата. Сер. IX в.
Реконструкция О. Фёдорова

ук вакытта шәһәр һәм күчмә тормыш культуралары кушылмасының башлангыч үзәкләренең берсе, Урта ғасырларның башлангыч чорларында олы бер археологик культура учагы сыйфатында (Салтов-Маяк культурасы Хәзәр каганлығының дәүләт культурасы булган) каган-

лык беренче чиратта Көнчыгыш Европа төрки дөньясына зур йогынты ясый. Бу культурда Хәзәр иленең вассаллары булып яшәгән кайбер күрше берләшмәләреннән, барыннан да элек Идел Болгары мәдәниятеннән нигезләре тамыр жибәрә. Хәзәр каганлығы һәм мөселман, яһүд, христиан, мәжүсилек диннәрендә булган хәзәрләр Көнъяк-Көнчыгыш Европаны диннәргә карата түземле һәм күндәм булырга, теләсә кайсы динне, теләсә кайсы дин вәкилләрен, хәтта бер-берсе белән мәңгелек каршылыкта булып тоелганны да хөрмәт итәргә өйрәткәннәр. Хәзәр иленең башкаласы Итил Шәрык һәм Көнбатыш арасында эре транзит сәүдә үзәге ролен үтәгән. Ниһаять, Шәрыктән аермалы буларак, Көнчыгыш Европа соңга калып хәрби демократия һәм борынгы жәмгыять төзелешенең ахыргы чоры феодализмга күчкән дәвердә Хәзәр каганлығының үзенең элгәреге дәүләтчелек тәҗрибәсен үзенең вассалларына, күршеләренә — күп санлы төрки һәм славян халыкларына тапшыра. Шуңа күрә Хәзәр каганлығын Урта ғасырларның элгәреге чорларында татарларның Көнчыгыш Европадагы бабаларының башлангыч дәүләтчелегенең һәм этномәдәни тарихының нигезен төзүдә катнашкан дәүләтләрнең берсе буларак бәяләргә мөмкин.

Хәзәр каганлығы X ғасырның 60 нчы елларында яшәүдән туктый. 965 елда Киев кенәзе Святослав аңа җимергеч һөҗүм ясый. Шушы вакыйгадан соң хәзәрләрнең әкрәнләп Дәшти Кыпчакның төрки-кыпчак дөньясында эзләре югала бара. Фөндә кабул ителгәнчә, хәзәрләрне караимнәрнең, яғни Кырымда, Литвада һәм Польшада яшәүче төрки телле халыкның, бабалары дип исәплиләр. Л. Н. Гумилёв хәзәрләр Әстерхан татарларының килеп чыгышында да билгеле бер роль уйнаганнар дип саный.

ЭЛГӘРЕГЕ БОЛГАРЛАР ИДЕЛДӘ. ИДЕЛ БОЛГАРЫ

Азов буйларында яшәгән болгарларның бер өлеше көнбатышка юнәлә, икенчесе, Төньяк Кавказда калып, хәзәрләргә буйсына, өченче төркемә исә VIII—IX гасырлар чигендә Урта Идел буйларына күченә. Кызганычка каршы, аларның саны-исәбе һәм юлбашчылары турындагы мәгълүматлар сакланмаган. Хөкем сөргән фикер буенча, болгарларның һәм аларга кардәш булган кайбер кабиләләрнең элек-электән яшәгән көньяк далалардан төньяктагы урман-дала жирләренә күчеп килүләренең төп сәбәбе — Хәзәр каганлыгында яһүд дине кабул ителү һәм шуның нәтижәсендә әлеге дәүләттә болгарлыҡ башлану. Болгарларның Урта Идел буйларына күчү археологик чыганаclar, башлыча каберлекләр белән раслана (болгарларның элгәреге, ягъни X гасырга кадәр чорга нисбәтле ныгытмалары яки авыл калдыklары хәзәргә мәгълүм түгел).

Читтән безгә таныш Салтов-Маяк культурасын алып килгән көньяк-көнбатыш болгарларга фәндә күптән билгеле булган ике каберлек — Иделнең сул ярындагы Кайбелы (Ульяновск өлкәсе) һәм уң ярындагы Олы Тархан (Татарстан Республикасы) каберлекләре карый. Аларның соңгысы күпкә жентекләбрәк өйрәнелгән һәм IX гасыр башы — X гасыр уртасы белән билгеләнә. Әлеге археологик истәлекләрдән Татарстанда Кама аръягының көнбатыш өлешендә урнашкан, элгәреге болгар чорына нисбәтле каберлекләр беркадәр аерылып тора. Танкеевка каберлегенә — арада иң зурысы, аның матди культурасы, барыннан да элек керамика (балчыктан яндырып эшләнгән савыт-саба), Салтов даирәсенен югарыда искә алынган ике каберлегеннән күпкә үзгәрәк; бу керамика, башлыча жирле төр буларак, Кама алды-Урал тибына карый. Мәрхүмнәрнең битләрендәге көмеш битлекләр дә төньяк-көнчыгыш йогынтысының көчле булуы турында сөйли. Танкеевка каберлегендә жирләү йоласындагы һәм мәетләр янына куелган әйберләр арасындагы болгар һәм Салтов элементлары Кама аръягында болгар йогынтысы көчәюен, ә шул ук X гасырның уртасыннан мөселманлашу башлануын күрсәтә.

Нәтижәдә IX—X гасырлар чигендә Урта Идел буйларында, бигрәк тә аның үзәк Идел алды — Кама аръягы төбәге жирләрендә, Урта гасырларның элгәреге чорларында оешкан ике этник массив: көньяк-көнбатыш болгарлар һәм тамырлары Кама алды — Урал алды төбәгенә тоташкан төркиләр яки төрки-угырлар (төркиләшкән угырлар) очраша. Соңгылары IV—VIII гасырларда хөкем сөргән мәгълүм Имәнкискә культурасы белән бәйле. Бу культураның таралу чикләре Идел Болгарының этник территориясә белән тәңгәл, күпчелек очракларда имәнкискәләләрнең торулыklары болгар кала-салаларының иң түбәнгә катламнарын били. Имәнкискә культурасының барлыкка килүен без Халыкларның бөек күчәшә чоры белән бәйлибез:

әлеге гаять зур массаның ниндидер бер төньяк тармагы, Себер-Урал жирләре аша көнбатышка юнәлеп, Урта Идел төбәгенә килеп чыккан. Узган гасырның 80 нче еллары башында Татарстан территориясендә Кама аръягының көньяк өлешендә урнашкан Татар Сөнчәлесе авылы янында табылган ике бронза һун казаны шул хакта сөйли. Мәгълүм ки, һун казаннары күчмә халыкларда патриархаль гаиләләрнең — күчләрнең бердәмлеге символы булып саналган. Һәр күч башлыгы (рус теленә «күч» сүзеннән яки көймәле арба, тирмә мәгънәсендәге «кош», «куыш» сүзләреннән «кошевой» (предводитель) рәвешендә кәргән) хакимият билгесе сыйфатында бер яки берничә казанга ия булган һәм һәрвакыт аларны үзә белән йөрткән. Шуңа күрә казанның теге яки бу төбәккә килеп элөгүе кабиләнең шул төбәккә үтеп керүе белән бәйле. Сөнчәле казаннарының да IV гасыр ахырында фин-угырлар яшәгән Урта Идел буйларына килгән һун урдасының бер өлешен житәкләгән идарәченеке булуы шик уятмый.

Болгарларның төньяктагы дәүләте — Идел Болгары — этник яктан чуар халыклы берләшмә буларак оеша. Аның халкы жирле финнардан, IV гасырда һуннар составында бирегә килгән төркиләрдән (төркиләшкән угырлардан), көньяк-көнчыгыш тарафтан күчкән «Салтов болгарлары»ннан һәм аларга кардәш кабиләләрдән һәм, ниһаять, яңарак кына (IX—X гасырлар чигендә) көнчыгыштан һәм төньяк-көнчыгыштан килеп утырган төрки-угыр кабиләләреннән гыйбарәт була. Баштарак төрле этнослардан торган бу халык тора-бара болгарлар йогынтысын кичерә, соңрак, XI—XII гасырларда, көньяктан һәм көньяк-көнчыгыштан яңа этник төркемнәр үтеп керү нәтижәсендә ишәя.

Идел Болгары Көнчыгыш Европадагы элгәреге феодаль дәүләти берләшмәләрнең берсе була. Идел һәм Кама елгалары тоташкан уңайлы һәм отышлы географик төбәктә урнашканга күрә, ул күп кенә илләр һәм халыклар — Русь, Төньяк халыклары, Хәзәр каганлыгы, Урта Азия, Кавказ һәм Гарәп хәлифәлеге белән сәяси, икътисади һәм мәдәни багланышларга керә. Болгар Көнчыгыш Европада транзит сәүдә үзәкләренең берсенә әверелә, бу исә аның икътисады һәм мәдәнияте үсешенә булышлык итә. Дәүләт хужалыгының төп тармагы Урта Идел бие төбәгенең элеккеге игенчелек культурасына нигезләнгән һәм шактый алга киткән игенчелектән гыйбарәт була. X гасырда ук Идел Болгарында дәүләти һәм хосусый-вотчиналы феодаль төзелеш урнаша. Төбәктә монгол яуларына кадәр күп еллар элек үк феодаль мөнәсәбәтләрнең үсеше турында тирәлекләрендә кайчандыр феодалга буйсындырылган авыл калдыклары табылган күп санлы (70 тән артык) шәһәрлек-замоклар сөйли.

Тарих фәнендә Идел Болгарының югары үсешкә ирешкән эчке, бигрәк тә тышкы сәүдә алып барганлыгын чагылдыручы бай материаллар тупланган. Әлеге ил халыкара товар алмашуның ике төрендә

дә катнашкан: ул Урта гасырлар Евразиясенең алга киткән дәүләтләре белән сәүдә иткәндә акча әйләнешеннән, ә Төньяктагы фин-угыр халыклары белән сәүдә багланышларында әйберләр алмашу формасыннан файдаланган. Болгар дәүләте халыкара транзит сәүдәдә уңайлы позицияләргә үз кулында тоткан. Моңа Идел Болгарында шәһәрләр үсеп чыгу нәтижәсендә ирешелгән. Болгар һәм аның күршесендәге Суар шәһәрләре X гасырның 30 нчы елларынан үз акчаларын — көмеш дирһәмнәр суга башлаганнар. Яңа шәһәрләр — Биләр (ельязмаларда — Бөек шәһәр), Ашлы, Троицк, Кашан, Жүкәтау калалары барлыкка килгән.

Шәһәрләрдә һәм авылларда һөнәрчелек төрләре — төзелеш эше, металл кою, сугыш кораллары эшләү, күн эшкәртү, балчыктан савыт-саба ясау, зәркән (ювелир) сәнгате югары үсешкә ирешә. Болар — беләзекләр, йөзекләр, чигә алкалары, хәситәләр, муенсалар, асылмалар, бөтиләр, бөркәнчекләр, аеллар, каеш жыелмалары, каптырмалар һ. б. Аерым алганда, үрдәклә чигә алкалары киң танылган.

X гасырда оешып килгән болгар жәмгыятенен ике культурасына — күчмә дала һәм утрак урман-дала культураларына хас тораклар (киез тирмәләр һәм корылмалар) зур кызыксыну уята. Әкреләп торакларның төрле типтагы икенче формасы — бура һәм балчык өйләр, ярым землянкалар һәм землянкалар өстенлек итә башлый. Якынча XII гасырдан монументаль архитектура үсеш ала: күбесенчә кирпичтән салынган жәмәгәт биналары һәм гыйбадәтханәләр, беркадәр торак йортлар калкып чыга. Ике культураның, ягъни элеккеге күчмә һәм яңа утрак (шул исәптән шәһәр мәдәниятенен) культураларның бергә үрелүе өс һәм аяк киёмнәрендә, төрле бизәнү әйберләрендә дә чагыла (форма, төс, бизәкләү мотивлары).

Идел Болгарында саклану корылмаларын төзүгә аерым игътибар бирелгән. Шәһәр һәм аның кремле туфрактан өелгән биек урлар һәм чокырлар белән әйләндереп алынган; урлар өстенә саклау манаралары белән ике рәтле калын имән диварлар корылган. Феодалларның замклары берничә рәт ныгытмалар белән камалган. Болгар гаскәре заманча коралланган: туры һәм кәкрә кылычлар, сугыш балталары, кистәннәр, ук очлыклары, дошман жайдаклары һөжүм иткәндә аларның аяк асларына ташлау өчен эшләнгән чәнечкеләр, өзәңгеләр, көбәләр һәм очлымнар табыла.

Үрдәк рәвешендә эшләнгән чигә алкасы.
Идел буе Болгар дәүләте

Temple ring with a duck.
The Volga Boulgaria

Височное кольцо с уткой.
Волжская Булгария

Ибн Фадланның
Болгарга килүе.
Рәс. Ф. Халиков

Arrival of Ibn-Fadlan
to Boulgar. Picture by
F. Khalikov

Приезд Ибн
Фадлана в Булгар.
Худ. Ф. Халиков

Болгар жәмгыятенең югары катлавы X гасыр башында ук ислам белән күпмедер дәрәжәдә таныш була инде. Әлегә дин Урта Азиядән үтеп керә башлай. Исламны рәсми рәвештә кабул итү, Багдад хәлифәсе исеменнән илче Сусан әр-Расси һәм сәркатип Әхмәд ибне Фадлан житәкчелегендәге гарәп илчелеге килгәч, тантаналы төстә раслана. Бу мөһим тарихи вакыйга 922 елның маенда, болгар хакиме — Алмас илтәбәр идарә иткән заманда була. Алдагы X—XII гасырлар — илнең актив исламлашу чоры, ул Урта гасырлардагы гарәп-фарсы географиясендә һәм рус елъязмаларында төгәл теркәлгән. Ислам дине белән гарәп язуы кабул ителгәнче, болгарларда Хәзәр иленнән килгән рун язуы гамәлдә була. Аңарчы бу язуның Хәзәр каганлыгы халкына варислык рәвешендә элеккеге Төрки каганлыгынан күчүе мәгълүм. Гарәп язуы Шәрәк белән тыгыз багланышлар булдыруга һәм алдынгы гарәп йогынтысында болгарларда язма әдәбият, мәгариф, кайбер фәннәр һәм белемнәр таралуга булышлык итә. Идел Болгарының X—XI гасырлардагы сәяси тарихы башлыча аның күршесендәге феодаль дәүләтләр — Хәзәр каганлыгы һәм Русь белән булган мөнәсәбәтләрендә чагыла. VIII гасыр ахырында — IX гасырда болгарларның хәзәрләргә бәйлелеге сакланса да, мөстәкыйль дәүләт оешканнан соң, ул шартлы гына була. X гасырның 60 нчы еллары уртасында Болгар Идел буендагы бердәнбер феодаль дәүләт була, әмма XI гасырның икенче яртысында, Дәшти Кыпчак оешканнан соң (бу хактагы мәгълүмат түбәндәрәк бирелә), аның Түбән Идел буенда сәяси йогынтысына чик куела.

X—XI гасырларда Болгарның Киев Русе белән тышкы сәяси багланышларында, икътисади сәбәпләр китереп чыгарган берничә низагны исәпкә алмаганда, башлыча дустанә мөнәсәбәтләр хөкөм сөргән. 986 һәм 1006 елларда яклар арасында солых килешүләре төзелә.

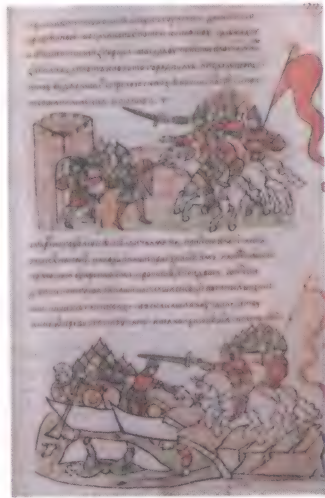
Әлеге шартнамәләр алга таба да үзара сәяси һәм социаль-иқтисади багланышларны үстерү өчен җирлек әзерли. Ләкин XII ғасырда Югары Идел буйларында, үзәге Владимир-Суздаль җирендә урнашкан Төньяк-Көнчыгыш Русь барлыкка килү белән, рус-болгар мөнәсәбәтләре тарихында яңа сәхифәләр ачыла. Бу мөнәсәбәтләр XII ғасырның 60 нчы елларында кенәз Андрей Боголюбский җитәкчелегендә болгарларга каршы яулар башлану һәм аларның аның варислары тарафыннан дәвам иттерелүе белән билгеләнә. Болгарлар да җавапсыз калмыйлар — Рязаньга һәм Устюжка яулар оештыралар. Әлбәттә, электәге кебек үк, тыныч, иқтисади мөнәсәбәтләр дә дәвам итә, соңгы чиктә алар 1229 елда ике дөүләт арасында солых шартнамәсә төзелүгә китерә. Әлеге ике дөүләтнең алдагы язмашлары гадәттән тыш шартлар туу — Көнчыгыш Европаның монголлар тарафыннан яулануы белән бәйле була.

Ниндидер идарәче династиянең булуы хакында (Идел Болгарының X ғасырда — XIII ғасыр башында бердәм, тотрыклы дөүләт булып яшәгән чоры турында әйтеп тә торасы юк) мәгълүматлар сакланмаган. Башта кабиләләр союзы башлыгы, аннан соң — X ғасырда — XI ғасырның беренче яртысында дөүләт идарәчесе «илтәбәр» (йылтывар) дип аталган. Үзенә килеп чыгышы буенча бу атама элегрәк Төрки, соңрак Хәзәр каганлыкларындагы аерым кабиләләр юлбашчыларының титуллары белән бәйле. Якынча XI ғасырның икенче яртысынан ул гарәпләрнең кенәз мәгнәсендәге «әмир» сүзә (яки төркиләрнең «бәк» сүзә) белән алыштырыла. Идел Болгарында «хан» титулы гамәлдә йөрмәгән. Әлеге титул Түбән Идел буйларына кыпчаклар аша XI ғасырның икенче яртысында үтеп кергән, Урта Идел буйларында исә ул XIII ғасырның 40 нчы еллары башында Алтын Урда оешканнан соң кулланыла башлаган.

1183 елда Всеволод III нең Идел буе Болгар дөүләтенә походы.
XV ғасыр миниатюрасы

Campaign of Vsevolod III on the Volga Boulgaria in 1183.
Miniature of the 15th century

Поход Всеволода III
Большое Гнездо на Волжскую Булгарию в 1183 г.
Миниатюра XV в.

Идел буе Болгар дәүләте сугышчысы. XII–XIII гасыр башы.
О. Фёдоров реконструкциясе

Warrior of the Volga Boulgaria
of the 12th–13th centuries.
Reconstruction by O. Fyodorov

Воин Волжской Булгарии.
XII — нач. XIII в.
Реконструкция О. Фёдорова

Мәжүсилек алласы сыны.
Болгар. XIV гасыр

Figure of pagan deity.
Boulgar. 14th century

Фигурка языческого
божества. Булгар. XIV в.

Идел Болгарының халкы болгарлардан, әсәгальләрдән һәм барсиллардан (барсуллар, берсуллар) торган. Алар хакында беренче тапкыр IX—X гасырлар чигендә яшәгән гарәп географы Ибне Рустә искә ала. Ибне Фадланның болгарлар (төньяктагы кабиләләр буларак, алар гомумиләштерелгән «саклаб» исеме белән дә аталалар), бәрәнжәрләр һәм суарлар турында әйтелгән сүzlәрән дә искә алу зарур. Шул ук вакытта фәнни әдәбиятта көньяк-көнбатыш тарафтан, ягъни Азов буйларынан килгән болгарлар аеруча күп санлы, төп, башка болгарларны да берләштереп, XII гасырда бердәм болгар халкы оешуда нигез кабилә буларак бәйләнде.

Революциягә кадәрге рус, соңрак совет тарих фәне Идел Болгары яки Идел буендагы болгарлар мәсьәләсендә тулысынча диярлек шундый фикердә торды. Соңгы ике унъеллыкта уздырылган археологик тикшеренүләр, бигрәк тә Казан һәм Куйбышев-Самара археологларының эзләнүләре нәтижәсендә Идел Болгары заманында Урта Идел буе этник дөньясы тарихының яңа сәхифәләрен ачуы гаять мөһим мәгълүматлар табылды. Бу исә Урта гасырларның башлангыч чорларында яшәгән, болгарча булмаган типтагы күчмә этносларның төбәк мәдәниятендә катнашуында күренә. Бу очракта ачык чагылыш тапкан алан, хәзәр, бәжәнәк, Көнъяк Урал, Алтай элементлары күздә тотыла. Шул ук дәвердә Идел Болгары ядкярләре материалларында Көнъяк Урал күчмә кабиләләренң борынгы әйберләре таралыш ала. Е. П. Казаков фикеренчә, төрки телле күчмә кабиләләренң Урта Идел буйларына, шул исәптән Идел Болгарына килүләре монгол яулары башланганчыга кадәр дәвам итә. «Табигый-географик яктан Урал-Идел буйлары һәм Кама алды төрле хужалык тәртибе белән көн күргән кешеләр төркемнәре яшәү өчен бик

тә уңайлы. Евразия күчмә халыкларының гадәти миграция юлларынан билгеле бер ераклыкта урнашкан төбәк шул ук вакытта алар өчен ачык булган. Әлеге төбәктә, бигрәк тә хәрәкәтчән, динамик, тынгысыз һәм чиксез далалар һәм урман-далалар дингезендә, Евразиядә булып узган барлык дәверкүләм мөһим сәяси вакыйгалар турыдан-туры чагылыш тапкан».

Боларның барысы да монгол яуларына кадәрге чорларда була. Әмма тагын да житдирәк үзгәрешләр XIII гасырның икенче яртысынан башлана. Алтын Урда составына кергәннән соң, әлеге жирләр татар-кыпчак олуг этносы (суперэтносы) формалашу кысаларында тагын да көчлерәк миграцион, эчке этносәяси һәм этномәдәни үзгәрешләр кичерә.

Тагын бер этносәяси һәм этномәдәни дөнья тарихына мөрәжәгать итик. Бу XI гасыр уртасыннан Идел Болгарының көньяктагы, әмма аңардан күпкә зуррак, чагыштыргысыз киңлекләренә биләгән күршесе, яңа дала дөләте — *Дәшти Кыпчак* тарихы. Соңрак, монгол яуларына кадәрге дәвердә үк, шәһәр үзәкләре сыйфатында танылган Кырым, Болгар һәм Харәзем белән бергә, ул Алтын Урданың этнотерриториаль, этносәяси һәм этномәдәни нигезен тәшкил итә.

ДӘШТИ КЫПЧАК

Дәшти Кыпчак фарсы теленнән тәржемәдә «Кыпчак даласы» дигәнне аңлата. Кытай чыганаклары буенча, төрки телле кыпчаклар б. э. к. III—II гасырлардан «цинъ-ча» исеме белән Төньяк Алтайда яшәүче кабиләләр буларак билгеле. Соңрак, VII—VIII гасырлар чигендә, алдарак әйтелгәнчә, алар Төрки каганлыгына буйсыналар, хәтта ярты гасыр уйгурлар өстеннән хакимлек итәләр, ә VIII гасыр уртасыннан алып X гасыр ахырына кадәр Кимәк каганлыгы халкының көнбатыш яртысын тәшкил итәләр.

XI гасыр башында кыпчаклар халыкларының һуннардан соң көнбатышка таба икенче күчешен башлап жибәрәләр. 30 нчы елларда алар Харәзем чикләренә килеп чыгалар, соңрак, XI гасыр уртасына инде, Урал алды далаларында урнашалар. Алар бәжәнәкләрне, дөрөсрәге, аларның әле

Аксөяк бәжәнәк сугышчысы. XI гасыр башы.
О. Фёдоров реконструкциясе

Pecheneg noble warrior of the beginning of the 11th century. *Reconstruction by O. Fyodorov*

Знатный печенежский воин. Нач. XI в.
Реконструкция О. Фёдорова

IX гасыр ахырында ук зур бер төркеме көнбатышка киткәннән соң, Идел аръягында калган өлешен, шулай ук угызларның төньяк өлешен кысрыклап чыгаралар. Аларны үзләренең хәрәкәтенә кушып, Иделне кичәләр һәм Дунай тамагына барып житәләр. XI гасыр уртасыннан кыпчаклар тарихка «Дәшти Кыпчак» исеме белән үк кереп киткән гаять зур далаларның хужаларына әвереләләр.

XI гасырның икенче яртысы — кыпчаклар өчен нәкъ әнә шул далаларда, әлегә яңа күчмә держава яшәгән дәвердә танылу алган жирләрдә үз туган илләрен тапкан вакыт. Бәжәнәкләрнен, угызларның (рус елъязмаларында — торки) зур өлешен, шулай ук болгарларның калдыкларын («кара болгарларны») Дон түбәнлекләрендә һәм Кубанда ассимиляцияләп, кыпчаклар Үзәк Евразиядә үз урынын ныгытуда зур уңышларга ирешәләр. Шул ук вакытта алар үзара тыгыз бәйләнгән ике төп төркемгә: Днепр һәм Днестр-Дунай елга арасы урталыгындагы көнбатыш һәм Днепрдан Идел һәм Жәекка кадәрле көнчыгыш төркемнәргә бүленә. Кыпчак далаларының көнбатыш өлеше белән Бүнәк (рус чыганакларында — Боняк), соңрак ул «бөөк хан» титулы ала, көнчыгышы белән — Тогурхан (рус елъязмаларында — Тугоркан) идәрә итә. Алар арасында шәхси дуслык урнаша; рус гаскәрләре соңгысын әсирлеккә алып үтергәннән соң, Бүнәк аның өчен үч ала, русларны Киев янында тар-мар итә. Бу сугышта кыпчаклар яхшы сугышчан чыныгу алалар, ә Бүнәк ханның даны кыпчаклар һәм руслар арасындагына түгел, кыпчак дөньясыннан шактый еракларда да тарала.

1061 елдан 1097 елга хәтле чорда кыпчаклар белән рус кенәзлекләре арасындагы мөнәсәбәтләр бик киеренке була: шушы вакыт эчендә алар арасында 10 га якын зур бәрелеш булып, жиңү, асылда, кыпчаклар кулында кала.

Сәяси хәл XII гасырның башында, 1103 елда Владимир Мономах житәкчелегендә рус кенәзләре съезды уздырылып, хәзерге тел белән өйткәндә, Далага яуларның тулы бер программасы кабул ителгәннән соң үзгәрә. Мономах һәм аның кече улы Мстислав вакытында, гомумән алганда, 30 ел эчендә, кыпчакларга каршы 12 яу оештырыла. Инде рольләр алышына, русларның эше уңа, өстәвенә Бүнәк хан да исән булмый, ә аның варисына атасының хәрби таланты һәм акылы күчми. Барлык яулар нәтижәсендә кыпчаклар һәм башка күчмә халыкларны күпләп Руська куып алып китәләр, анда алар славянлаштыруга һәм христианлаштыруга дучар ителәләр. Рус шәһәрләрендә — әсир төшкән кыпчаклар һәм кыпчак хатын-кызлары, башка күчмә халыклар, ә кыпчакларда әсир руслар күп була.

Мстиславның вафатыннан соң, 1132 елда, хәл рус-кыпчак мөнәсәбәтләре йомшару файдасына яхшыра төшә, өстәвенә Русьта күчмә халыклар кайгысы калмый — анда хакимият өчен көрәш, феодалы низаг кискенләшә. Дәшти Кыпчакта яңарыш башлана. Элеккеге вак этносәяси структуралар эре урдаларга берләшәләр, аларның

территориясе кинәя, халык саны арта. Феодаль мөнәсәбәтләр тагын да тизрәк үсә, феодаль иерархия барлыкка килә: хан — солтан (хан улы, ханзадә) — бәк (эре феодал-тархан) — би (бер баскычка түбәнрәк аксөяк). Куәтле ханнар үсеп чыга, алар арасында безгә таныш Бүнәк ханның оныгының улы Кончак аерылып тора. Кончак бөтен Кыпчак даласын яңадан берләштерүгә ирешә, аның уртақ ханы, берләштерүче хан булып әверелә. 1174 елда башланган рус-кыпчак хәрби бәрелешләрәнең яңа дулкынында өстенлек яңадан кыпчаклар ягында була — бу юлы инде көчле Кончак хан җитәкчелегендә. 1183 елда бөек Киев кенәзе Святослав һәм аның кардәше Новгород-Северский кенәзе Игорь кыпчакларның көнбатыш берләшмәсен тар-мар итәләр, аның ханы Күбәкне кулга төшерәләр һәм үтерәләр. Хәрби уңышлар белән канатланган Игорь 1185 елда яңа сугыш кампаниясен башлап җибәрә. Әмма Кончак оста хәрби манёвр ясый, Игорьны хәйләдә уздырып, аның гаскәрен тар-мар итә, ә кенәзнең үзен әсирлеккә төшерә, ахырдан Переяславль һәм Путивль шәһәрләрен ала. Әлеге тарихи вакыйгалар нигезендә хрестоматияләргә кергән «Слово о полку Игореве» языла, аннары ул үз чиратында А. Бородинның «Князь Игорь» операсы тууга нигез була. Төрки музыканың бай мотивларын уңышлы файдаланып язылган операда кыпчак дөньясы шактый дәрәҗә күрсәтелә («Кыпчак кызлары хоры», «Кыпчак бие» һ. б.).

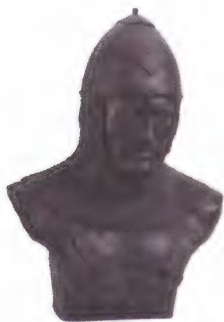
Кыпчакларда төп хужалык төре булып барлык күчмә-дала халыкларына хас терлекчелек санала. Көтүләр, нигездә, атлардан, мөгезле эре терлекләр, сарыклар, кәжәләр, дөяләрдән тора. Терлекчелек күчмә

А. Бородинның «Князь Игорь» операсыннан «Кыпчак бие» күренеше

Scene 'Polovtsian Dances' from A. Borodin's opera 'Prince Igor'

Сцена «Половецкие пляски» из оперы А. Бородина «Князь Игорь»

XII–XIII ғасырлар кыпчагы.

*Баш сөягенә карап
эшләнган Г. Лебедин-
ская реконструкциясе*

Cuman (Kipchak) of
the 12th–13th centuries.

*Reconstruction by
G. Lebedinskaya based on
a sculp*

Половец XII — XIII вв.
*Реконструкция Г. Ле-
бединской по черепу*

Кыпчак сугышчысы.

*К. Әхмәтжан
реконструкциясе*

Kipchak warrior.

*Reconstruction by
K. Akhmetjan*

Кипчакский воин.

*Реконструкция
К. Ахметжана*

халыкка һәммәсен бирә: азык, киём, торак, күченеп йөрү чаралары, тиз, кинәт хәрәкәт итә торган атлы гаскәр өчен матур, түзем атлар. Европада атлы гаскәр, өзәңге һәм кылыч барлыкка килүнең нәкъ менә дала кешеләре белән бәйлә икәнлеген дә онытырга ярамый.

Әмма Дәшти Кыпчактагы кыпчакларның һәм башка дала халыкларының бер өлеше утрак тормышка, игенчелеккә күчә. Алар тары, арпа, бодай, кавын, карбыз, суган, сарымсак һ.б. игенчелек һәм бакчачылык культураларын игүгә керешәләр. Табигый ки, бу очракта күчмә хужалыклары белән кылганлы дала түгел, ә елга һәм диңгез яры буендагы жирләр күздә тотыла. Далада кыргый хайваннар аулау исә терлекчелеккә һәм игенчелекнең баштагы чорына яхшы таяныч булып хезмәт итә.

Төньяк Донец, Донның уң кушылдыгы буенда урнашкан зур булмаган Балин, Шарукан һәм Сугров шәһәрләре бер үк вакытта Дәшти Кыпчакның көнчыгыш ханнарының (Шарукан һәм Сугр ханнар мәгълүм) хәрби форпостлары һәм ставкалары да булып торалар, XIII ғасырда да монгол яуларына кадәр яшәп киләләр. Әлегә, асылда, кыпчак шәһәр-ныгытмаларына Крымдагы элекке антик порт-шәһәрләргә өстәргә кирәк: Херсонес (Корсунь), Керчь (Корчев), Судак (Сурож), шулай ук Таманьдагы Таматарха (Тмутаракань). Кыпчаклар күчмә хужалыклары белән бу шәһәрләр янына ук килеп житеп кенә калмыйлар, бәлки, аларның Көнбатыш белән Дала арасындагы халыкара сөүдәдә зур файдасын аңлап, аларда уңышлы рәвештә урнаша да башлыйлар.

Шәһәрләрдә һәм күчмә хужалыкларда һөнәрчелек алга китә: күн эшкәртү, тегүчелек, ти-мерчелек, шул исәптән корал ясау, сынлы сәнгать (югары сәнгать дәрәжәсендә таш сыннар ясау), зәркәнчелек, төзелеш эше, чүлмәкчелек. Кыпчакларда кораллану һәм хәрби эш шактый югары дәрәжәдә куелган була, кыпчаклар һәм аларның кабиләдәшләренең үз дошманнарын күп тапкырлар жиңеп чыгулары да юкка гына түгел.

Дәшти Кыпчак көнчыгышта Жаек һәм Иделдән башлап көнбатышта Дунайның түбәнге агымына хәтле 2000 км га сузылган, киңлегә буенча төньякта Дон буе һәм Түбән Днепрдан көньякта Кавказ алды һәм Кырымгача 500—750 км га житкән гаять зур территорияне алып торган. Менә шушы иксез-чиксез дала ике өлештән торган: Днепрдан Дунайга кадәрле көнбатыш яртысы — «Ак», Днепрдан Идел һәм Жаекка кадәр көнчыгышы «Кара» дип аталган. Дәшти Кыпчакның моңа охшаш территориаль бүленеше Алтын Урда белән аваздаш, дөрес, «төсләр палитрасы» берәз үзгә. Бу — гомумбилгеле Ак Урда һәм Күк Урда. һәм, әлбәттә, Казан ханлыгында, бу — дөүләтнең Казан артындагы төп этник территориясендәге Ак һәм Кара яклар.

Армия, асылда, ополчение армиясе була: сугыш вакытында халык кораллана һәм, хан фәрманы буенча, бөкләр һәм аерым урдаларның башка идарәчеләре житәкчелегендә яуга кузгалу яисә дошманнан саклану өчен жыйнала. Армиянең мондый формасы Урта гасырларның башлангыч чорыннан — хәрби демократия заманыннан ук килә һәм Алтын Урда дәвере һәм аннан соңгы татар ханлыклары вакытында да дәвам итә. Күчмә халыклар армияләренең гаять күп санлы булуы очраклы түгел. Табигый ки, ханнар, солтаннар һәм бөкләр каршындагы дружина рәвешендә регуляр частьлар да була, әмма армиянең төп өлеше сугыш вакытында ополчениегә жыйнала. Бөтен гаскәр урдаларга бүленә; аларны соңгырак чорлардагы төмәннәр (10 меңлек гаскәрләр) белән чагыштырып булыр иде. Бөтен яу жиңел һәм авыр атлы гаскәрләрдән тора. Әгәр дә рус елъязмачылары беренчесен «укчы атлы гаскәрләр» дип атасалар, икенчесен, куәтләрәген, «кыпчак көче» дип йөрткәннәр. Хәтта авыр атлы гаскәрләр дә Европа һәм русларныкыларга караганда хәрәкәтчәнрәк була. һәм, әлбәттә, жиңел атлы гаскәрләр житезрәк һөжүм итү, засада оештыру, уңышсызлык булганда, тиз генә чигенү мөмкинлегенә ия булулары белән аерылып тора.

Анда, исламга кадәрге төрки дөньядагы кебек үк, Тәңрегә, Күккә табыну — классик мәжүсилек белән бер аллалык арасындагы дини ышану өстенлек итә. XIII гасыр Европа сәяхәтчесе һәм миссионеры Плано Карпини мәғлүматлары буенча, кыпчакларның төп каһины (мәжүсиләрдә дин башлыгы) *Кам* дип аталган, алтайлылар да шаманны шулай атаганнар. Кыпчаклар аннан бик куркалар һәм аны ихтирам итәләр.

Кыпчаклар үлгәннән соң яшәү барлыгына ышаналар һәм аларның жирләү йолалары да шуның белән бәйле. Дәшти Кыпчактагы күчмә халыкларның бай һәм аксөяк сугышчыларга, асылда, хәрби башлыкларга караган классик типтагы күмү урыннары турында С. А. Плетнёва түбәндәгечә яза: «Кабергә авызлык кидерелгән һәм иярләнгән, дирбиясе зиннәтләп бизәкләнгән ат, һөжүм итү өчен тулы кораллар жыелмасы (кылыч, сөңге, ук һ. б.), кагыйдә буларак, очлым

Бронзадан эшлэнгән
кыпчак көзгеләре
Kipchak bronze mirrors
Кипчакские бронзовые
зеркала

Кыпчак хатын-кызы
киеме.
Балбалларга карап ясал-
ган С. Плетнёва рекон-
струкциясе
Kipchak woman's
clothing. Reconstruction
by S. Pletnyova based on
balbals
Одежда кипчакской
женщины. Реконструкция
на основе балбалов
С. Плетнёвой

һәм көбә киём: кайбер очракларда корал көмеш сыр-бизәкләр белән капланган һәм кабергә кыйммәтле, көмеш, алтын әйберләр куелган».

Гомумән, XI—XIII гасыр кыпчак һәм башка күчмә халыкларның каберләре кораллану дәрәжәсен генә түгел, тулаем алганда, Дала халкының матди, ә аның аша рухи культурасын да күзалларга мөмкинлек бирә. Предметларның жиренә житкереп эшләнүе аларда үз эшенең осталары (корал эшләүчеләр, зәркәнчеләр, сөяк кисүчеләр, ияр, дирбия ясаучылар һ.б.) булуы хакында сөйли. Зәркәнчеләр турында аерым әйтергә кирәк. Дөрес, күчмә халыклар башка илләрдән китерелгән бизәнү әйберләреннән дә файдаланалар, әмма аларның үзләрендә дә алтын куллы осталар житәрлек була. Чигә асмалары һәм алкалар, йөзекләр һәм беләзекләр, асылма һәм аеллар, асма бизәкләр һәм амулетлар, төрле муенсалар (ахак, гәрәбә, бәллүр, лазурит, агат һ.б.) — кыпчак каберлекләрендә табылган зәркәнчелек эшләнмәләренең кайберләре генә. Югарыда санап кителгән әйберләр гадәти булмаган үлчәм һәм форма бердәйлеге белән аерылып торалар. Бу, асылда, кыпчакларның гына түгел, очсыз-кырыйсыз кыпчак далаларында яшәүчеләрнең, шул исәптән бәжәнәк һәм угызларның да, күчмә матди культурасына карый. Бер сүз белән әйткәндә, монгол яулары башланыр алдыннан, гаять зур Дәшти Кыпчак бердәм матди культурага ия булган.

Балбаллар кыпчак дөньясы матди һәм рухи культурасының ачык һәм колоритлы чагылышы, аның сәнгате һәм диненең чынчыннан гүзәл истәлекләре булып санала. Болар, тоташ таштан эшләнеп, үзләренең камиллеге һәм сәнгатьлелеге белән аерылып торган ир-ат һәм хатын-кыз сыннары. Белгәнәбезчә, сугышчыларның таш сыннары Төрки каганлыгы чорыннан ук билгеле, әмма кыпчак далаларында алар сәнгать дәрәжәсендәге камиллеккә ирешәләр. Алар гасырлар

буге курганнарда торалар, һәм шуңа күрә элегрәк бу һәйкәлләр курган астына күмелгән кешеләргә куелган дип саналган. Археологик тикшеренүләр курган каберлекләре һәм балбаллар арасында бернинди дә бәйләнеш булмавын күрсәтәләр — әлеге сыннар кыпчаклар тарафыннан бары тик инде булган, бик күптәнне курганнарда урнаштырыла, алар, үзенчәлекле корбан китерү урыннары буларак, игътибарны жәлеп итү өчен куелалар. Моңы XII гасыр азәрбайжан шагыйре һәм фикер иясе Низами Ганжәви (аның хатыны кыпчак кызы була) үзенә «Искәндәрнамә» поэмасында бик ачык чагылдыра:

Һәм сын каршында бөгелә кыпчакларның аркасы...
Акрыная жайдак, алдында атын атлатып,
Иелеп кадый угын ул үлән арасына,
Һәр көтүче белә көтү куган
Сарык куярга кирәкне сын алдына.

Кыпчакларның замандашы булган философ-шагыйрьнең сүзләре белән күчмә халыкларның һәм Алтын Урданың археологиясе, тарихы, сәнгате буенча хәзерге заман белгече Г. А. Фёдоров-Давыдовның кыпчак сыннарының үзенчәлеге һәм әһәмияте турындагы фәнни нәтижәләре тәңгәл килә: «Көнбатыш кыпчак далаларында таш сын күчмә халыкларның иң киң катлавы тарафыннан хөрмәтләнә. Ихтимал, бу йолада күпмедер күләмдә борынгылар культы билгеләре сакланып калгандыр, тик монда һәркемгә билгеле булган, күптән түгел генә үлгән реаль кеше түгел, ә каһарманлаштырылган һәм мифик ыру башлыгы күздә тотыла. Ягъни таш сын теге яки бу дәрәжәдә киң күләмдәге һәм даими кабилә яисә ыру культы — ыру башлыгы культы — объектына әверелә».

Кыпчак сәнгатенең гаять киң Көнчыгыш Европа далаларында таралган күренекле һәйкәлләре алар дәүләтенең XI гасырдан XIII гасыр башына кадәр яшәү чорында кыпчак мәдәниятең бердәмлеген тагын бер кат раслыйлар.

Ниһаять, чыннан да күренекле кыпчак ядкаре «Кодекс Куманикус»ка — кыпчакча-латинча-фарсыча сүзлеккә кыскача гына тукталыйк. Хәзерге вакытта ул Венециядәге Изге Марк китапханәсендә саклана. Сүзлек 1303 елда Крым шәһәрләренең берсендә (Иске Крым — Солхат) Дәшти Кыпчак белән халыкара кәрван-диңгез сәүдәсенең, Көнбатыш, Крым үзәкләрендә яшәгән һәм эшләгән сәүдәгәрләр мәнфәгатен кайгырткан итальяннарның турыдан-туры арадашчылыгы нигезендә төзелә. Сүзлек бергә кушып тегелгән ике кулъязма дәфтәрдән тора; беренче төп дәфтәр барысы 2680 сүзгә берләштерә, анда кыпчак сүзләренең латин һәм фарсы телләрендәге тәржемәләреннән торган ике исемлек китерелә. Алар кыпчак җәмгыятендәге тормышның бөтен якларын диарлек чагылдыра: сәүдә-икътисади, һөнәрчелек эшчәнлеген, төрлө һөнәрләр (табиблар,

хирурглар, рәссамнарга чаклы), шәһәр мохите, феодаль иерархия, флора, фауна, астрология һ.б. Икенче дәфтәр беренчесенә кушымта рәвешендә булып, анда кыпчак теле буенча грамматик очерклар, халык авыз ижаты әсәрләре (әйтемнәр, мәкальләр), кыска хикәятләр, кыпчак телендәге кайбер христиан текстлары туплап бирелә.

«Кодекс»ның теленә карата төрле фикерләр булды, әмма соңгы унъеллыклардагы тикшеренүләр әлегә кыйммәтле Урта гасыр жыентыгының сүзлек составы, грамматик формалары, халык авыз ижаты әсәрләре буенча хәзерге татар теленә бик якын булуын, күп очракларда аның белән башлыча татар әдәби теленә нигезенә яткан урта, Казан татарлары диалекты белән тәңгәл килүен күрсәтәләр. Асылда, болгар теленә Урта Идел буенда кыпчак теле белән ассимиляцияләнүенә басым ясап, тарихчы Ш.Ф. Мөхәммәдьяров, археолог һәм тарихчы С.А. Плетнёва да шул ук фикерне куәтлиләр.

АЛТЫН УРДА

Татарлар тарихының Алтын Урда чорын яктыруга керешкәнче, Урта гасырларда яшәгән татарларга әйләнеп кайтыйк. Без аларны каядыр XII—XIII гасырлар чигендә, Чыңгыз ханның иң зур яулап алулары башланганда, Монгол империясе составында калдырган идек. 1206 елдан 1220 елга кадәрге дәвердә, Кытайга кайбер өзеклекләр белән оештырылган уңышлы яулар вакытында, Урта Азия — Караханилар дәүләте, берәз соңрак исә Харәзем — бөтен дөньяга билгеле антик һәм Урта гасырларның башлангыч чоры цивилизациясе үзәге дә басып алына. Әлегә яуларны тасвирлаганда, монгол гаскәренә авангард өлеше (Чыңгыз хан тарафыннан армиянең удар көче сыйфатында оештырыла) буларак та, Урта Азиянең ул яулап алган халыклары, өстәвенә һәрвакыт төрки теллеләр исәбендә дә татарлар еш искә алына.

Татарлар һәм кыпчакларның кардәшлеге проблемасы күзлегеннән караганда, Ибне әл-Әсирнең шул ук XIII йөзгә 20 нче еллары хәрби-сәясәти вакыйгалары хакындагы, тик инде берәз көнбатыштагы регионга нисбәтле башка хәбәрә чиктән тыш әһәмиятле. Урта Азияне яулап алганнан соң, Чыңгыз хан армиясе Иранны, аннары Багдадны буйсындыра. Төньякка борылып, ул Кавказ артын кулга төшерә, Ширван үткеле аша чыгып, лезгиннарны жиңүгә ирешә, аланнарда килеп житә. Соңгылары исә татарларга каршы көрәшү өчен кыпчаклар белән берләшәләр. «Шулвакыт татарлар кыпчакларга түбән дөгеләрне әйтергә жибәрәләр: «Без һәм сез бер кавемнән, ә бу аланнар сезнекеләрдән түгел, шулай булгач, сезгә аларга булышып та торасы юк...» Шушы хакта ук соңрак Рәшидетдин яза: «Без һәм сез бер халык һәм бер ырудан, аланнар исә — безгә ятлар». Мондый белдерү

татарлар тарафыннан, иң элек хәрби-тактик максатларны күздә тотып, кыпчакларны аланнардан аерып алу һәм аерым-аерым юк итү өчен ясалган булса да, татарларның кыпчаклар белән этник һәм тел ягынан якынлыгын тану факты үзе үк зур фәнни кызыксыну тудыра. Бу якынлык Кимәк каганлыгы яшәгән заманнарда гына түгел, тагын да борынгырак башлангычларга һәм Алтай-Үзәк Азия регионның географик ареалына — кыпчаклар һәм беренче төрки-татарларның иң борынгы туган жиренә барып тоташа.

Чыңгыз хан 1227 елда 72 яшендә вафат була. Әле үлеменә кадәр үк ул үз империясен дүрт улына бүлеп бирә: Үгәдәй бөек хан (каан яки каган) хокукында — Монголияне һәм Төньяк Кытайны, Тулуй — Иран биләмәләрен, Чагатай Мавэраэннәһер һәм Жидесу, ягъни Урта Азия һәм Казахстанның көнчыгышын ала, ә өлкән улы Жүчи өлешенә Харәзем, Дәшти Кыпчак һәм көнбатыштагы әле яулап алынырга тиешле жирләр тия.

Әмма Жүчи шул ук 1227 елда атасы үлөргә алты ай кала үлеп китә һәм аның өлеше улы Батуга — Чыңгыз ханның оныгына күчә. Шуңа карамастан олыс «Жүчи Олысы» дип аталуын дәвам итә, чөнки ул Чыңгыз ханның үзе тарафыннан билгеләнгән була, ә аның ихтияры һәм законнары тайпылышсыз үтәлә.

Көнбатышны яулап алу мәсьәләсе 1235 елда Каракорымда уздырылган Бөтенмонгол корылтаенда тикшерелә һәм хәл ителә. Яңа яуның житәкчесе итеп 27 яшьлек Бату — Жүчиненң 11 улы арасында икенчесе (кайбер чыганаclarда — өлкәне) һәм иң талантлысы билгеләнә. Яшь хан кул астына иң зур һәм сугышка сәләтле көчләр, асылда, бөтен монгол армиясенен сайлап алынган өлеше туплана. 1236 елның азында ул Европага юнәлә. Жәйне юлда үткәрәләр, ә көзен гаскәрнең барлык төп төркемнәре Идел бие Болгар дәүләте эчендә очраша. Бер-бер артлы Суар, Болгар, Биләр, Жүкәтау һәм башка шәһәрләр алына. Болгар дәүләте берничә атна эчендә яулана.

Шул ук елны Дәшти Кыпчакка яу башлана, ул 1238 ел ахырына кадәр дәвам итә. Төньякта, Идел бие Болгар дәүләте тар-мар ителгәннән соң, көнбатышка үтеп керү

Болгардагы Кече манара куышының
кисеп эшләнгән бизәлеше

Carved decoration of niche of
Small minaret in Boulgar

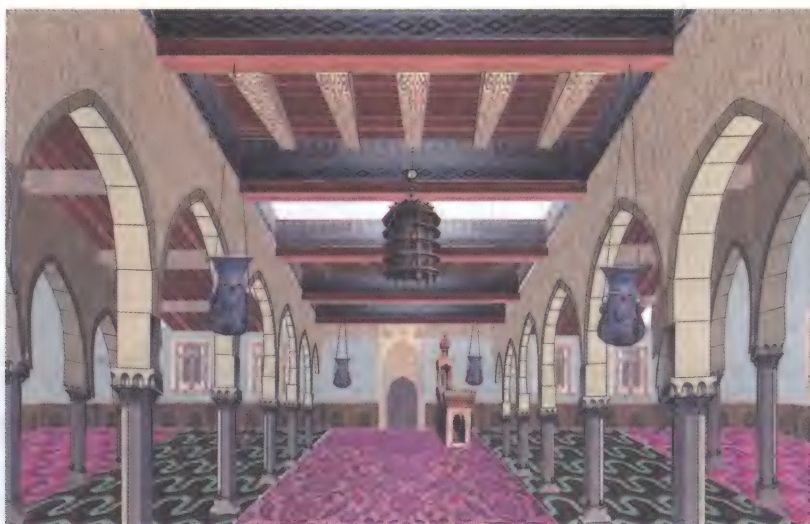
Резной декор ниши Малого минарета
в Булгаре

дәвам итә: мордва жирләре алына, ә аннары инде Русь, ул 1240 елда тулысынча буйсындырыла. Алга таба монгол гаскәрләре Үзәк Европага үтеп керә, Польша һәм Венгрияне яулый, ә аерым алдынгы отрядлары хәтта Әдрән диңгезгә кадәр барып чыгалар. Әмма 1242 елда Чыңгыз ханнан соң Монголия империясенең бөек ханы итеп билгеләнгән Үгәдәйнең үлеме хакында хәбәр килә. Ул бөтен армияне көнчыгышка борылырга һәм, Монголиягә кайтып, үзләренең бик әһәмиятле дөүләт эшләрен хәл кылырга мәжбүр итә — барысы да диярлек Бату армиясендә булган монгол ханзадәләре яңа бөек ханны сайлау корылтаенда катнашырга тиеш булалар.

1242 ел ахырында һәм 1243 ел башында ук Венгриядән кайткан Бату хан аз санлы монгол сугышчылары белән Түбән Иделдә — Дәшти Кыпчакның үзәгендә кала. Рәшидетдиннең хәбәр итүенә караганда, аларның саны 4 меңгә җитә — үз вакытында бу сан Чыңгыз хан тарафыннан Жүчиненң киләчәктә Көнбатыштагы яулап алулары өчен дип билгеләнә. Әлбәттә инде, болар гади сугышчылар түгел, ә хакимият вәкилләре, яңа дөүләт идарәсе әгъзалары, хәрби җитәкчеләр була. Гаскәр үзе исә яулап алынган халыклардан төзелә, алар арасында, шул ук бөек фарсы тарихчы-энциклопедисты фикерләренә караганда, чиркәсләр, мажарлар, кыпчаклар, хәтта руслар булуы мәгълүм.

Озакламый Бату хан (рус чыганакларында — Батый) ставкасына Бөтен Русьның бөек кенәзе Ярослав Всеволодович — Всеволод Зур Ояның улы — кенәзлеккә ярлык алу өчен килә. Бу 1243 елның башын-

Болгардагы Жамигь мәчетенең эчке күренеше. А. Хәйретдинов реконструкциясе
 Interior of the Great Mosque in Boulgar. Reconstruction by A. Khairtudinov
 Интерьер Большой мечети в Булгаре. Реконструкция А. Хайрутдинова

да ук була. Әлеге вакыйга Үзәк Азиядә яңа дәүләт — Алтын Урда яши башлаган вакыт дип карала.

«Алтын Урда» атамасы баштарак «алтын чатыр» — хан ставкасы мәгънәсен аңлата; тора-бара ул идарәченең армиясенә, ә алга таба, гомумән, халыкка һәм дәүләтнең үзенә карата әйтелә башлый. «Урда» сүзе — төрки сүз. Ул Гильом де Рубрукның хан сарае, ягъни чатыры турындагы тагын да борынгырак хәбәрә белән аваздаш: «Сарай алар (татарлар. — *Р. Ф.*) телендә «урда» дип атала, бу «урта» дигәнне аңлата, чөнки ул һәрвакыт уртада тора...» Биредә нәкъ менә хан ставкасының гаскәр уртасында булуы күздә тотыла.

«Урда» сүзе соңгырак чорга караган башка чыганаclarда да Алтын Урда ханнары Туктамыш һәм Тимер-Котлык ярлыкларында, Казан ханы Габделлатыйфның ярлыгында, татар эпосы «Идегәй»дә һ. б. кайбер тарихи ядкарларда очрый. Гарәп-фарсы тарихи географиясендә бу дәүләт безгә билгеле булган Жүчи исеме белән «Жүчи Олысы» дип йөртелә. Монда «олыс»ны Монгол империясенә бер өлешә (көнбатыш өлешә) мәгънәсендә аңларга кирәк, Алтын Урда башлангыч чорында шулай була да. Алтын Урданың тагын бер, рәсми булудан бигрәк, традицион исеме — «Дәшти Кыпчак», чөнки аның төп жирләре баштарак нәкъ менә шулай аталганнар. Ләкин әлеге гаять зур Урта гасырлар дәүләтенең иң киң кулланылышта йөргән һәм тарихка ныклап кереп калган атамасы «Алтын Урда» буларак мәгълүм.

Алтын Урда Үзәк Евразиянең көнчыгышта Иртыштан алып көнбатышта Дунай түбәнлекләренә кадәрге, төньякта Болгар-Казан чигеннән

Фарсы шигырьләре язылган
чынаяк кирпеч.

XV гасырның 1 нче яртысы

Tile with Persian poems.

The first half of 15th century

Изразец с персидскими стихами.
1-я пол. XV в.

Ак пулат – Болгардагы жәмәгать мунчасы.

A. Хәйретдинов реконструкциясе

White Chamber is a public bath in Bulgar.

Reconstruction by A. Khairetdinov

Белая палата — общественная баня
в Булгаре.

Реконструкция А. Хайрутдинова

Аксәяк Алтын Урда хатын-кызы киеме. XIII гасыр ахыры – XIV гасыр уртасы. З. Доде реконструкциясе

Costume of noblewoman of the Golden Horde. The end of the 13th – the mid-14th centuries. Reconstruction by Z. Dode

Костюм знатной золотоордынской женщины. Кон. XIII – сер. XIV в. Реконструкция З. Доде

Хан Туктамыш ярлыгындагы ал нишан (мөһөр). 1381

Scarlet nishan (seal) on the yarlyk of Tokhtamysh-khan. 1381

Алый нишан (печать) на ярлыке хана Тохтамыша. 1381

башлап көньякта Каспийга һәм Дербент тарлавыгына кадәр гаять зур территориясен били. Ул ике өлешкә бүленә: төп — көнбатыш өлеш, ягъни, нигездә, Алтын Урда, Жәектан Дунайга кадәр сәяси үзәге түбән Идел буенда булган өлеше — Ак Урда, ә көнчыгышы хәзерге Казахстанның һәм Харәзем белән Урта Азиянең көнбатыш чикләре кергән өлеше — Күк Урда.

Алтын Урда шактый алга киткән цивилизация учагы була, моны күчмә һәм шәһәр культураларының классик симбиозы ачык күрсәтә. Алтын Урда жәмгыятең икътисады һәм хужалык тәртибенең барлык күчмә өлеше ике шундый дала дөнъясына: монголларгача, ягъни жирле Дәшти Кыпчакның һәм күчеп килгән татар-монголларның яшәү рәвешенә нигезләнә. Күчмә терлекчелек Алтын Урданың төп хужалык төре санала; шаһитлар — гарәп-фарсы һәм Европа сәяхәтчеләре әйтүенчә, йорт хайваннарының зур-зур көтүләре урыны белән бөтен бер дала киңлекләрен билиләр, ә хайваннарның аерым төрләре (алар арасында атлар, эре үгезләр һәм ике өркәчле дөяләр) Жүчи Олысының Көнбатыш һәм Көнчыгыш белән зур халыкара сәүдәсендә әһәмиятле роль уйныйлар.

Алтын Урда хужалыгы һәм икътисадының икенче төре булып элеккеге утрак районнарда (Кырым, Болгар, Харәзем) югары үсешкә ирешкән, ә дәүләтнең үзәк олысларында шулай ук житәрлек дәрәжәдә жайга салынган игенчелек санала. «Кодекс куманикус»та да авыл хужалыгы житештерүе һәм үстерелә торган культураларга бәйле атамаларның тулы бер исемлеге китерелә — андагы мәгълүматлар археологик тикшеренүләр белән дә раслана. Бакчачылык та алга киткән була: бу карбыз яки кавын, төрле жиләк-жимеш кенә дә түгел, хәтта татарлар өчен «хас булмаган» культуралардан яшелчәләр, хәтта кәбестә дә үстерелә.

Алтын Урда хужалыгының тагын бер төре — югары үсешкә ирешкән һөнәрчелек: монументаль архитектура һәм гомумән шәһәр төзелеше, төсле һәм кара металлургия, чүлмәкчелек, аның үзенчәлекле чынаяк кирпич керамика төре, зәркәнчелек, тәңкәләр сугу, тире, пыяла, сөяк һәм башка эшләнмәләр житештерү. Алтын Урда шәһәрләрен һәм башка гаять әһәмиятле истәлекләрне озак еллар дәвамында киң масштаблы археологик тикшеренүләр нәтижәсендә ачыкланган ифрат күп табылдыклар — моның ачык дәлилләре. Бу материалларны күп санлы һәм шактый бай зәркән эшләнмәләр һәм көмеш тәңкәләр хәзинәләре тулыландыра.

Археологик һәм язма чыганаclar, нумизматика һәм Урта гасырлар Европа картографиясе мәгълүматлары буенча, Алтын Урдада 150 гә якын зур һәм кечкенә шәһәрләр булган. Аларның күбесе далада — Дәшти Кыпчак жирләрендә барлыкка килгән. 32 шәһәрдә үз акчалары — Жүчи (Алтын Урда) тәңкәләре: көмеш дирһәмнәр һәм бакыр пуллар сугылган.

Мозаикалы һәм майоликалы архитектурасы (сарайлар, мәчетләр, мавзолейлар, торак комплекслары), суүткәргечләр, үзәктән ягыла торган жәмәгать мунчалары белән шәһәр мәдәнияте, гомумән, бай матди культура, гамәли-бизәләш сәнгате XIV гасырда — Алтын Урданың бик көчле чорында, Үзбәк һәм Жәнибәк ханнар идарә иткән елларда — иң югары дәрәжәгә үсешкә ирешә. Бу — шулай ук Сәйф Сарай, Котб, Харәзми, Рабгузи һәм башка

Урта гасырлар татар шагыйрьләренең исемнәре белән бәйле Алтын Урда шигъриятенен чәчәк ату чоры да. Шәһәрләрдә, аеруча башкала Сарайда, төрле фәннәр зур үсеш ала. XV гасыр башының күренекле тарихчысы Ибне Гарәбшаһ Алтын Урдада Сарай-Бәркә (Сарай әл-Жәдид) жиңерелгәннән соң була һәм бу шәһәр хакында түбәндәгеләрне яза: «...Сарай фән үзәге һәм рәхәтлек чыганагы булып әверелә һәм кыска гына вакыт эчендә анда галимнәр һәм зыялыларның,

Кара пулатның эчке төзелеше. А. Хәйретдинов реконструкциясе

Interior of Black Chamber.
Reconstruction by
A. Khairtdinov

Внутреннее устройство Чёрной палаты. Реконструкция
А. Хайрутдинова

Ялтыравык йөгертелгән чынаяк кирпичләр. Майолика. XIII – XIV гасырлар

Glazed tiles. Majolica.
13th – 14th centuries

Поливные изразцы.
Майолика. XIII – XIV вв.

Сарай шәһәре Жамигъ мәчетеннән Сүрия вазасы
 Syrian vase from the Great Mosque in Sarai
 Сирийская ваза из главной мечети Сарая

тел-әдәбият белгечләре һәм осталарның һәм төрле атаклы кешеләрнең [шундый] затлы һәм ныклы өлеше туплана ки, мондый кешеләрнең барысы бергә Мисырның күп кеше яши торган урыннарында да (шәһәрләрдә. — Р. Ф.), авылларында да жыелганы булмый. Бу — [үзенек] дәрәжәсә һәм халык санының күпләгә буенча иң бөек шәһәрләрнен берсе».

Күп санлы шәһәрләр барлыкка килү һәм алга киткән шәһәр мәдәнияте, аларда күпләп тәңкәләр сугу, товар-акча мөнәсәбәтләре үсү, гомумән, дәүләттә икътисадның моңарчы күрелмәгән күтәрелеше XIII—XIV гасырларда Алтын Урда белән Иске Дөньяның күп кенә илләре һәм халыклары арасындагы сәүдә-икътисад бәйләнешләренең бик тиз үсүенә китерә. Әлеге бәйләнешләрнең географиясә чиктән тыш киң була: көнчыгышта Һиндстан һәм Кытайдан алып көнбатышта Германиягә һәм Италиягәчә, төньякта

Себер, Русь, Балтыйк бue халыкларыннан башлап көньякта Багдад һәм Ширазга кадәр. Шунның өстенә Алтын Урда товарлары экспорты йорт хайваннары, мех, тире, кыйммәтле балык, бал, балавыз, тоз, ягъни чимал белән генә чикләнми, бәлки житештерелгән эшләнмәләрдән: корал, алтын һәм көмеш бизәмәләр, төрле тукумалар, буяулар һәм башкалардан да гыйбарәт була. Алтын Урдада халыкара сәүдәнең бай һәм киң диапазонлы булуы, әлбәттә, бу дәүләтнең Евразиянең үзәгендә урнашуы, ягъни гаять уңайлы географик урыны белән аңлатыла. Алтын Урда территориясенек көньяк өлеше аша Жүчи Олысын төрки

Алтын Урда шәһәрләре казылмаларыннан Сүрия һәм Мисыр пыяла савытлары
 Syrian and Egyptian glass ware from the excavation of the Golden Horde cities

Сирийские и египетские стеклянные сосуды из раскопок золотоордынских городов

һәм гарәп-фарсы Көнчыгышы, Каракорым һәм Кытай белән тоташтыра торган Бөек ефәк юлы, башка кәрван юллары үтә.

Илдәге югары хакимият хан кулында була, һәм менә шушы бөтен татар халкы тарихындагы дәүләт башлыгы титулы башлыча Алтын Урда чоры белән бәйле. Әгәр бөтен Монгол империясә белән Чыңгыз хан нәселе (Чыңгизиләр) идарә иткән булса, Алтын Урда хакимияте аның өлкән улы Жүчи нәселе, ягъни Жүчиләр кулында туплана. XIII гасырның 60 нчы елларында империя чынлыкта мөстәкыйль дәүләтләргә бүленә, ләкин юридик яктан алар Чыңгыз хан олыслары булып исәпләнәләр. Шуңа күрә әле шул заманда ук нигезләнгән дәүләт белән идарә итү системасы бу олыс-дәүләтләр яшәүдән туктаганчы гамәлдә кала. Алай гына да түгел, мондый традиция Алтын Урда таркалганнан соң барлыкка килгән татар ханлыкларының сәяси һәм социаль-иқтисади тормышында да дәвам итә һәм төгәл үтәлә.

Үз вакытында Чыңгыз хан тарафыннан нигез салынган һәм Монгол империясеннән аерылып чыккан берләшмәләрдә, шул исәптән Алтын Урдада да, гамәлдә булган дәүләт идарәсе системасы аның дәүләт һәм жәмгыять төзелешенә төрле билгеләрендә шулай ук чагылыш таба. Болар: олыс системасы һәм ярлыктар (аерым олысларда дәүләт идарәсенә хокук бирә торган хан боерыгы); сөйүргал системасы — жир биләүгә хәрби-лен хокукы; пайцза (байса, басма) — хан вәкилләренә, урыннарда дәүләт эшләрен хәл итү өчен, мандат сыйфатында бирелгән алтын, көмеш, бронза һәм башка төрле такта; ям (почта) хезмәте; баскактар һәм даругачылар институты — ясак жыючылар һәм аларның хәрби сакчылары, шулай ук гражданлык судьялары — яргучылар, илчеләр, таможня хезмәткәрләре, застава башлыктары һәм бер төркем башка вазифалар. Империя заманыннан ук килә торган әлеге традиция армиягә, хәрби эшкә дә турыдан-туры карый: хан гаскәренә уң һәм сул канатлары (хәзерге фронтлар тибындагы эре берләшмәләр), төмәннәр, меңнәр, йөзләр, уннар. Шул ук кагыйдәләр сугыш стратегиясенә һәм сугыш алып баруга, төрле югары хәрби вазифаларга (угланнар, букауллар һ. б.), хәрби аерымлык билгеләренә дә (карату — кара байрак, шулай ук Чыңгыз хан заманына барып чыга һ. б.) карый.

Гарәп язулы алтын беләзек.
Алтын Урда

Golden bracelet with Arabic
inscription. The Golden Horde
Золотой браслет с арабской
надписью. Золотая Орда

Жирле төрки телле халык (кыпчаклар, болгарлар, мажарлар, хазәрләр һәм Каспий арты угызлары калдыклары) һәм читтән килгән татарлар нигезендә Алтын Урда төзелгәннән соң, башлангыч элитаның зур булмаган өлеше саналган (югарыда әйтелгәнчә, 4 мең сугышчы һәм Бату ханның яраннары) монголларның төркиләшүе көчәя. Үзенә нигез салган Бату вакытында ук инде Жүчи Олысы, юридик яктан Монгол империясенә бер өлеше булып исәпләнсә дә, гамәлдә бәйсез дәүләткә әверелә: анда әлегә бөек монгол ханнары Мөнгү каган һәм Арык Буга исеменнән акчалар сугыла. Батуның энесе Бөркә хан (1256—1266) заманында Алтын Урдада ислам дине кабул ителә. Ул, рәсми рәвештә империя үзәгенә буйсынуын дәвам итсә дә, чынлыкта аның белән исәп-хисапны өзә. Каракорымнан тулы бәйсезлеккә Алтын Урда Мөнгү Тимер (1266—1282) вакытында, аның исеменнән үз акчаларын суга башлагач ала. Империя аксөякләре вәкилләре йөзәндәге аз санлы монгол этносы өстенлек итүче жирле кыпчак һәм читтән килгән төрки телле татар кабиләләре арасында шактый тиз эреп юкка чыга.

Монгол теле, гарәп теле белән беррәттән, традицион рәвештә рәсми тел, дәрәсрәге, Алтын Урданың башлангыч чорында дәүләтара язышу теле булып калса да, акрынлап югала, XIV гасырда, дәүләтнең куәтле дәверендә, төрки тел тарафыннан йотыла. Алтын Урданың дәүләт, әдәби һәм сөйләм теле, ягъни аның төп халкының теле, төрки-татар-кыпчак теле була. Моңы безгә килеп ирешкән хан ярлыклары, Урта гасырлар татар поэзиясе (XIII—XV гасырлар) үрнәкләре дә раслый.

Алтын Урда ханнары ярлыкларының теле — әлегә дәүләтнең бөтен территориясендә, Идел буеы ул, Кырыммы, бердәм бер тел гамәлдә булуына ачык дәлил. Ниһаять, ярлыкларның теле шуннан соңгы татар дәүләтләре — Казан һәм Кырым ханлыклары — теленә бик тә якын тора.

Алтын Урданың сөйләм теле, аның төп халкы теле турында башлыча сакланып калган XIII—XIV гасыр сүзлекләре дә сөйли. Аларда Идел буенда киң таралган һәм хәзерге татар әдәби телендә һәм аның диалектларында дәвам итә торган тел ачык чагыла.

Югарыда, Төрки (Көнчыгыш Төрки) каганлыкның этник картасын сыйфатлаганда, «төркиләр» һәм «татарлар» атамаларының синонимик булуы билгеләнгән иде, һәм мондый этник тәңгәллек Алтын Урда чорында яңадан калкып чыга. Күренекле гарәп сәяхәтчесе Ибне Баттута — 1333 елда Алтын Урданы аркылыга-буйга

Көмеш кубок. Жүчи Олысы.

XIII гасыр ахыры — XIV гасырның 1 нче яртысы

Silver goblet. Ulus Juchi of the end of the 13th — the first half of 14th centuries

Серебряный кубок. Улус Джучи. Кон. XIII — 1-я пол. XIV в.

(Харәземнән Кырымга һәм Болгардан Әстерханга) кадәр йөрөп чыккан кеше — бу дәүләтнең төп төрки телле халкын төркиләр дип атый. Һәм Алтын Урданың «Идел буе төрки» әдәби теле аларга гына карый, ә соңыннан хәзерге татар әдәби теленең нигезенә ята. Чөнки Идел буенда Алтын Урда чорында да, ул таралып, анда Казан һәм Әстерхан ханлыклары барлыкка килгәннән соң да, татарлар яшәгән һәм хәзер дә яши.

Алтын Урда чоры әдәбияты Урта гасырлар татар шигърияте жәүһәрләре Сәйф Сараиның «Гөлстан»ы («Гөлстан бит-төрки») (1391), Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е (1342), Харәзминен «Мәхәббәтнамә»се (1354), Хисам Кятибнең «Жәмжәмә солтан»ы (1369), Рабгузиниң ярым тезмә, ярым чәчмә «Кыйссасел-әнбия»се («Пәйгамбәрләр тарихы») (1311); проза әсәрләреннән Мәхмүд бине Галинең «Нәһжәл-фәрадис»е («Оҗмахларның ачык юлы») һ.б. аша билгеле. XII гасырда — XIII гасыр башында Урта Азиянең көнбатышында — Караханилар дәүләте һәм Харәзем жирендә — киләчәктә Алтын Урданың Күк Урдасында һәм Болгарда туган элгәреге Алтын Урда чоры татар шигърияте бу әдәбиятның этник һәм тел ягыннан нигезен тәшкил итә (Кол Галинең атаклы «Кыйссаи Йосыф» поэмасы).

Ничшиксез, XIV йөз Алтын Урда шигърияте барлыкка килүгә бөек Рудаки һәм Фирдәүси (X гасыр), әл-Мәгари һәм Г. Хәйям (XIII гасыр), Гаттар һәм Низами (XII гасыр), Руми һәм Сәгъди (XIII гасыр) һәм Шәрыкнең башка танылган шагыйрьләре ижаты аша күренекле фарсы, өлешчә гарәп әдәбияты зур йогынты ясый. Ә татар шигъриятенең кайбер әсәрләре, мәсәлән, Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е һәм Сәйф Сараиның «Гөлстан»ы Низами һәм Сәгъдинең шул исемдәге әсәрләренең ижади тәржемәләре булып торалар. Әмма Алтын Урда чоры әдәбиятына караган барлык әсәрләр дә төрки телдә — әдәби телнең бер-берсенә якын ике төрөндә кыпчак-угыз һәм угыз-кыпчак телләрендә ижат ителгән.

Хәзер Алтын Урда чорында Урта Идел, гомумән, Идел буенда барган тарихи-этник процессларның үсеше барышында хәл ителгән болгар теленең һәм болгарларның язмышы хақында сөйләшик.

XIII—XIV гасыр Идел буе Болгар жирләренең эпиграфик һәйкәлләрен анализлау болгарларның акрынлап татарлаша баруын, татар-кыпчак теленең ни рәвешле болгар теленнән өстен чыгуын күрсәтә.

Кисеп ясалган орнаментлы фриз.
XIV гасыр

Frieze with carved designs.
14th century

Фриз с резным орнаментом. XIV в.

Бу эпиграфик истәлекләр белән раслана. Шундый ук күренеш, ягъни болгарларның татарлар (алар Урта Идел буеның төрки телле төп этносы буларак карала) тарафыннан ассимиляцияләнүе, язма чыганаclarда да, аерым алганда, рус елъязмаларында да бирелә. Елъязмаларда татарларның болгар шәһәрләре халкы сыйфатында, ягъни инде татарлашкан болгарлар буларак, беренче тапкыр искә алынуы болгар эпиграфик истәлекләренең югарыда күрсәтелгән соңгы датасы (1357 ел) белән туры килә диярлек.

Ассимиляция, болгарларның татарлар тарафыннан йотылуы, XIV гасыр ахыры — XV гасыр башына төгәлләнә. Алтын Урданың төньяк олысын тәшkil иткән элеккеге болгар жире, болгар шәһәрләре, болгарлар үзләре, шуңа туры китереп, татар жире, татар шәһәрләре, татарлар дип атала башлый (рус елъязмаларында моңа параллель рәвештә шулай ук «бесермен» «бусурман», ягъни «мөселман» сүзә дә кулланыла). «Болгар» атамасы, вакыт узу белән, жирле топонимикада, тәхәллүсләрдә саклана. Соңгысы теге яки бу шәхеснең үзенең туган шәһәренә һәм, гомумән, туган, яшәгән яки ижәт иткән болгар жиренә нисбәтле булуын күрсәтә. Ниһаять, бу сүз болгар тарихының үзәндә, билгеле бер дәрәжәдә халыкның тарихи хәтерендә дә саклана. X гасыр — XIII гасыр башы Болгар дәүләте, аның бай шәһәр, мөселман мәдәнияте, аның мөселманлаштырылган этносы, татар тарихының бөтен бер Урта гасырлар чорын барлыкка китереп, татар тарихын, татар этносын баетуда шактый зур роль уйнайлар. Болгарларның мөселманлаштыруга юлыкмаган мәжүси өлеше исә чуваш халкын формалаштыруда якиннан катнаша, бу этносның төп билгесендә — телдә ачык чагылыш таба.

Алтын Урданың этносәяси тарихы шактый киң яктыртылган тарихи чыганаclarда (рус елъязмалары, Урта гасырлар гарәп-фарсы тарихи географиясе, Көнбатыш Европа сәяхәтчеләре язмалары) «татарлар» этнонимының «болгарлар»ны гына түгел, бәлки төп төрки телле, шулай

Болгар һәйкәлләре
Monuments of Boulgar
Памятники Булгара

ук Алтын Урданың этнотерриториаль үзәге булган Дәшти Кыпчакның монголларгача халкы атамасын — «кыпчаклар»ны жиңүе аермачык раслана.

Бу чыганаclarда да Жүчи Олысының төп төрки телле халкы татарлар дип аталган.

Шушы яктан караганда, танылган XV гасыр башы гарәп сәяхәтчесе Ибне Гарәбшаһның Ибне Баттутадан соң йөз ел чамасы соңрак Алтын Урдада — Харәземдә, Сарайда (Сарай Батуда), Әстерханда һәм Кырымда булганнан соң әйткән фикере үзенчәлекле: «Бу өлкә фәкәть татарларныкы, төрле хайваннар һәм төрки кабиләләр белән тулы, [бөтен] яктан әйләндереп алынган (сакланган. — *Р. Ф.*) һәм [бөтен] жирләр эшкәртелгән, мәйданы буенча гаять киң, чиста сулы һәм саф һавалы. Аның кешеләре — ир-егетләр [чын мәгънәсендә], сугышчылары аның — [бик яхшы] укчылар. Телләре буенча, бу — иң оста телле төркиләр...»

Шулай итеп, Алтын Урда бердәм, хәтта хәзерге көн күзлегеннән караганда да гаять зур территориягә ия була: ул көнчыгышта Иртыштан һәм Алтай тау алдыннан алып көнбатышта Дунай түбәнлекләренә чаклы, төньякта Болгар һәм Казан жирләреннән башлап көньякта Каспийга һәм төньяк Кавказга кадәр сузыла. Үзәк Евразиядә һәм географик, һәм сәяси яктан үзәк позицияләргә яулаган мондый геосәяси дөньяның моңарчы беркайчан булганы юк. Бердәм дәүләт, сөйләм һәм әдәби телгә ия төрки телле татар-кыпчак суперэтнотынының Алтын Урданың дәүләтне оештыручы һәм дәүләт итеп тотучы төп халкын тәшкил итүе әлегә әһәмиятле тарихи факторны икеләтә көчәйтә. XIV гасырның икенче яртысында кыпчак этнонимы этносәяси аренадан төшә, һәм бөтен Үзәк Евразиянең элеккеге күчмә халкы дөньясында хакимлек итүче мөселман суперэтнотыны бары тик татар дип кенә атала башлый һәм XV гасырга ул нәкъ менә шул этноним — бердәм төрки-татар этносы үзатамасы белән килеп керә. Көнчыгыш Европа һәм Көнбатыш Себернең төрки телле халыклары һәм кабиләләре: мөселманлашкан Идел болгарлары, мажарлар, төркиләшкән угырлар, хәзәр калдыкларының бер өлеше, үзләренең Алтын Урдага кадәргә телен югалтып, татар-кыпчак телен кабул итеп, органик рәвештә татар халкы составына керәләр. Аерым төрки телле халыклар: Урал бие башкортлары, Күк Урда казахларының көнчыгыш өлеше һәм угызларының көньяк өлеше (төрөкмәннәр), Алтын Урда төмам таркалганнан соң да, үз этник йөзләрен һәм этнотерриториаль мөстәкыйльлекләрен саклап кала алалар.

Алтын Урданың икътисады тотрыклы була: хужалыгы (жайга салынган игенчелек, терлекчелек, дәүләт яшәгән барлык чорларда йорт хайваннарының саны аеруча күп булган); монументаль архитектура һәм киң масштаблы шәһәр төзелешеннән башлап көнкүреш әйберләре, өстөвенә аның дәүләт һәм анда яшәгән халыкка кирәкле төрләрен

житештерүче, югары үсешкә ирешкән һөнәрчелек; шактый бай эчке һәм тышкы сәүдә — аның географиясе ул чор Урта гасырлар дөньясы өчен гадәттән тыш киң була: көнчыгыштан көнбатышка — Кытайдан Германиягә һәм Италиягә чаклы, төньяктан көньякка — Себер һәм Русь халыкларыннан алып Багдад һәм Ширазга кадәр. Дәүләт үзенең Бату һәм Бәркә, Үзбәк һәм Жәнибәк ханнар вакытындагы куәтле дәверләрендә генә түгел, үз яңарышының (Туктамыш идарә иткәндә, акча системасын бердәйләштерү, Алтын Урданың соңгы ханы Олуг Мөхәммәд вакытында яңа акча реформасы уздыру) аерым чорларында да икътисад тәгәрмәчен кулында нык тотта.

Жүчи Олысының гаять бай матди һәм рухи культурасы, дәүләтнең бөтен территориясенә таралып, үзенең иң югары дәрәжәсенә ирешә. Эре масштаблы корылмалары, мозаикалы һәм майоликалы архитектурасы, суүткәргечләре, үзәктән жылытыла торган сарайлары, торак йортлары һәм жәмәгать мунчалары, киң жәелгән шәһәрләр чөлтәре, кораллар, керәч сәнгатенең чынаяк кирпич керамика төрөн, алтыннан, көмештән һәм кыйммәтле ташлардан зәркәнчелек эшләнмәләре, гамәли-бизәләш сәнгатенең башка бик күп төрлөрөн житештерү остаханәләре — болар һәммәсе Алтын Урда сәнгати осталык мәктәбенең үз казанышы булып тора. Һәм ул, әлбәттә, башка төбәкләргә караган культура элементлары белән баетыла. Рухи мәдәният Дәшти Кыпчак һәм Үзәк Азия-татар мәдәниятләре нигезендә, бәхәссез, дала һәм шәһәр (хәзәр-болгар, антик Урта гасырларның башлангыч чоры Кырым һәм Харәзем) мәдәниятләренең кыпчакларга кадәрге, татарларга кадәрге аерым катламнары катнашында барлыкка килә. Классик фарсы поэзиясенең шифалы йогынтысы астында, әмма төрки — XII—XIII гасырлар борынгы татар әдәбияты нигезендә һәм татар-кыпчак телендә барлыкка килгән XIV гасыр Алтын Урда чоры татар әдәбияты хаклы рәвештә Урта гасырлар чоры һәм хәзерге милли мәдәниятнең горурлыгы, бөтен татар халкының гажәеп бай рухи мирасы булды һәм шулай булып кала да.

Татар халкы, Алтын Урда сәяси һәм икътисади куәткә ирешкән чорда, мәдәнияте гөрләп чәчәк аткан XIV гасырда, тел, территория, икътисад һәм мәдәният берлеге нәтижәсе буларак формалаша. Татар халкы нәкъ менә Алтын Урда чорында, аерым этнографик төркемнәргә бүленмәгән хәлдә, бердәм була, һәм нәкъ шушы дәвер татар халкының формалашу чоры дип санала.

Кайчандыр Бату Йорты идарәсе чорында, хәтта XIV гасырның 60—70 нче елларында 20 еллык сәяси болгавырлыктан соң үз хакимияте астына Харәземнән Кырымга кадәрге бөтен Дәшти Кыпчакны берләштерүгә ирешкән Туктамыш хан вакытында (1380—1396) куәтле һәм бердәм булган Алтын Урда дәүләте XV гасырның 40 нчы елларында таркала. Югары үсешкә ирешкән Урта гасырларның гаять көчле дәүләте жимерелүгә китергән барлык тарихи сәбәпләр дә, һәм

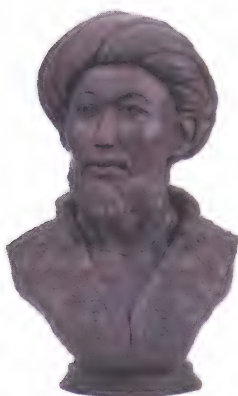
объективлары, һәм субъективлары да, әлегә ачык түгел, аларның һәммәсе дә чыганаclarда тиешле дәрежәдә тулы яктыртылмаган. Әмма көчле һәм алдынгы Алтын Урда дәүләтенең төмәм жимерелүенә китергән төп сәбәпләр арасында, бәхәссез, түбәндәгеләр бар: 1346 һәм 1430 елларда, Кытайдан үтеп кереп, Жүчи Олысының бөтен территориясен диярлек чолгап алган һәм үзе белән гаять күп санлы кешеләрнең тормышын алып киткән ике иң зур афәт (кызыл чума, «бөек мур»); Аксак Тимернең 1391 һәм 1395 еллардагы рәхимсез яулап алулары — алар (аеруча 1395 елгы иң зур сугыш) нәтижәсендә илнең житештерүче көчләрәнә һичнәрсә белән алыштырып булмаслык зыян салына, бик күп зур шәһәрләр, билгеле цивилизация үзәкләре, алар арасында дәүләт башкаласы Сарай-Бәркә дә була, бөтенләй жимерелә, бер миллионнан артык кеше үтерелә һәм Урта Азиягә әсирлеккә алып кителә, гаять күп сандагы терлек-туар, хәрби ганимәт һ. б. моңа керми; Русьның көчәюе, еш кына аның Алтын Урданың эчке эшләрәнә тыкшынуы һәм, ниһаять, хакимият өчен көрәш, феодаль низаг — 1360—1370 еллардагы «бөек болгавырлык», бигрәк тә бәкләр бәге, «таж кидерелмәгән король» Идегәйнең, сәргаскәр талантына ия булуына һәм, соңга калып булса да, Жүчи Олысының куәтен торгызырга омтылуына карамастан, алдан күрә алмаучан сәясәте; Жүчиләрнең башка тармакларыннан чыккан ханзадәләрнең Олуг Мөхәммәдкә каршы (мәсәлән, Сәед Әхмәт, Кече Мөхәммәд һ. б.) көрәше.

Алтын Урданың этнотерриториаль, этносәяси һәм этномәдәни нигезендә мөстәкыйль татар дәүләтләре: Себер ханлыгы (1429), Нугай Урдасы (1420—1430), Олы Урда (1433), Кырым (1443), Казан (1445), Касыйм (1452) һәм Әстерхан (1459) ханлыklары барлыкка килә.

КАЗАН ХАНЛЫГЫ

Алтын Урдадан соң барлыкка килгән татар дәүләтләре арасында Казан һәм Кырым ханлыklары аерым урын алып тора. Алар чыганаclarда һәм фәнни әдәбиятта тулырак яктыртыла, Урта гасырлар ахырында татарларның ике иң зур этнографик төркеменең милли дәүләтчелеге формалары буларак, татар халкының этносәяси һәм этномәдәни тарихында аеруча тирән эз калдырганнар.

Казан ханлыгы 1445 елда, Алтын Урданың соңгы ханы Олуг Мөхәммәднең өлкән улы Мәхмүтәк заманында төзелә. 1438 елның көзендә Олуг Мөхәммәд үзенең гаскәре белән рус кенәзлекләренең көнчыгыш чигенә килә, Үкә (Ока) елгасы буендагы кечерәк кенә Белёв шәһәрән били, әмма гомере күбесенчә Түбән Новгородның борынгы, мөселманнар яшәгән өлешендә үтә. Ул Муром һәм Мәскәүгә яулар белән бара. Аларны кулга төшерә алмаса да, ике мәртәбә, 1438 һәм 1445 елларда, Мәскәүнең бөек кенәзе Василий II нең гаскәрен жиңә,

Мәхмүтәк.
Баш сөягә буенча Т. Балуева реконструкциясе

Makhmutek.
Reconstruction by T. Baluyeva

Махмутек.
Реконструкция Т. Балуевой по черепу

кенәзнен үзен әсир итеп, Казанга юнәлә. «Казан тарихы»нда («Казан патшалыгы турындагы кыйсса»да), ягъни күпләргә мәгълүм XVI гасыр рус тарихи бәяһиндә, ханның Кормыштан (хәзерге Чувашстанның көнбатышындагы татар шәһәр-кирмәне) Казанга барганда үтерелүе турында әйтелсә дә, башка бернинди чыганақта да (рус елъязмаларында яки татарларда һәм башка халыкларда сакланган чыганақларда) Олуг Мөхәммәдненң һәлак ителүе хакында әйтелми. Әмма нәкъ шул вакыттан ул тарихи мәйданнан чыга, һәм аның исеме чыганақларда башка очрамый. 1445 елның 1 октябрендә үзенә бертуганнары һәм атасының гаскәре белән Казанны ала һәм, аның бие Галибине үтереп, Урта Идел буендагы яңа дөүләткә — Казан ханлыгына нигез сала.

Олуг Мөхәммәд Казан тәхетендә утырмаса да, тарихта ул Казан ханнары нәселенә, дөресрәге, Алтын Урда ханнары булган Жүчиләр

Казандагы хан сарае даирәсе. Н. Халитов реконструкциясе

Khan's court of Kazan. Reconstruction by N. Khalitov

Ханский двор Казани. Реконструкция Н. Халитова

Казан Кремле казылмаларыннан табылган
архитектура бизәләше детальләре

Details of architectural decoration from
the excavations in Kazan Kremlin

Детали архитектурного декора
из раскопок в Казанском Кремле

һәселенең Казан тармагын нигезләүче булып исәпләнә. Шул ук вакытта Казан ханлыгының оешуы турыдан-туры Олуг Мөхәммәднең Алтын Урданың төньяк олысына килеп чыгуы һәм аның житәкчелегендә башланган тарихи вакыйгалар белән бәйле. Шуңа күрә аның исеме төньяктагы татар дәүләтенең башлангыч тарихына һәм аның Олуг Мөхәммәднең уллары һәм оныклары (Мөхмүтәк, Ибраһим, Мөхәммәдәмин һ.б.) заманындагы үсешенә табигый рәвештә тоташа.

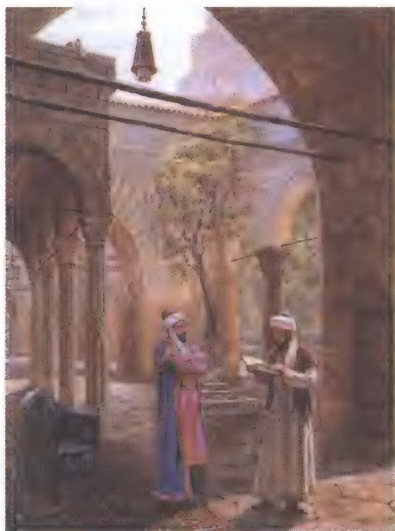
Казан ханлыгының үткәне, бигрәк тә сәяси тарихы, илебездә генә түгел, чит илләрдә дә дөнья күргән күп санлы әдәбиятта яктыртыла. Казан ханлыгында барган этник процессларга игътибар биреп, аның сәяси, социаль-иқтисади һәм мәдәни тарихының төп этапларын кыскача санап чыгу белән чикләнербез.

Казан ханлыгы Урта Идел һәм Урал алды төбәгендә гаять зур мәйданны биләгән. Аның территориясә көнбатышта рус биләмәләре белән ике арада аккан Сура елгасы, көнчыгышта Урал таулары белән чикләнгән; көньяктагы далалы җирләре Самара дугасы киңлекләре аша Идел буйлап Сары Таугача (соңрак Саратов) сузылган; төньяктагы биләмәләре исә Нократ һәм Кама елгаларының урта агымы киңлекләрендә тайга зонасына кадәр жәелгән. Ханлык җирләренен, бигрәк тә аның Казан артындагы үзәк биләмәләренен матурлыгы һәм байлыгы заманында аларны үз күзләре белән күргән кешеләрнең игътибарын жәлеп иткән. Мәсәлән, «Казан тарихы»ның авторы (1552 елда шәһәр руслар тарафыннан алынганчы, 20 ел дәвамында Казанда әсирлектә яшәгән) һәм Явыз Иван армиясенен элеккеге воеводасы кенәз Курбский бу җирләр турында, таң калып, «искитмәле матур һәм уңайлы җир», «иркен һәм бай кырлар», «анда игеннең нинди төрләре генә үстерелми», «кенәз балаларының һәм түрәләренң утарлары гажәеп матур һәм шаккаткыч», «анда затлы мехлы төрле жәнлекләр — сусарлар, тиеннәр, кешләр күп...» дип язалар. XVI гасыр дворян идеологы Иван Пересветов Явыз Иванга жибәргән хатларында Казан ханлыгын юкка гына «жәннәт кеби җирләр» дип атамаган һәм аны тизрәк яулап алырга өндәгән.

Дәүләтнең башкаласы — Казан. Язма һәм археологик чыганаclarдан мәгълүм булган башка шәһәрләр һәм ныгытмалар: Арча, Алат, Иске Казан, Чаллы, Алабуга, Лаеш, Мамадыш, Төтеш, Жөри,

«Казан ханнары тажы»

Khan's crown known
as 'Kazan cap'Ханская корона
«Казанская шапка»Ханның Кол Шәриф белән
әңгәмәсе. Рәс. Н. ХажиәхмәтовConversation of Kul-Sharif and
Khan. Picture by N. KhajiekhmetovДиалог хана с Кул-Шарифом.
Худ. Н. Хазиахметов

Тангачы. Әлбәттә, Казан ханлыгындагы шәһәрләрнең һәм кирмәннәрнең саны бу исемлек белән генә чикләнмәгән, алар күбрәк булган. Елъязмада ул шәһәрләрнең саны-исәбе күрсәтелми. «Казан тарихы» авторы, Казан жирен яулаганда, Явыз Иван гаскәрләренең ун көн эчендә эреле-ваклы 30 кирмәнне кулга төшерүе хакында хәбәр итә. 1565—1568 елларда, өлешчә 1603 елда төзелгән тасвирлама китаплардагы (писцовые книги) мәгълүматлар буенча, ханлыкта 700 татар авылы исәпләнгән.

Ханлыкның төп халкы — татарлар (Казан татарлары); дөүләт территориясендә Идел-Урал төбәгенең башка халыклары да яшәгән. Бу хакта ул чордагы вакыйгаларның замандашы һәм шаһиты А. Курбский, төгәл һәм ачык итеп: «Татар теленнән тыш, бу патшалыкта янәдән биш төрле тел — мордва, чуваш, чирмеш (мари), вотяк яки ар (удмурт) һәм бишенчесе — башкорт телләре кулланыла», — дип яза. Югарыда әйтелгәнчә, болгарларның (мөселман болгарларның) татар-кыпчаклар тарафыннан йотылуы (ассимиляцияләнүе), татар этносының шактый дәрәжәдә болгарлар ягыннан этник баетылуы, процесс буларак, шушы Урта Идел төбәгендә, элеккеге Болгар жирләрендә барган. Шуңа күрә ханлыкның башлангыч чорында, ягъни XV гасырның икенче яртысында, «бисермән»нәр һәм «татар»лар атамалары белән бергә, параллель «болгар» этнонимы да кулланылган.

Хужалыкның нигезен жирне парга калдыру системасы гамәлдә булган

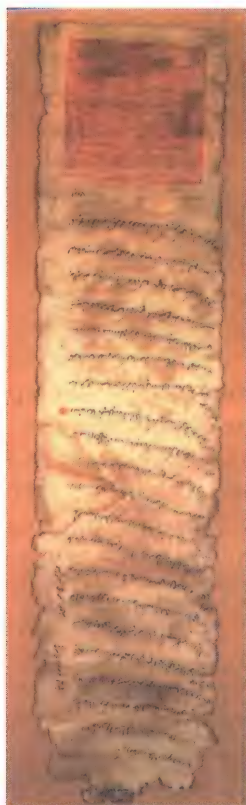
сөрүле игенчелек һәм терлекчелек тәшкил иткән. Терлекчелек бигрәк тә көньяктагы һәм Кама арьягындагы жирләрдә алга киткән; ат үрчетүгә аеруча әһәмият бирелгән — яхшы атларның күбесе хан гаскәрләрен тулыландыруга киткән. Төрле кәсепләр (сунарчылык, мех эшкәртү, чолыкчылык, балыкчылык һ.б.) таралган. Һөнәрчелек —

төзелеш һәм архитектура (хан сарае һәм пулатлары, таш-кирпечтән төзелгән биек манаралы мәчетләр, «алтын түбәле йортлар», рус тарихы чыганакларында искә алынган таш мунчалар), ташны уеп бизәкләү (архитектурада һәм кабер ташларын бизәүдә кулланылган төрләр), металл эшкәртү, шул исәптән кораллар (очлымнар, көбәләр, калканнар, салкын һәм утлы корал — туплар һәм аларның ядрәләре) эшләү, кораблар төзү, зәркән (ювелир) сәнгате, балчыктан затлы һәм гади савыт-саба ясау, эрләү, туку, күн эшкәртү — югары үсешкә ирешкән.

Ханлыкның башкаласы Казан, үзенең элгәрләре Итил, Болгар һәм Сарай шәһәрләре кебек үк, Көнчыгыш һәм Көнбатыш Евразия илләре белән багланышларда эре транзит сәүдә үзәгенә әверелә. XV гасыр уртасында Казан ханлыгының халыкара сәүдәсе географиясе Мәскәү, Польша, Пруссия һәм Фландрияне үз эченә ала, соңрак бу исемлеккә Әрмәнстан белән Персия дә өстәлә. Әлбәттә, күршедәге илләр — Рус дәүләте һәм Кырым ханлыгыннан Себер ханлыгына кадәрге жирләрдә урнашкан татар дәүләтләре белән сәүдә багланышлары аеруча көчле була.

Өлеге халыкара сәүдәдә товарларның төре дә бай булган: Шәрыктән — ефәк, Дәмәшккә корычы, йөзем, шәраб, аш тәмләткечләр, Көнбатыштан пыяладан ясалган итальян көзгеләренә кадәр китерелгән. Себердән кыйммәтле мехлар кертелгән. Борынгы заманнарда ук татар дөнъясы сәүдә дөнъясы буларак танылган, ул соңыннан да бу сыйфатын жуймаган.

Казан ханлыгы Урта гасырлардагы типик феодаль-монархиячел дәүләт буларак танылган. Иң югары хакимият Жүчи нәселеннән чыккан хан кулында булган. Аның карамагындагы диванга (советка) бәк-феодаль аксөякләр катлавы, югары дәрәжәле руханилар һәм эре гаскәр башлыклары вәкилләре кергән. Югары бәкләр (кенәзләр) катлавы — атаклы карачы-бәкләр — Казан ханлыгы һәм башка татар дәүләтләре өчен хас булган, Алтын Урда чорларыннан ук килә торган атаклы Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак ырулары вәкилләреннән торган. Гомумән, Казан ханлыгының дәүләт идарәсе һәм ижтимагый төзелеше системасы Алтын Урда традицияләрен дәвам иттерә. Бу — шул ук олыс системасы (соңрак ул, идарәнең волость формасы буларак, Рус дәүләте составында да дәвам ителә), хан ярлыкларын бирү тәртибе, жир биләүгә сөйургаллык хокукы, ям хезмәте, даругачылар һ.б. (бу хакта югарыда әйтелде) саклана. Дәүләт аппараты һәм чик бую-таможня хезмәте чиновниклары хакында да шуны ук әйтергә мөмкин: Алтын Урдадагы кебек, Казан ханлыгында да илчеләр, гражданнар эшләрен караучы судья-яргучылар (мөселман мөхкәмәсе вәкилләре — казыйлардан тыш), мөхкәмә, таможня, чик саклау хезмәте, полиция чиновниклары һ.б. була. Дәүләт файдасына түлүүләрнең һәм таможня пошлинасының да элеккеге төрләренең күбесе (ясак, калан, салыг

Сәхибгәрәй хан ярлығы. 1523

Yarlyk of Khan Sahib-Girey. 1523

Ярлык хана Сахиб-Гирея. 1523

h. б.) гамәлдә кала. Хәер, аларның кайбер төрләре юкка чыгып, яңалары кертелә (авыл һәм жир салымнары, ничә йорт булуыннан чыгып алынган салым h. б.). Боларның барысы да Казан ханы Сәхибгәрәйнең 1523 елгы мәгълүм ярлығында һәм Ибраһим хан (1467 — 1479) ярлығында теркәлгән.

Ниһаять, шуны ук Казан ханлыгында хәрби эшнәң һәм кораллануның үсеше хакында да әйтеп булыр иде. Шуңа күрә гаскәрләр төзелеше, хәрби дисциплина һәм гаскәри берләшмәләрнең тәмин ителеше өлкәләрендә элеккеге традицияләр дәвам иттерелә. Шунысы бәхәссез: Казан ханлыгындагы хәрби эш Алтын Урданыкына тәңгәл булмаган. Ул Идел Болгарының һәм Урта Идел буендагы Урта гасырларның башлангыч чорларына караган башка берләшмәләр хәрби сәнгатенең дә күп кенә мөһим элементларын үзәндә туплаган. Бу Болгар һәм Казан ханлыгы ныгытмаларының һәм, гомумән, ныгытмалар төзү эшенең үзара охшаш булуында чагыла. Хәер, татар шәһәрләре болгар шәһәр-

ләреннән үзләренең чагыштырмача азрак ныгытылган булулары белән аерылып торалар, ягъни Казан ханлыгы шәһәрләренең кремльләре генә (1530 нчы еллардан соңгы Казанны исәпкә алмаганда) ныгытмалар белән әйләндереп алынган, аларның төп мәйданнары — бистәләре (посадлары) ныгытылмаган; икенче төрле әйткәндә, манаралы диварлар белән әйләндереп алынмаган. Шуңа ук вакытта Көнчыгыш Европаның төньяк зонасындагы, ягъни Идел Болгарындагы, Русьтагы һәм Казан ханлыгындагы, шәһәрләрнең, феодал замоларының һәм хәрби кирмәннәрнең саклану ныгытмалары системалары бертөрлерәк булган. Бу исә бертөрле табигать шартларына һәм ландшафтка бәйле хәрби таләпләр, шулай ук Европаның уртасында урнашкан бу төбәкләрдә агачның төп төзелеш материалы булуы белән аңлатыла.

Казан ханлыгының матди һәм рухи культурасы үзенең тамырлары белән элгәрерәк чорлардагы этномәдәни дөньяга тоташканга күрә, бай һәм күптөрле булган. Монументаль архитектурадан башлап төрле көнкүреш әйберләренә кадәр — барысы да жирле һөнәрче-осталар — ташчылар, балта осталары, тимерчеләр, корал ясау осталары, зөркәнчеләр, төзүчеләр, күнчеләр һәм башкалар тарафыннан эшләнгән һәм житештерелгән.

Казан Кремленең ханлык чорына караган кайбер монументаль корылмалары безнең көннәргәчә сакланган. Нурали мәчете бинасы — шуларның берсе. Руслар шәһәрне алганнан соң, ул Введение чиркәве итеп үзгәртелә, соңрак, 1854 елда, төзәттерелә һәм Сарай чиркәве дип атала башлый. Күп яруслы, пирамида рәвешендә төзелгән, очлы шпильле атаклы Сөембикә манарасы да — Казан ханлыгының тарихи-архитектура истәлеге; ул XVI гасырның беренче яртысына карый. Аның Көнчыгыш мәдәнияте ядкаре, төгәлрәге, татарлар тарафыннан биналануы Европа һәм рус сәяхәтчеләре, тарихчылары, архитекторлары: Д. Жюльвекур, Н. Баженов, К. И. Невоструев, С. М. Шпилевский, М. Н. Пинегин, Н. П. Загоскин, П. Заринский, П. Невзоров, В. В. Егоров һ.б., татар тарихчы галимнәре (Ш. Мәржани, К. Насыри, Г. Әхмәров, Н. Атласи, Г. Баттал, З. Вәлиди), шулай ук хәзерге заманның кайбер тикшеренүчеләре тарафыннан исбатланды. Үзенең архитектура хасияте һәм стилистик үзенчәлекләре белән бу манара, фәндә билгеле тарихи һәм мигъмари (архитектура-төзелеш) мәгълүматлар буенча, XIII—XIV гасырларга нисбәтле истәлекләргә — Болгардагы өч яруслы Кара пулатка, бигрәк тә кыпчаклардан калган пирамида рәвешле, очлы түбәле кирпич манараларга тартым;

Нурлы Казан. Рәс. Р. Заһидуллин

Shining Kazan. Picture by R. Zahidullin

Светозарная Казань. Худ. Р. Загидуллин

ул манараларны кыпчаклар кабер өсләрендә урнаштыра торган булганнар. Татарлар арасында киң таралган «Сөембикә бәете»ндә хан-бикәнең ире Сафагәрәй кабере өстендә таш манара салдыруы турында әйтелә.

Төрле елларда Казан Кремлендә һәм аның тирә-ягында үткәрелгән археологик тикшеренүләр нәтижәләреннән күренгәнчә, татар Казанының архитектурасы уеп бизәк ясау, диварларны мозаикалы һәм майоликалы, матур орнамент төшерелгән плитәләр, бизәкле кирпич белән тышлау рәвешендә бастылган. Археологик казулар вакытында табылган материаллар Урта гасырлар Казанында һөнәрче-рәссамнар яшәвенә, алай гына да түгел, сарайларны, пулатларны, мәчетләрне, төрбәләрне һәм башка төрле корылмаларны матурлап бизәүче осталарның тулы бер мәктәбе булуына шик калдырмый.

Һөнәрчелекнең ташны уеп бизәкләү төре сәнгать югарылыгына күтәрелә һәм таралыш ала. Архитектурадан тыш, ул кабер ташларын — XV гасырның икенче яртысына, бигрәк тә XVI гасырның беренче яртысына караган эпиграфик истәлекләрне — сәнгати бизәүдә киң кулланыла һәм XVII—XVIII гасырлар эпиграфикасында дәвамлы үсеш кичерә. Бу ядкярләр бизәлештәге мотивларның һәм бизәкләрнең байлыгы, купшылыгы һәм төрлелеге белән аерылып торалар. Нәфис үсемлек бизәкләре, чәчәк тажы (розетка), лалә яки өч япыле сызык рәвешендә кисеп ясалган бизәкләр, аның декоратив асылы, сурәтләнү купшылыгы, үзенчәлекле «Шәрык барокко»сының сыйфатлары, кабарынкы «сөлес» шәкелендәге купшы язуча гадиде кешене генә түгел, Урта гасырларда таралган ташны уеп бизәү сәнгате буенча югары әзерлекле белгечне дә таң калдыра. Шуңа ук вакытта кабер ташының алгы ягының өске өлешендәге өчпочмаклы мәйданчыкта урнашкан катлаулы һәм гажәп матур үсемлек бизәкләренә, бормалы рәвештә үрелеп, өч чатлы лалә чәчәгә һәм үзәктә розетка белән төгәлләнүе Урта гасырларда Дагстанда куелган кабер ташларындагы, Азәрбайжан һәм Урта Азия архитектурасындагы, шуңа исәптән Олугбәк мәдрәсәсенә (XV гасыр), тышкы бизәлеш белән охшашлыгы күзәтелә. Композицион стиль буларак, гомумән, бу бизәкләр аеруча татар халык орнаменты (архитектурада, чигү үрнәкләрендә һ. б.) өчен хас.

Зәркән сәнгате, асылташлар һәм ярым асылташлар кушып, затлы металлдан бизәнү әйберләре ясау гаять югары дәрәжәдәге үсешкә

Билбау каптырмалары. Алтын, жепкыр, бөртекләү. XV – XVI гасырлар

Belt buckle. Gold, filigree.
15th – 16th centuries

Пряжка от пояса. Золото, скань, зернь.
XV – XVI вв.

ирешә. Татар алтынчыларының һәм көмешчеләренең эшләнмәләренә сокланып, «Казан тарихы» авторы, Мөхәммәдәмин ханның (1487—1496, 1502—1518) эшчәнлеген тасвирлаганда: «Падиша үзе өчен кыйммәтле таж, көмештән һәм алтыннан савыт-саба эшләтте һәм бик тә затлы салым булдырды», — дип яза. 1551 һәм 1552 елларда Мәскәүгә алып кителгән зәркәнчелек эшләнмәләренең бик аз өлеше генә Россия музейларында саклана. Алар арасында атаклы «Казан бүреге» — Казан ханнарының зур осталык белән зәркән сәнгатенәң җепкыр алымын кулланып һәм ярым асылташлар белән бизәп, алтыннан эшлängән һәм кеш мехы белән каймаланган тажы (Дәүләт кораллар палатасы), шулай ук җепкыр һәм бөртекләү алымнары белән эшлängән, каешларга беркетелгән алтын каптырмалар һәм көмештән ясалган бөти савыты (Дәүләт тарих музейе), парчадан, бөрхәттән һәм ефәк тукымалардан чуқлар тагып тегелгән, алтынлап чигү белән укаланган хатын-кыз киёмнәре (Россия этнографиясе музейе), алтынлап чигү үрнәкләре, ярым асылташлар куелган алтын һәм көмеш төймәләр (Татарстан Республикасының Милли музейе) бар.

Казан ханлыгының тамырлары белән Алтын Урда, Идел Болгары, хәтта тагын да борынгырак чорларга (Төрки каганлыгына) барып тоташкан зәркән сәнгате Казан татарларының алдагы дәверләрдәгә сәнгатендә чагылыш таба һәм дәвамлы үсеш кичерә, чын мәгънәсендә дөньякүләм таныла. Алтыннан һәм көмештән бәллүр, фирәзә, ахак һәм башка төрле асылташлар, ярым асылташлар беркетеп эшлängән, бик күпләргә мәгълүм, киң танылган бизәнү әйберләре — яка чылбырлары һәм хәситәләр, беләзекләр һәм алкалар, чулпылар һәм муенсалар, аеллар һәм каптырмалар, бөти һәм Коръән савытлары — халык сәнгатенәң кабатланмас гүзәл үрнәкләре булып торалар, татар халкының сәнгати һәм шигъри фикерләвенәң ачык чагылышы буларак бәяләнәләр. Бу әйберләргә эшләгәндә, зәркәнчелек осталыгының кабарынкы һәм яссы җепкыр, бөртекләү, инкрустация, уеп бизәкләү, көмешне каралту кебек югары сәнгати алымнары һәм ысуллары кулланылган.

Казан ханлыгында гарәп имлясына корылган язу киң тарала. Ул төбәккә Идел Болгарының башлангыч чорында ук үтеп керә, Алтын Урдада уку-язуның нигезен тәшкил итә. Элеккечә үк мәктәпләрдә һәм мәдрәсәләрдә белем алганнар. Югары типтагы Кол Шәриф мәдрәсәсе кебек мәдрәсәләр дә булган дип уйларга нигез бар. Укый-яза белү җәмгыятьнең өстен катлауларында һәм мөселман руханилары арасында гына түгел, гади халыкта да таралыш алган. Гарәп имлясында дәүләтнең рәсми документлары, ярлыклар, эпитафияләр, хатлар һәм поэмалар язылган. Казанда һәм Казан жирләрендә Шәрыкнең бөек шагыйрьләре, элгәреге татар әдәбиятының Баласагунидан алып Сәйф Сараига кадәрге чорларда иҗат ителгән әсәрләрен яратып укыганнар. Тора-бара яңа шагыйрьләр үсеп чыккан. Алар арасында Мөхәммәдәмин

хан, Мөхәммәдъяр, Өммикамал, Максуди, Казанның атаклы сәеде һәм гаскәр башлыгы Кол Шәриф киң танылганнар.

Казан ханлыгының тышкы сәяси тарихы Рус дәүләте белән үзара багланышларда аеруча ачык чагыла. Мәскәү һәм Казан арасындагы мөнәсәбәтләр, бигрәк тә XV гасырның 60 нчы еллары ахырыннан башлап, шактый ук киеренке була. Алар башлыча Мәскәү идарәчеләре тарафыннан оештырылган яулар нәтижәсендә хәл ителә. Казанлылар да җавапсыз калмый. Еш кына драматик төс алган әлеге катлаулы мөнәсәбәтләр ахыр чиктә Казан ханлыгының жимерелүенә, Казан татарларының үз дәүләтчелекләрен югалтуына китерә.

Казан ханлыгы яшәвенең башлангыч чоры, Мәхмүтәк идарә иткән 20 ел (1445—1465), тыныч һәм имин уза. Кайбер документлардан (мәсәлән, Мәскәү митрополиты Ионаның Казанның түрәсе Шәптәккә язган хатыннан) күренгәнчә, Казанның абруе зур булган. Мәскәү хәтта Казанга ясак түләп торган. М. Г. Худяков бу ясакны 1445 елның җәендә, Суздаль янында җиңелгәннән соң, әсирлеккә эләккән бөек кенәз Василий II нең азат ителүе өчен бирелгән ганимәт буларак бәяли. Ике арада төзелгән шартнамә буенча, Мәскәүгә бөек кенәз белән бергә 500 татар килә, алар башкалада һәм башка шәһәрләрдә төрле хакимият эшләренә куелалар, кайберләре хәтта аерым бер шәһәрләрнең идарәчеләре итеп билгеләнә. Шул чакта һәм соңрак татар ханзадәләре (Габделлатыйф, Мөхәммәдәмин һ. б.) Серпухов, Звенигород, Кашира, Юрьев һәм Сурожик кебек рус шәһәрләре белән идарә итәләр, 1452 елда Олуг Мөхәммәднең икенче улы Касыймга Үкә елгасы буендагы шәһәрчеген — Мещёрский городокны бүләк итә, соңрак бу шәһәр хан хөрмәтенә аның исеме белән Касыйм шәһәре дип атала башлый.

Югарыда телгә алынган шартнамә Казан ханлыгына якын киләчәктә тыныч тормыш тәмин итә, аңа икътисадын, сәясәтен һәм хәрби куәтен ныгыту өчен зур мөмкинлекләр бирә. 20 ел эчендә Мәхмүтәк идарә иткән чорның ахырына якынлашканда, ханлык ул заманда Үзәк Евразиядәге иң көчле дәүләтләрнең берсенә әверелә: халыкара сүдә географиясе киңәя, аның күләме зурая, сәяси хакимият ныгытыла, дәүләт төзелеше ахыргача формалаша, киләчәктә давамлы үсеш өчен матди һәм рухи культураның нигезләре дә ныгый. Мәхмүтнең кече улы Ибраһим хан тәхеттә утырганда да (1467—1479) дәүләт үсүендә давам итә (Мәхмүтәкнең олы улы Хәлил нибары ике ел гына хан була, ул яшьли үлеп китә). Ибраһим Казанның иң кодрәтле ханнарының берсе булып таныла, аның заманында дәүләтнең икътисады һәм хәрби куәте күтәрелеш кичерә. Чынлыкта ул дәүләтнең алгарышлы үсеш чорында идарә иткән соңгы ханы була. Гомумән, Мәхмүтәк һәм Ибраһим ханнар тәхеттә утырган 35 еллык дәвер татар халкы һәм аның дәүләтчелеге тарихында иң якты һәм тотрыклы чорларның берсе булып кала. Ибраһим хан чорында Рус дәүләте Казанга карата яңа сәясәт

алып барырга керешсә дә, ул турыдан-туры хәрби юл белән аның тормышына тыкшына башласа да, хан мондый омтылышларга лаеклы рәвештә каршылык күрсәтеп килгән. Мәсәлән, 1467, 1469 елларда рус гаскәрләре Казан янында зур җиңелүгә дучар булганнар.

Һичшиксез, талантлы сәясәтче һәм күренекле дәүләт эшлеклесе буларак танылган, әмма хакимлек итәргә яраткан һәм рәхимсез идарәче булган Иван III Казанга җиде тапкыр яу оештыра. Аларның соңгысы, ягъни 1487 елдагысы, Казанны алу белән тәмамлана, ләкин ханлык бетерелми. Шулай да Ибраһимның олы улы Илһам хан (1479—1487; рус елъязмаларында «Алегам», «Алехам» рәвешендә очрый) тәхеттән төшерелә һәм әнисе, хатыны, ике энесе һәм кыз туганы белән бергә Мәскәүгә алып кителә. Тиздән аларны Вологдага сөрәләр, Илһам шунда үлә, калганның исә Белоозеродагы Карголомга жиберәләр. Аларның язмышы да күңелсез тәмамлана: озакламый Илһамның әнисе ханбикә Фатыйма һәм энеләренен берсе Мәлиткаһир дөнья куялар. Мәлиткаһирның ике улын Василий һәм Фёдор исеме белән чукуындыралар, соңыннан алар Рус дәүләтенә хезмәт итәләр. Илһамның икенче энесе Ходайгыл да Пётр Ибрагимович исеме белән чукуындырыла, аның кабере Мәскәү Кремленең Архангель соборында, рус патшалары һәм бөек кенәзләренен каберләре (саркофаглары) белән янәшә.

Ибраһим ханның өлкән улының фажигале язмышы белән Казан ханлыгының куәтле дәүләт буларак шөһрәт казанган дәвергә төгәлләнә һәм аның өстеннән рус протектораты хөкөм сөргән чор (1487—1521) башлана. Мәскәү үз ихтыяры белән Казан тәхетенә Жүчиләр нәселеннән аңа кулай ханзадәләргә утырта башлый. Ибраһим ханның искә алынган Фатыймадан соң икенче хатыны Нурсолтаннан туган соңгы ике улы — Мөхәммәдәмин һәм Габделлатыйф, шулай ук Касыйм ханлыгы ханзадәсе буларак яманаты чыккан Шаһгали, аның бертуганы Жангали хакимияткә шул рәвешле киләләр.

Әмма хәтта шундый вазгыять хөкөм сөргәндә дә, Казан ханлыгында мөстәкыйльлеккә кайту көчәя генә бара. Мөхәммәдәмин, үзенң идарә итүенен беренче чорында (1487—1496) Мәскәү яклы сәясәт алып барса да, нибары биш ел патшалык иткән энесе Габделлатыйф

Мөхәммәдәмин хан. Баш сәяге буенча эшләнгән Т. Балыева реконструкциясе

Khan Muhammed-Amin. Reconstruction by T. Baluyeva based on a sculp

Хан Мухаммед-Амин.
Реконструкция Т. Балыевой по черепу

үлгәннән соң (ул, мөстәкыйль сәясәт үткәрә башлагач та, тәхеттән төшерелә һәм Мәскәүгә озатыла; аннан Белоозерога сөрелә һәм серле шартларда вафат була), 1502 елда кабат Казан тәхетенә утыргач, үзенә сәясәтен кискен үзгәртә. Ул Мәскәүдән бәйсез, мөстәкыйль идарә юлына баса. Бу мәсьәләдә аңа яңа жәмәгатенә — Илһам ханның тол калган хатынының һәм Мәскәүгә карата акыллы, нечкә сәясәт уздырган әнисенә, яғни атаклы Нурсолтанның, йогынтысы зур була. Нурсолтан Иван III һәм аның хатыны Софья Палеолог белән дустанә мөнәсәбәтләр урнаштыра. Ул, 1479 елда Ибраһим ханның үлеменнән соң, Крым ханы Миңлегәрәйгә кияүгә чыгып, бу вакытта Крымда яшәсә дә, Россия һәм Казан белән элемтәләрен өзми, еш кына уллары Мөхәммәдәмин һәм Габделлатыйф янында булып китә. Казан ханлыгы тарихындагы 40 еллык чор (1480—1520 еллар) рус тарих фәненә юкка гына «Нурсолтан дәверә» буларак кермәгән (Н. М. Карамзин аны «хакимлек итәргә яратучы һәм акыллы хатын» дип атый). Казан руслар тарафыннан яуланганнан соң, 1487 елда Нурсолтан Иван III дән «Казанга бүтән кагылмаска» вәгъдә ала (бөек кенәз үз сүзендә тора: аның 1505 елдагы вафатына кадәр, 18 ел дәвамында, Казанга яулар туктатыла).

Ләкин Василий III, әтисеннән соң Мәскәү тәхетенә утыруга ук, 1506 елның апрелендә Казанга каршы ике зур гаскәрдән — көймәле һәм атлы гаскәрләрдән торган 100 мең кешелек армиясен жибергән. 22 майда Мөхәммәдәмин Казан янына алдан килгән көймәләрдәге гаскәрне тар-мар итә. Бер айдан соң килеп житкән атлы гаскәр дә 60 меңлек татар гаскәреннән каты җиңелүгә дучар булган.

Сырган көбәләр (тегиляй) кигән рус җайдаклары.

С. Герберштейн китабыннан

Russian horsemen in armour.
From S. Gerbershtein's book

Русские всадники
в стёганой броне (тегиляях).
Из книги С. Герберштейна

Русь Чыңгыз хан һәм Бату хан заманнарыннан бирле андый зур жиңелүне хәтерләмәгән. Шул чордагы замандашлар бу сугышны, бу юлы инде руслар файдасына тәмамланмаса да, Куликово сугышы белән чагыштыралар. Василий III Мөхәммәдәмин белән «Тынычлык, дуслык һәм туганлык турында» килешү төзәргә мәжбүр була. Соңрак С. Герберштейн язуынча, «ул чакта казанлылар Мәскәү патшасыннан берәз тын алалар». Кызганычка каршы, хан ул вакытта үзенәң жиңүен ныгыта алмый, алга таба да аның сәяси эшчәнлегә әллә ни активлашмый. Соңгы елларда ул каты авырып киткән һәм 1518 елда 48—50 яшендә вафат булган.

Мөхәммәдәминнең үлеми белән Олуг Мөхәммәднең нәселе өзәлгән, һәм булачак хан турындагы мәсьәлә бөтен кискенлегә белән көн тәртибенә баскан. Хәер, Ходайгыл (Пётр Ибрагимович) әле исән була, ләкин ул Мәскәүдә яши һәм күптән инде руслашырга өлгәре, ә христиан динендәгә кеше мөселман патшасы була алмый.

Миңлегәрәй һәм Нурсолтанның улы, Крым ханы Мөхәммәдгәрәй, Василий III гә Казан тәхетенә үзенәң энесе Сәхибгәрәйне билгеләү тәкъдиме белән мөрәҗәгать итә. Әмма Мәскәү бу тәкъдимне кире кага — ул көчле Крым-Казан берлегә оешуын теләми. Ул заманында Олуг Мөхәммәднең дошманы булган Олы Урда ханы Кече Мөхәммәд нәселеннән килгән Касыйм ханы Шәех Әүлиярның өлкән улы Шаһгали (рус елъязмаларында — Шигалей) кандидатурасында туктала. Шаһгали Крымны һәм Казанны башка сәбәпләр буенча канәгатьләндерми: Крымдагы Гәрәйләр нәселе һәм Олы Урда ханы Кече Мөхәммәднең улы Әхмәт нәселе мөһим сәяси мәсьәләләр буенча элек-электән үзара дошманлык мөнәсәбәтләрендә булалар. 1526 елда Мәскәүдә аны үз күзләре белән күргән С. Герберштейн: «Ул халыкның үзенә карата көчле нәфрәтен һәм жирәнүен тоеп яшәде. Аның килбәтсез һәм зәгыйфь гәүдә-кыяфәте дә бу хисләргә көчәйтә иде», — дип язган. «Тәфсилле елъязма» («Подробный летописец») авторы аны тагын да ямьсезрәк итеп тасвирлый («коточкыч, жирәнгеч йөзле һәм гәүдәле», «кыска муенда озын колаклы зур баш, озын куллары тезләренә житкән юан бөдән», «арт саны хайваннарныкы кебек» һ. б.).

Мәскәү Шаһгалине өч мәртәбә (1519, 1549, 1551 елларда) Казан тәхетенә утырта, әмма өчесендә дә казанлылар аны үз шәһәрләреннән куып жиберәләр. Аны Мәскәү яклы кешеләр дә яратмыйлар.

Нибары ике генә ел патшалык итеп, 1521 елның язында, көтмәгәндә 300 кырымлы белән шәһәргә килеп кергән Сәхибгәрәйдән өркөп, Шаһгали шәһәрдән чыгып кача. Казандагы рус илчесе һәм воеводасы кулга алына, барлык Касыйм һәм рус сәүдәгәрләренәң мөлкәте тартып алына, казанлылар ярдәме белән Шаһгалинең 5000 кешелек шәхси гвардиясе тулысынча диярлек кырып бетерелә; хан үзе могҗиза белән генә исән кала һәм Мәскәүгә качып котыла. 35 елга сузылган рус протектораты төгәлләнә һәм Казан ханлыгы тарихында яңа,

милли ұзаң күтәрелеше һәм тышкы интервенциягә каршы актив көрәш чоры (1521—1550) башлана. М. Г. Худяков аны «милли яңарыш дәвере» дип атый.

Сәхибгәрәйнең исеме укучыларга күптән таныш инде. Казан ханлығы дәвереннән сакланып калган бердәнбер чын документ — 1523 елгы хан ярлыгы — нәкъ менә аның белән бәйле. Ләкин Казанда ул өч кенә ел идарә итә, 1524 елның язында Төркиягә китә, аннан Крымга кайта да беркадәр вакыттан соң шундагы тәхеткә утыра. Ул кодрәтле Крым ханнарының берсе була. Сәхибгәрәй идарә иткәндә (1532—1551), Крым үзенә чәчәк ату чорын кичерә. Казанда исә аны бертуганының улы Сафагәрәй алыштыра (ул өзеклекләр белән 1524—1549 елларда ханлык итә; бу өзеклекләрдә, төрле сәяси вазгыятьләр хөкем сөрү сәбәпле, хан тәхетен чиратлашып Касыймнан килгән Шаһғали (1546 елда нибары бер ай чамасы) һәм 1531—1535 елларда аның энесе Жанғали (чынлыкта дәүләт белән Ибраһим хан һәм ханбикә Нурсолтанның кызы Гәүһәршад, шулай ук абруйлы бәк, карачы-бәк Булат Ширин идарә итә) билеләр. Дәүләткә хыянәтә өчен Жанғали казанлылар тарафыннан үтерелә).

Ныклы ихтыяр көченә ия гайрәтле кеше, талантлы дәүләт эшлеклесе һәм хәрби җитәкче буларак танылган Сафагәрәй идарә иткән 25 еллык дәвер Казан ханлығы соңгы тапкыр яңарыш кичергән, аның икътисады үсеш алган һәм хәрби-сәяси куәтә көчәйгән чор була. Нәкъ менә Сафагәрәй заманында Казанның оборона сәләтен ныгыту юнәлешендә мөһим чаралар күрелә, нугайлар күпләп килү хисабына башкалада һәм Казан артында халык саны арта. Яшь хан җитәкчелегендә Мәскәү гаскәрләренең 1524, 1530 һәм 1545 еллардагы яулары кире кагыла; бигрәк тә татарларның 1524 елгы һөжүме уңышлы була: казанлылар русларның 90 көймәдән торган флотилиясен кулга төшерәләр. Шулай ук вакытта бу дәвернең сарай интригалары һәм дәүләт переворотлары, төрле төркемнәрнең үзара көрәше чоры булуы да мәгълүм; әлеге низагларга тышкы көчләр дә актив тыкшына.

1549 елда кинәт кенә 39 яшьлек Сафагәрәй үлеп китә. Казанның һәм Казан ханлығының шуннан соңгы язмышы күпләргә билгеле. Хан итеп Сафагәрәйнең ике яшьлек улы Үтәмешгәрәйне куялар, аның янына регент итеп әнисен — танылган ханбикә Сөембикәне билгелиләр. Ләкин аны кече яшьтәге улы — Казанның соңгы ханнарының берсе белән 1551 елда Мәскәүгә «шәрәфле әсирлек»кә алып китәләр (соңрак ханбикәне, ирексезләп, бу вакытка Касыйм ханы булган Шаһғалигә кияүгә бирәләр, ул 1557 елда шунда дөнья куя. Үтәмешгәрәйне Мәскәүдә калдыралар һәм Александр исеме белән чукуындыралар; ул 1554 елда 18 яшендә вафат була. Аның кабере, Ходайгылныкы кебек үк, Мәскәү Кремленең Архангель соборында).

1549 һәм 1550 елларда яшь патша Явыз Иван җитәкчелегендә рус гаскәрләре Казанга яу белән баралар, ләкин бу яулар уңышсыз

тәмамлана. Шуннан соң Мәскәүдә, хәзергечә әйтсәк, Казан ханлыгын яулап алуның киң программасы эшләнә, аны төзүдә шул заманның хәрби эш буенча иң яхшы белгечләре, дәүләт һәм чиркәү эшлеклеләре катнаша; аларга Европада килгән белгечләр — кирмән диварларын һәм манараларын шартлатучы минёрлар, шулай ук Казаннан качып килгән, үз шәһәрләре оборонасының барлык нечкәлекләрен белгән сатлыкжаннар катнаша. Рус армиясенң алдынгы стрелец полклары Төркия һәм Кырым ханлыгы гаскәрләре үрнәгендә үзгәртеп корыла.

Казаннан 30 чакрым ераклыкта шәһәргә һөжүм итүдә көчле таяныч пункты сыйфатында Зөя кальгасы төзелә. Нәтижәдә Тау ягы — Казан ханлыгының көнбатыш өлеше буйсындырыла. Шулай итеп, дәүләт мөһим икътисади чыганаклардан һәм кеше ресурсларыннан мәхрүм ителә, руслар төп су һәм коры жир юлларын контрольдә тоту, ягъни ханлыкның тышкы һәм эчке дөнья белән элемтәләрен кисү мөмкинлегенә ирешәләр. 1552 елның июнендә 150 туп белән коралланган 150 меңлек рус армиясе патша житәкчелегендә Казан тарафына юнәлә. Ул августның беренче яртысында Зөя кальгасына килеп житә һәм, ярты ай бие шунда ял итеп һәм сугышка әзерлек үтеп, 23 августта Казанны камап ала. Сентябрьдә руслар Казан артына яу белән баралар. Ул уңышлы тәмамлана, нәтижәдә Казаннан кала мөһимлеге буенча икенче шәһәр булган Арча алына, татар гаскәрләренә Японча һәм Яуш житәкчелегендәге ополчение төркеме кырып бетерелә. Дәүләтнең башкаласы үзенең тылыннан һәм ополчение армиясеннән мәхрүм ителә. Ул үзенең халкы һәм 30 мең сугышчысы булган, ягъни рус армиясеннән 5 мәртәбә кечерәк гарнизоны белән ялгыз кала.

40 көнлек камалыш, күп мәртәбәләр шәһәрнең манараларын һәм диварларын шартлату, 1 октябрьдә үткәрелгән артиллерия әзерлеге нәтижәсендә һәм, ниһаять, 2 октябрь таңында моңарчы күрелмәгән, шәһәрнең ныгытмаларын җимергән ике коточкыч шартлаудан һәм канкойгыч сугышлардан соң Казан яулап алына. Шулай ук көндә, төш авышкач, 15 сәгатьтә, Явыз Иван, атка атланып, Кремльгә керә. Күп кенә рус елъязмаларында, әлеге вакыйганың шаһитлары һәм замандашлары калдырган истәлекләрдә теркәлгәнчә, яуланган шәһәрнең бөтен мәйданы мәетләр белән түшәлә, хәтта алар арасынан үтеп йөрәп тә булмый, урыны-урыны белән мәет өемнәренә биеклеге шәһәр диварлары югарылыгына житә; Казансуның Кремль астындагы ярлары, чокырлар, шулай икән шәһәр корылмалары чокырлары да, мәетләр белән тула. Ирләрне кырып бетерәләр, хатын-кызларны һәм балаларны рус сугышчыларына өлешәләр.

Казан ханлыгы яулап алына һәм яшәүдән туктый. Казанның соңгы ханы 30 яшьлек Ядегәрне (Әстерхан ханзадәсе, Олы Урдага нигез салган Кече Мөхәммәднәң оныгының оныгы; Казан ханлыгы белән 1552 елның 9 мартынан 2 октябренә кадәр идарә итә) Мәскәүгә

алып китәләр һәм Симеон исеме белән чукундыралар. Хөкүмәт һәм гаскәр юк ителә, барлык дәүләт структуралары бетерелә. Казан белән идарә итәргә Мәскәү наместнигы Горбатый-Шуйский билгеләнә. Әмма татарларның һәм Казан ханлыгының башка халыкларының бәйсезлек өчен көрәше тукталмый, ул стихияле рәвеш ала — Россия империясе эчендәге халык көрәше формасына керә һәм гасырлар буена сузыла.

БАШКА ТАТАР ХАНЛЫКЛАРЫ

Кырым ханлыгы — Урта гасырларның соңгы чорларында оешкан татар дәүләтләренең иң зурысы. Аңа 1443 елда Алтын Урда ханы Гыязетдиннең улы Хажигәрәй нигез сала (Гыязетдин — Олут Мөхәммәднән туганнан туганы Таштимернән улы, димәк, Кырым һәм Казан ханлыкларына нигез салган Хажигәрәй һәм Мәхмүтәк — өч туган кардәшләр). Гәрәйләр нәселе, дөресрәге Жүчиләрнән Гәрәйләр тармагы, ханлык 1783 елда бетерелгәнче, Кырым белән 340 ел дәвамында өзлексез идарә итә.

Урта гасырларның соңгы чорларында барлыкка килгән барлык татар ханлыклары арасында Кырым ханлыгы үз территориясенең зурлыгы, шәһәрләрнең һәм башка торак пунктларның, шулай ук халкының күплегенә белән аерылып торган. Кырымның үзеннән тыш, аның составына: төньякта — Днепр һәм Днестр елгалары арасындагы Нугай аталган далалары, көнбатышта Днестр белән Дунайның түбән агымы аралыгындагы Бужак далалары (хәзерге Бессарабия) кергән. Кара диңгез буйларының төньягында һәм төньяк-көнбатышында урнашкан бу далалар элеккеге гадәт буенча «Дөшти Кыпчак» яки кыскагына «Дөшт» дип йөртелгән. Болардан тыш, ханлыкның территориясе көнчыгышта Тамань ярымутравын һәм Кубань елгасы буендагы җирләрне биләгән. XVI гасыр башыннан Кырым ханлыгының территориясе тагын да киңәя, халык саны арта, чөнки 1502 елда Миңлегәрәй

Олы Урданы тар-мар итә һәм аның төп җирләрен Кырымга куша. Миңлегәрәй II заманында, 1740 ел тирәсендә, халык санын алу нәтиҗәләре буенча, ул вакытта дәүләттә 48 округ, 9 зур шәһәр, 1399 замок һәм авыл булган. 1760 елда Кырымда булып киткән немец сәяхәтчесе Н. Клееман мәгълүматлары буенча, Кырым ханлыгында жәмгысы 2 миллион чамасы кеше яшәгән.

Сәхибгәрәй хан. Рәс. Ю. Никитин
Khan Sahib-Girey. Picture by Yu. Nikitin
Хан Сахиб-Гирей. Худ. Ю. Никитин

Кырым борынгы, югары шәһәр мәдәнияте үзәге булган. Әле Алтын Урда чорында ук диңгез буенда антик дәвердә генуялылар нигез салган порт-колонияләр урнашкан, аларда итальяннар, греклар, готлар, кыпчаклар һәм татарлар яшәгән. Бу шәһәрләр эре халыкара сәүдә үзәкләре буларак танылганнар, алар арасында Кефе (Каффа), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава, Балыклы), Феодоро, Солхат (Кырым, Иске Кырым), Кырык-Ер (Чефут-кала) аерылып торган. Яңа шәһәрләр — Бакчасарай (Хажигәрәй заманында төзелә, Миңлегәрәй чорында яңа дәүләтнең башкаласына әверелә), Гезлев (Кизләү, Евпатория), Ак Мәчет, яки Солтансарай (Симферополь), Яңа кала (Ялта) үсеп чыккан.

Шәһәрләрдә монументаль — мозаикалы һәм майоликалы — архитектура (сарайлар, мәчетләр, төрбәләр һ. б.) киң таралган, суүткәргечләр эшләгән, жәмәгәть биналары һәм тораclar үзәктән ягып жылытылган, зәркәнчелек, металл кою, шул исәптән төсле металл эшкәртү, чүлмәкчелек, затлы бизәкле керамика житештерү һ. б. алга киткән. Таулы һәм далалы төбәкләрдә яшәгән авыл халкы игенчелек, бакчачылык, йөзем үстерү, терлекчелек, сунарчылык, мех эшкәртү белән шөгыльләнгән.

Дәүләт башында хан торган, аның карамагындагы диван (совет) составына төрле дәрәжә-титулларга ия югары хакимият вәкилләре кергән. Алтын Урдадагы һәм шулай ук татар ханлыкларындагы кебек үк, алар арасында Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак ыруларының йогынтысы көчле булган (соңрак Кырымда «мангыт» кабиләсеннән чыккан Мансур һәм Сучувуд ырулары пәйда була). Аеруча Ширин ыруы көчәйгән, Иске Кырым шәһәрендә ул үз резиденциясен тоткан; диван утырышларында иң элек Ширин бәгенең фикере белән исәпләшкәннәр, кайвакыт аның сүзе хәлиткеч роль уйнаган. Гомумән, Кырым ханлыгының һәм башка татар ханлыкларының дәүләт идарәсе, жәмгыять төзелеше, армия һәм хәрби эш системасы Алтын Урда традицияләренә нигезләнгән, шуңа күрә, алда әлегә дәүләтләрнең кыскача тарихын күздән кичергәндә, бу хакта кабатлап әйтүнең кирәге юк.

Кырым һәм кырым татарлары хакында сүз барганда, бер мөһим мәсьәләгә аерым

Бакчасарайдагы хан сарае
Khan's Palace in Bakhchisarai
Ханский дворец в Бахчисарае

игътибар юнәлтү зарур. Хәзерге кырым татарларының архитекту-
расында, музыкасында һәм телендә Көнъякның көчле йогынтысы
сизелә. Бу — 1475 елдан, ягъни Миңлегәрәй идарә итә башлаган
чордан, Кырымның Төркия протектораты астында яшәве, Кырым
татарларының ижтимагый төзелешенә, хужалык тәртибенә, матди
һәм рухи мәдәниятенә һәм хәтта аларның кайчандыр Алтын Урданың
барлык татарлары белән уртак һәм бербөтен булган теленә төрек
элементлары үтеп керә башлау белән аңлатыла. Ләкин бу йогынты-
тәэсирләр Кырым ханлыгы татарларының этник йөзен үзгәртә
алмыйлар — алар төрекләшмиләр, көнъяк угыз, сәлжук-төрек этносына
караганда жирле этнос өстенлек иткән татарлар булып калалар.
Бу исә кырым татарлары турында бәян иткән, Кырым ханлыгының
соңгы чорына караган берничә язмада да ачык чагыла: «Киёмнәре
уңайлы, төрекләрнекенә караганда матуррак та, үзләренә килешеп,
мәгърур кыяфәт биреп тора. Аларның баш киеме (колпак), яшел
төстә булганга, башка халыкларныкыннан (госманлыларныкыннан,
фарсыларныкыннан) үзгә... Кырым татарларының теле төрки телгә
карый... Госманлылар аларны бик жиңел генә аңлый алмыйлар.
Нугайларның теле аларга тагын да авыррак аңлашыла... Нугай теле
шул ук кырым теле кебек үк, әмма аның шикелле үк камил түгел».

Казан һәм Кырым ханлыклары архитектурасы һәм, гомумән,
сәнгатенәң үзара охшашлыгы тарихчы археологларның һәм
архитекторлар-сәнгать белгечләренәң күпсәләтләр тикшеренүләре
белән расланды. Алар Болгарда, Касыймда, Бакчасарайда сакланган
истәлекләр һәм бүгенге Казан татарлары төзелеш сәнгате корылмалары
арасындагы күп санлы тиңдәшлекләренә аерып күрсәтергә мөмкинлек
бирде. Шундый тикшеренүләргә таянып, М. Г. Худяков Мөхәммәдәмин
һәм Сафагәрәй заманында Казан һәм Бакчасарайның үзара тыгыз

багланышлары нигезендә Казан
һәм Кырым сәнгатьләре арасында
ныклы элементлар хөкем сөрүен
билгеләп үтте. XVI гасыр Казаны
сурәтләннгән тарихи рәсемнәрдә Кы-
рым төрбәләре тибындагы күпкыр-
лы гөмбәзле биналар ярылып ята.

Солтан Баязит II нең Миңлегәрәй ханны
һәм аның улы Мөхәммәдгәрәйне кабул
итүе. *Төрек миниатюрасы*

Khan Mengli-Girey with his son Muhammed-
Girey at the court of Sultan Bayazıt II.
Turkish miniature

Хан Менгли-Гирей с сыном Мухаммед-
Гиреем на приёме у султана Баязита II.
Турецкая миниатюра

Шундый ук Крым-Казан параллельләре күп мәртәбәләр Ф. Х. Вәлиев, С. М. Червонная тикшеренүләрендә дә ассызыкланды.

Югарыда әйтелгәнчә, 1475 елдан башлап Крым ханлыгы Төркия белән союздашлык мөнәсәбәтләрендә, хәтта аңа вассаллык бәйлелегендә була. Олы Урда белән бәрелешләр башлана, Иван III алардан оста файдалана — Миңлегәрәй белән союз төзи. Алга таба Крымның Мәскәү белән мөнәсәбәтләре кинәт кенә кискенләшә. Яклар бер-берсенә каршы яулар оештыралар. Бигрәк тә 1687, 1689 елларда 150 мең кешелек рус гаскәренең яу белән барулары тарихта яхшы билгеле. Бу яулар Рус дәүләте өчен уңышсыз тәмамлана. Нәтижәдә кенәз Голицын хөкүмәте таратыла. Ханлык 1783 елда, Россия һәм Төркия арасында 1774 елда төзелгән солыхы нигезендә, Россиягә көчлөп кушыла (Төркия ул чакта жиңелә һәм Крымнан баш тартырга мәжбүр була).

Зур булмаган *Касыйм ханлыгы* 1452 елда Мәскәү һәм Казан арасындагы арадаш кенәзлек буларак төзелә. Мәскәүнең бөек кенәзе Василий II Олуг Мөхәммәднең икенче улы Касыймга гаскәри хезмәткә өчен түләү рәвешендә Үкә елгасы буендагы Мещёра шәһәрчеген бирә, соңга таба аның хөрмәтенә бу шәһәрчек Касыйм шәһәре дип атала башлый. Асылда, әлеге ханлык Мәскәү тарафыннан Казанга каршы көрәштә уңайлы терәк пункты буларак төзелә. Һәм Мәскәү идарәчеләренең соңрак Казанга хан итеп Касыйм ханлыгы жиреннән үзләренә яраклы кайбер ханзадәләргә илтәп утыртулары юкка гына

Касыймдагы хан сарае.
Н. Халитов реконструкциясе

Khan's Palace in Kasimov.
Reconstruction by N. Khalitov

Ханский дворец в Касимове.
Реконструкция Н. Халитова

Шаһғали һәм Василий III.
Рәс. Р. Шәмсетдинов

Shah-Ali and Vasilii III. Picture by
R. Shamsetdinov

Шах-Али и Василий III.
Худ. Р. Шамсутдинов

түгел. Касыймның үзәндә тотрыклы идарәчеләр династиясе булмый; ханнар Мәскәү тарафыннан Жүчиләрнең төрле ырулары арасынан билгеләнә.

Касыймда элегрәк тә Алтын Урдадан чыккан татар кешеләре яшәгән. Соңрак, 1445 елда, Касыймның атасы Олуг Мөхәммәд үлгәч, аларга аның гаскәренең бер өлеше дә Касыймга кушылган. Башлыча йомышлы татарлардан торган шәһәр халкы Рус дәүләтендә хезмәттә булган; бер өлеше сәүдә һәм һөнәрчелек белән шөгыльләнгән. Ханлык бетерелгәннән соң, игенчелек белән шөгыльләнгән авыл халкы дәүләт крестьяннары катлавына (разрядына) теркәлгән. Кирәге калмаганга, 1681 елда Касыйм ханлыгы бетерелгән.

Касыйм татарлары бүген дә үзләренең тарихи ватаннарында — Рязань өлкәсендәге Касыйм шәһәрендә, аның иске, татарлар биләгән өлешендә, шулай ук тирә-як авылларда яшиләр. Татар теленең урта диалект дип аталган Казан татарлары сөйләшкәндә мишәр сүзләре кушып аралашалар; ислам динен тоталар, беркадәр жирле үзенчәлекләре белән гомумтатар матди һәм рухи мәдәниятен тәшкил итәләр. Касыйм шәһәрендә ханлык чорыннан калган берничә монументаль архитектура истәлегә сакланган: XV гасырда төзелгән Хан мәчете манарасы (мәчет үзе һәм янәшә урнашкан Хан сарае калдыклары XVIII гасырда бөтенләй сүтелгән); XVI гасырда салынган Шаһгали төрбәсе (аның эчендә ханның үзенең һәм якыннарының кабер ташлары сакланган); XVII гасырга караган Әфган бәк төрбәсе.

Себер ханлыгы 1429 елда, Жүчиләр нәселенең Шәйбанилар тармагынан чыккан Хажимөхәммәднең өлкән улы Мәхмүтәк заманында оеша. Шәйбан Бату ханның энесе була; Бату хан аңа Көнбатыш Себернең Урал белән Иртыш арасындагы олысын бүлеп бирә. Алтын Урданың башлангыч чорында аның әлеге көнчыгыш олысында яшәгән татарлар баштарак күбесенчә терлекчелек белән көн күрсәләр, соңрак игенчелек белән шөгыльләнә башлыйлар; шәһәр мәдәнияте үсеш ала. Ханлыкның борынгырак заманда нигезләнгән Искер (Иске Йир) шәһәре, башкалалар Чыңгы-Тура (соңрак — Төмән) һәм Кашлык, шулай ук Тубыл (Тобольск), Тонтур, Касыйм-Тура һ. б. шәһәрләре таныла. Археологик тикшеренүләрнең нәтижеләреннән һәм XVIII гасыр ахырына кадәр сакланган борынгы корылмаларның хәрабәләре шәһәрләрдә таш архитектурасы, төрле һөнәрләр (тимерчелек һәм сугыш кораллары эшләү, зәркәнчелек сәнгате) һ. б. киң таралуын раслыйлар. Көнбатыш илләре (Казан ханлыгы һәм башка татар ханлыклары, Рус дәүләте) һәм Кытайгача киңлектәге Шәрык илләре белән сәүдә үсә.

Казан һәм Әстерхан ханлыклары яуланганнан соң, Себергә дә чират житә. Явыз Иван Себер ханлыгын басып алуны Ермакка йөкли. Ермак Себер ханлыгына каршы сугыш ача, әмма 1582 елда татарлар белән булган бер бәрелештә үтерелә. Себернең соңгы ханы Күчем һөжүмгә

Искер – Себер ханлыгы башкаласы.
XVI гасыр. А. Зыков реконструкциясе

Isker is the capital city of the Siberian
Khanate. 16th century.
Reconstruction by A. Zykov

Искер — столица Сибирского ханства.
XVI в. Реконструкция А. Зыкова

каршы көрәшә, ләкин 1598 елда ул һәлак була, һәм ханлык тулысынча яулап алына.

Себер татарлары да үзләренең тарихи ватаннарында — Көнбатыш Себердәге Төмән, Томск һәм Новосибирск өлкәләрендә яшиләр. Татар теленең көнчыгыш (себер) диалектында сөйләшәләр; диннәре буенча мөселманнар. Тел һәм мәдәният өлкәләрендәге бер-берсеннән бик аз аерылган өч этно-территориаль төркемгә — Тубыл, Бараба һәм Томск татарларына бүленәләр.

Әстерхан ханлыгы 1459 елда, Кече Мөхәммәднең улы Мәхмүт заманында оеша; Иделнең түбән агымының уңъяк ярындагы жирләренә һәм төньяк Кавказның көнчыгыш өлешен били. Территориясендә халык аз яши, ул күчмә терлекчелек, шулай ук сунарчылык һәм бакчачылык белән шөгыльләнә. Ханлыкның бердәнбер шәһәре һәм башкаласы — Әстерхан, Алтын Урда чорында Жүчиләр акчасын сугу хокукы булган элеккеге Хажитархан каласы. Ул Идел Каспий диңгезенә койган урында урнашкан, эре транзит сәүдә үзәге сыйфатында «бөектатар базары» буларак танылган.

Ханлыкның тышкы сәясәте Олы Урдага, соңрак исә Нугай Урда-сына һәм Крым ханлыгына бәйлә була. Казанны яулаганнан соң, 1554 елда рус гаскәре Әстерханны ала. Ямгурчы ханны бәрәп төшереп, аның урынына, Явыз Иванның вассалы итеп, тәхеткә Дәрвишгалине утырталар. 1556 елда Дәрвишгали Мәскәүгә бәйләлектән чыгарга омтылыш ясый, ләкин руслар яңадан һөҗүм оештыралар һәм ханлыкны төмән яулап алалар.

Хәзерге вакытта элеккеге Әстерхан ханлыгы жирләрендә, башка, читтән килгән халыклар белән бергә, әлеге ханлык халкының турыдан-туры варислары булган Әстерхан татарлары яши. Аларның теле Урта Идел татарлары теленә бик якин, дөресрәге, хәзерге нугай теле элементлары да булган татар телен тәшкил итә. Ислам динен тоталар, Юрт, Кундра һәм Карагаш татарларына бүленеп йөртеләләр.

Садак
Quiver
Колчан

Йомышлы татар.
С. Герберштейн рәсеменән
Tatar warrior.
From the picture by S. Gebershtein
Служилый татарин.
С рисунка С. Геберштейна

Бөек Урда буларак та танылган Олы Урда Алтын Урданың турыдан-туры варисы сыйфатында 1434 елда безгә таныш Кече Мөхәммәд һәм Алтын Урданың соңгы ханнарының берсе Сәедәхмәд (Туктамыш ханның оныгы) заманында барлыкка килә. Алар арасында барган көрәштә Кече Мөхәммәд жиңә һәм Олы Урданың беренче ханы булып тәхеткә утыра. Олы Урда Идел һәм Днепр елгалары арасындагы киң далаларны — Дөшти Кыпчакның һәм Алтын Урданың гаять зур жирләрен били; башкаласы Дон елгасы тамагында урнашкан, Жүчиләр акчалары сугылган Азак шәһәре була. Кече Мөхәммәд улы һәм Әстерхан ханы Мәхмүтнең энесе Әхмәт хан идарә иткән елларда (1459—1480) Олы Урда үз куәтен шактый ныгыта, 100 мең кешелек гаскәр тота. Хан татарларның Мәскәү өстеннән элеккеге хакимиятен кабат торгызырга омтылыш ясый: 1476 елда ул Иван III кә, аның тарафыннан вәгъдә ителгән салымны түләүне таләп итеп, хат жибәрә (Мәскәү гадәттәгечә ел саен жыела килгән «чыгым»ны түләми башлый), ләкин бөек кенәз катгый рәвештә түләүдән баш тарта — татар илчесенең күз алдында ханның хатын ертып ташлый. 1480 елда ике якның да гаскәрләре Үкәнең кушылдыгы булган Угра елгасы буенда очраша — бу вакыйга тарихка «Угра буендагы капма-каршы тору» буларак кереп кала. Бу юлы да, 100 ел элек Куликово кырындагы кебек, бәхет татарларны читләтеп уза. Аларның атлы гаскәре, елганы кичкәндә, уңышсызлыкка очрый һәм чигенә; нәтижәдә Русь Урдага ясак түләүдән туктый.

Әхмәт хан шул ук елда Себер ханы Ибак белән сугышта үтерелә, әмма Олы Урда 1502 елга кадәр Крым ханы Миңлегәрәй жимергеч һөжүм ясаганчы яши. Урданың көнбатыштагы төп территориясе Крым ханлыгына кушыла, халыкның калган өлеше дала буйлап тарала һәм акрынлап Әстерхан ханлыгы һәм Нугай Урдасы составына керә.

Нугай Урдасы Алтын Урдадан XIV—XV гасырлар чигендә, Идегәй вакытында аерылып чыга, әмма аның варисы Нуретдин чорында XV гасырның 20 нче еллар ахыры — 30 нчы елларында гына мөстәкыйль кенәзлек буларак төмам оешып бетә. Ул Казан һәм Себер ханлыкларыннан көньякка таба Идел белән Иртыш арасындагы күчмә халыклар яшәгән гаять зур далаларны биләп тора. Урданың төп халкын Мангыт һәм Кунграт ыруларыннан чыккан татар-нугайлар (нугай татарлары), шулай ук башка кардәш кабиләләр төшкил итә. Алар күчмә терлекчелек белән шөгыльләнәләр, барыннан бигрәк ат асрарга яраталар. Башкаласы — Жаек елгасы үзәннәдәге Сарайчык шәһәре — шулай ук акча сугу үзәкләренә берсе һәм Урта Азиядән Кырымга илтүче кәрван юлларындагы эре сәүдә пункты булып тора. Бу яктан ул Нугай Урдасы яшәгән чорда да әһәмиятен югалтмый.

Территориясә зур булуга, ул вакыттагы Үзәк Евразиянең сәясәи һәм икътисади тормышында мөһим роль уйнавына карамастан, Нугай Урдасы ханлык түгел, бәлки кенәзлек кенә булып кала, һәм аның белән кенәзләр — бәкләр идарә итә. Бу башлыча аның Идегәй тарафыннан нигез салуы белән аңлатыла. Идегәй һәм аның ыруыннан чыккан Нугай Урдасының барлык төп идарәчеләре дә Жүчиләр нәселеннән булмый. Идегәй ыруыннан Фатыйма, Нурсолтан, Сөембикә кебек атаклы ханбикәләр чыккан.

Казан һәм Әстерхан, ә аннан Себер ханлыклары жимерелгәннән соң, Нугай Урдасы берничә олыска таркалып бетә. Аларның халкы Төньяк Кавказга күчеп китә һәм XVII гасыр уртасында Рус дәүләтенә буйсына.

Шулай итеп, татар халкы милли дәүләтчелекнең күп гасырлык тарихына ия. Аның башлангыч формалары VI гасыр урталарыннан да билгеле. Татарларның дәүләтчелегә һәм дәүләт культурасы, 1000 елдан артык вакыт аралыгында, Көнчыгыш һәм Үзәк Евразия Урта гасырлар дәверенә барлык — *башлангыч* (Көнчыгыш Төрки, Кимәк, Хәзәр каганлыклары, Азов бие һәм Идел бие Болгар дәүләтләре), *чәчәк аткан* (Алтын Урда) һәм *соңгы* (Казан һәм башка татар ханлыклары) чорларын үтә. Бигрәк тә Алтын Урда чорыннан башлап, бу дәүләт формалары дәүләтчелекнең барлык институтларына, идарә органнары һәм учреждениеләре системасына, нормаларның һәм кагыйдәләренә билгеле бер системасын

Нурсолтан.
Рәс. Р. Шәмсетдинов

Nursoltan.
Picture by R. Shamsetdinov

Нур-Салтан.
Худ. Р. Шамсутдинов

хасил иткән һәм теркәгән хокукка, дәүләт юрисдикциясе хөкем сөргән территориягә ия булалар. Урта гасырларның нык үскән һәм соңгы чорларында — Алтын Урда оешкан заманнан Кырым ханлыгы бетерелгәнче — татар дәүләтчелеге 540 ел дәвамында бердәнбер нәсел — Жүчиләр тарафыннан идарә ителә. Югарыда искә алынган барлык берләшмәләрнең тарихы чын мәгънәсендә дөньякүләм әһәмиятле вакыйгаларга, күренекле дәүләт, сәяси һәм хәрби эшлеклеләргә бай; ул бу дәүләтләр халыкларының гаять бай матди һәм рухи мәдәниятләре үсеше, халыкның һәм аның барлык этнографик төркемнәренең килеп чыгышының һәм этник тарихының катлаулы, әмма бик тә мөһим этаплары белән органик рәвештә бәйләнгән. Бөтен татар халкының уртак һәм бердәм дәүләте буларак, Алтын Урда алар арасында аерым урын алып тора.

Югарыда күренгәнчә, формалашу дәверендә татар халкы ике этап уза: 1) прототатарлар, ягъни борынгы татарлар чоры, Көнчыгыш Төрки каганлыгы заманында борынгы татар этник бергәлегә оешу (VII гасыр — VIII гасырның беренче яртысы); 2) Алтын Урданың куәтле заманында, аның мәдәнияте чәчәк аткан чорда, татар халкы формалашу (XIV гасыр). Әлбәттә, татар халкының этник тарихы, әлеге этносның аның килеп чыгышында роль уйнаган яңа компонентлар белән бастылуы алдагы чорда да, ягъни Алтын Урдадан соңгы татар ханлыклары яшәгән заманда да дәвам итә. Бу, мәсәлән, Казан ханлыгының этник тарихында аеруча ачык сизелә. Анда нугай компонентларының үтеп керүе дәвам итә, ә XVI гасырның 20 нче елларынан ул тагын да көчәя. Бәхәссез, шундый ук процесслар теге яки бу дәрәжәдә башка татар ханлыкларының тарихында да булган.

Шул ук вакытта аерым татар ханлыклары яшәгән чор билгеле бер дәрәжәдә халыкның этник тарихында таркалу процесслары башлану белән бәйләнә. Бу башлыча бердәм Алтын Урда дәүләтенең аерым ханлыкларга һәм бәкләкләргә таркалуы белән аңлатыла. Татарларның этнографик төркемнәре аларның аерым дәүләтләре атамалары буенча бүленә башлый. Әлеге бүленеш беренче тапкыр XVI гасыр тарихи чыганакларында теркәлгән.

Үзләренә генә хас диалекталь үзенчәлекләргә, матди һәм рухи культураның кайбер жирле вариантларына ия (бу күренеш дөнъяның күп кенә халыкларында күзәтелә) этнографик төркемнәр булуга карамастан, татарлар уртак телдә аралашкан, уртак мәдәнияткә, тарихи традицияләргә, үзәңгә ия булган, ниһаять, гомуми «татар» атамасын йөрткән бердәм һәм бербөтен халыкны тәшкил иткәннәр.

Tatar History

About this book

The history of the Tatar people goes back deeply into the centuries, and embraces a whole series of time-periods of various medieval states, and of the huge Eurasian world with its rich material and spiritual cultures. This history has come a long and complicated way through ethnogenesis and ethnic history, beginning as an early-medieval ethnic community with a long prehistory, through the formation of the Tatar nationality, and later on developing into the Tatar nation. Many of the stages and forms of the Tatar statehood can be explained not only by its development and improvement in different historical periods, but also from the existence of several ethnographic groups which appeared separately after the collapse of the Golden Horde and the establishment of the individual Tatar khanates within the same territorial boundaries.

The political and ethnic history of the Tatars, their statehood and state culture cover all periods from the *early* such as the Turkic, Kimak, and Khazar kaganates, the Great Bolgaria and the Volga Boulgaria, Desht-i-Kipchak, through the *developed*, as in the Golden Horde, and into the *late* Middle Ages as in Kazan Khanate and other Tatar khanates. These embrace a huge period of time of about a thousand years. These political formations, especially starting from the period of the Golden Horde, had all the necessary attributes of statehood including a system of administrative bodies and institutions, a legal system that fixed certain standards of conduct, and made the territory subject to state jurisdiction. The Tatar statehood, starting from the formation of the Golden Horde and finishing with the liquidation of the Crimean Khanate, had only one dynasty — the Juchids — who ruled for 540 years. The history of all these developments is enriched by large-scale events of indeed a global scale, and is full of prominent state, political and military figures; it is linked organically to the development of a rich material and spiritual culture within the population and to the complex but very remarkable stages of ethnogenesis and ethnic history of its people, in all its ethnographic groups. A special place among them belongs to the Golden Horde or Ulus Juchi which represented a powerful geopolitical world and was recognized as one of the brightest centres of medieval civilization.

The statehood had deep historical roots and gave an opportunity for the medieval ancestors of the modern Tatar people that inhabited the vast territory of Central Eurasia, from pre-Irtysh to the Crimea (from east to west) and from the Boulgar and Kazan borders to the Caspian Sea (from north to south) to consolidate their state and to create a large ethnic community in this territory. This community is found in historical science under the title of the 'Tatar super-ethnos' or 'Moslem, that is, northern Moslem, or in essence, by definition, the Tatar. The political history of the Tatar people is inseparable from its ethnic history from the very moment of the origins of its

self-name, the ethnonym 'The Tatars', and from the history of the elements that played significant roles in the formation of the people, their language and culture.

A comprehension of the richest sources enables us to conclude that there were two stages in the formation of the ancient Tatar community: firstly, the period of proto-Tatars, which saw the formation of an ancient Tatar ethnic community in the period of the Eastern Turkic kaganate (that is in the 7th and first half of the 8th centuries); and secondly, the formation of the Tatar nationality in the period of the mighty Golden Horde, a highly significant period when the Tatar culture flourished (14th century).

This book embraces briefly all periods of the history of the national Tatar state except when the Tatar nation was within the Russian Empire and subsequently within the Russian/Soviet state after 1917.

In this edition, special attention is paid to the question of the formation of the Tatar people and to its ethnic history in general, which have always been of interest to both academics and to the general public. This issue has become even more topical lately because of the emergence of numerous opinions, often expressed without real knowledge of the ethnogenesis of the Tatars and displaying a dangerous tendency to reject the ethnonym, the self-name of the people.

It would not be an exaggeration to say that the basis of this book is intended for historians, archaeologists, representatives of allied sciences, and the general public, and emanates from the huge amount of scientific material on the history of the Tatar and the Turkic peoples that has been accumulated over the centuries.

Author

THE ALTAI WORLD OF PAZYRYK BURIAL MOUNDS

The early forms of statehood and the ethnopolitical history of the Tatars, as with other Turkic-speaking peoples, had a prehistory that went back, according to the archaeological monuments which have been explored, to the middle of the 1st millennium BC. These are the burial mounds of the Pazyryk type in mountainous Central Altai. They are really outstanding, both for the richness of the finds and their good condition, as a result of the frozen earth in which they were discovered. They were left by the eastern Altai or 'Scythians' whose culture is widely known in archaeology and art.

The study of the materials from the burial mounds of the Pazyryk circle points undoubtedly to the fact that they belong to the Turkic culture: found were leather vessels of elongated shapes with steppe vegetative decorations, as well as geometrical ornaments which were used to decorate clothes and harnesses and they indicate an 'animal style' artistic theme. These are well-known in the archaeological and artistic world.

The prevalence of horses and sheep among domestic animals is clear; and there are wooden vessels in which horse milk was whisked and the jugs used to keep kumiss (fermented mare's milk) as well as the purely nomadic Turkic burials with horses; all these are but a short list of the huge accumulated archaeological and artistic materials left by the steppe and mountain-steppe nomadic peoples of the Turkic world.

The materials found in the Pazyryk burial mounds display the pronounced forms and methods of decorative and applied art that are obviously similar of the folk art of the Turkic-speaking peoples. This is manifested first of all in popular folk art as ornamentation, and was stable over thousands of years. However, the materials from the monuments of the 'Pazyryk' Altai are quite similar to the material culture of the Tatar people and their ancestors. Ornamental motifs such as floral patterns are wide-spread among the materials from the burial mounds of the Pazyryk type and are characteristic of the art of Eurasian steppe

Итек. Б. э. к. V–IV гасырлар. Пазырык
High boot. 5th–4th centuries BC. Pazyryk
Сапожок. V–IV вв. до н. э. Пазырык

Тәхеттә утырган кеше. Киз келәме.
Пазырык

Figure on the throne. Felt carpet.
Pazyryk

Фигура на троне. Войлочный ковёр.
Пазырык

nomads in general. Palmettes, tulips and lotuses as well as geometrical compositions such as rosettes, progressive waves and spirals are common and they are similar to patterns found repeatedly on the ichigi boots of the Kazan Tatars. Ichigi as women's footwear can only be found among the Tatars and they decorated the feet of many 'Pazyryk' beauties! The same motifs and patterns are found also in the ornaments of the lapidary epigraphy of the Kazan

Khanate, in the decoration of house facades, on the pediments of windows, and on decorated clothes and household appliances of subsequent centuries. Such designs have been used until almost the present day.

We would like to note specifically that we definitely do not trace the Tatars directly from the Pazyryk. That would be an over-simplification and a forced argument. We simply state, based on the results of archaeological explorations of the world-known Altai burial mounds of the 5th to 3rd centuries BC, that the old Turkic world and its culture left visible traces in world and the Tatar culture. This makes it possible to see the remote prehistory of our people in the Altai some 2500 years ago.

THE HUNNU AND THE HUNS

The Hunnu are ancient Turkic-speaking tribes known from about 1200 BC. They lived in the territory of present-day Mongolia and northern China. However, their active appearance on the historical stage took place around the 3rd and 2nd centuries BC when they established a powerful state headed by the mighty Shan'yui (or chief), Modun. Later it became a great power. Ssu-ma T'an, a Chinese chronicler who lived at the beginning of the 3rd and 2nd centuries BC, wrote in his 'Historical Records' ('Shih Chi'): 'Under Modun, the House of the Hunnu (here, 'House' means 'state') grew much stronger and reached its apogee; and having subjugated all nomadic tribes in the north and the south it became equal to the 'Middle Court', that is equal to the Chinese Empire'.

Having covered a centuries-old road to development, the Hunnu achieved the stage of an early civilization. They had a written language that resembled Indian; they kept records containing entries on property and the number of cattle owned by the population. The Hunnu, though nomadic like all steppe citizens and Turkic-speaking tribes, already had separate towns and fortresses and, in general, steady cultural traditions, quite sophisticated for that time. Some of the population were engaged in farming which constituted a considerable part of the economy. They established a strong government and a powerful regular army of 300,000 warriors, headed by commanders of hundreds and thousands. They also had harsh laws to maintain strict order in their society and thus ensured a low level of crime.

The Hunnu had a common state language that was a version of a proto-Turkic language. Under the closest successors of Modun, his son Gi'jui and his grandson Gyun'chen' who did a lot for the further development of the state, 'there began to appear the Hunnu people from an amorphous Hunnu ethnic group. A common territory, common language, anthropological similarity and a common semi-settled culture have become the solid basis of that'.

The archaeological excavations of the widely-known groups of the Hunnu burial mounds conducted in the 1920s in the trans-Baikal region and in the mountains of northern Mongolia — the largest burial mound of the Hunnu Shan'yuis — revealed rich traces of their material culture. The most valuable finds: there were a large number of tools and weapons, clothes, various dishes (ceramics, bronze, bone, and wooden spoons, wooden vessels, bronze cauldrons) and different utensils. They also found decorative articles are represented by a large number of richly ornamented felt carpets with images of wild animals and birds of prey, bone curtains with

Һун сугышчысының угы.
В. Кищенко реконструкциясе

Arrow of Hunnu warrior.
*Reconstruction by
V. Kishchenko*

Стрела хуннского воина.
Реконструкция В. Кищенко

Авыр көбәле Һун жайдагы.
Б. э. к. III–I ғасырлар.
К. Әхмәтжан реконструкциясе

Hunnu armour-clad warrior.
3th – 1st centuries BC.
*Reconstruction by
K. Akhmetjan*

Тяжеловооружённый конный
латник хунну. III – I вв. до н. э.
Реконструкция К. Ахметжана

Коеп ясалган хун
очлымы
Cast proto-Hun helmet
Литой протогунский
шлем

хун казаны.
IV–V ғасырлар
Hun cauldron of
the 4th – 5th centuries
Гуннский котёл.
IV–V вв.

pictures of tiger heads, birds, fish and turtles, tapestries with vegetable ornaments, and towels. There are also quite original embroidered portraits of human heads and images of riders on curtains.

The art and the aesthetic tastes of the Hunnu were reflected in various decorations and types of clothes. These include nephrite plates with images of wolves, golden ornaments with gems, images of different animal heads; also found were ornamental golden plates, bronze mirrors, and lamps. Some of the artefacts mentioned above and others too were both original, and of local, the Hunnu manufacture. At the same time, there were many imported things as well. It is reckoned that the Hunnu also borrowed the plough and certain types of houses from the Chinese.

In their physical appearance, the Hunnu were Mongoloids.

Thus, as early as the end of the 1st millennium BC, the Hunnu society was highly developed from the point of view of both its material and spiritual cultures; for instance, they had a written language, a strong economy that rested on the symbiosis of a well-established animal husbandry and a quite widely-spread semi-agricultural sector with a crafts industry, also quite well developed for that time. These most important factors become even stronger considering that they had a strong government with a tradition of hereditary power, a mighty regular army, and a sound legal system within the state. In fact, the formation of the Hunnu nationhood as early as BC puts this society almost in the same category of the ancient civilizations, but in a separate rank, as a special nomadic civilization.

Then came a new era. So recently strong, the Hunnu power, after more than two hundred years of existence, went into decline.

Constant wars with China, natural calamities such as droughts and epidemics, and periods of civil strife had led to the collapse of the Hunnu state. It divided into two parts, Southern and Northern. The first became a vassal of China. In respect of ethnicity, the Hunnu people of that state had mixed, with various peoples. It is important to stress that this group of the southern Hunnu, having stayed in their motherland in Middle Asia, later played a great role in the ethno-political and ethno-cultural history of the Tatar people.

The Northern Hunnu preserved their independence for another hundred years, but suffered from long struggles with the peoples they had previously conquered. The strong efforts of the militant nomadic tribes that inhabited the lands of northern China led to a massive reduction in the forces of the Northern Hunnu who, as a result, had to leave their lands and begin a long and lengthy campaign in the west. As they moved through the Siberian and pre-Ural steppes for nearly 200 years (155–350), the Hunnu hordes grew like a snowball absorbing a huge mass of Turkic-speaking and Ugric tribes, and later — by the mid-4th century — even the Iranian-speaking Alan tribes.

THE HUNS AND THE GREAT MOVEMENT OF PEOPLES

Close to the end of the 4th century, this huge multi-ethnic avalanche of numerically and militarily superior Hunnus crossed the rivers Volga and Don. In Europe the Hunnu were called the Huns, a name which became firmly established in history. This avalanche was supplemented by a large number of ancient German tribes which first moved to the east but then had to retreat under pressure from the nomads and joined them in pouring westwards under the leadership of the Huns. That was how the *Great Movement of Peoples* began. As a result, a new ethnographic map of the continent was formed. The Turkic-speaking tribes took dominating positions in the southern part of eastern Europe.

The contemporaries of the Huns in the period of their invasion into Europe in the 4th century were Roman authors such as Ammianus Marcellinus, the writer Hyeronymus, the poets Claudian and Ausonius and a bit later, in the 5th century, the Roman lawyer and diplomat, Priscus of Panium. The Gothic historian of the 6th century, Jordan, described the

Рафаэль картинасын-
нан Папа Лев I нең
Атилла белән очрашу
күренеше

The Meeting of Pope
Leo the Great and
Attila from the painting
of Raphael

Встреча Папы Льва I
Великого с Атиллой
с картины Рафаэля

Huns as savage, fierce men with an unpleasant appearance: 'one could take them for animals on two feet'; 'they are so savage' and other similar epithets were used. Even making provision for the considerable jaundice of the authors of such statements, explained by their aversion to Europeoid Romans and Germans to Asian nomads, the Huns' appearance and behaviour was highly unusual in the west. Such statements are to some extent still in force and we cannot close our eyes to these biases in the sources.

Changes of attitude to the Huns are explained by the fact that they mixed considerably with other peoples in the period of their 200-year-long movement westwards through the Siberian and Ural lands and settled with the tribes that lived in those areas (Ugrs etc.). The Ugrs had significantly affected not only the appearance of the former Hunnu, but also their language, which, though basically Turkic, was very much different from the former language of the Hunnu from Central Asia. The Hunnu language was a forerunner of the proto-Boulgarian and Khazar languages.

Serious changes also took place in the material culture of the Hunnu: peculiar features of the former culture of the Hunnu died away and new ones emerged, and there was also a mixture of old and new ones etc. However great changes to the worse took place in the social structure of the Hunnu. There was a step back to a military democracy from the initial statehood and civilization achieved under Modun's power and typified in its adoption of a written language; hereditary power and written language also died away and, finally, 'pure' nomadism replaced the semi-nomadic lifestyle which had appeared in the early towns along with rudimentary farming systems.

After the creation of Attila's empire, some of these losses were recovered and attempts were made to revive statehood and hereditary power. Separate settlements were reestablished, including a well-built small town for the chieftain with a palace, and stone bath-houses, etc.

Алтын прәшкәләр. Һун чоры. Румыния

Golden buckles. Hun period. Romania

Золотые пряжки. Гуннская эпоха. Румыния

The history of the conquest of eastern and central Europe by the Hunnu and the history of how a new Hunnu Empire stretching from the Volga to the Rhine with its political centre on the Middle Danube (from the 420s to 453) was set up is full of military victories, interchanges between this Empire with the Roman empires, both western and eastern, and relations between the Hunnu, their subordinates and allies, the Alans, Ants, Ostgoths and other tribes. The author's task was not to describe this history in this present work, but it is necessary to draw attention to certain issues related to 'the international significance of the Hunnu invasion'.

The Hunnu horde consisted of three large uluses, each headed by a khan.

The army of the Hunnu was a great, fearful and almost invincible force, winning many campaigns and battles. Only one of these could be called a 'draw'. It was the famous battle of the peoples at the end of 451 on the Catalonian fields of north-east France near Troyes where Attila's army had mustered, in addition to the Huns and Eastern Alans, some Ostgoths and other German tribes such as Gepids and Geruds, and Ripuarian Franks. The Roman army headed by Aetius, once a captive of Attila, consisted of well-trained Roman legionaries, and included the Westgoths, Burgundians, Salian Franks and the so-called Armoricans, who were in fact Western Alans who had remained in Gaul during the period of the Great Movement. It was a cruel and bloody battle, but no one won. Attila took his battle-scarred army back to Pannonia.

A year later, Attila led his troops through the Alps to begin his Italian campaign. When he was on his way to Milan, the Romans sent an embassy under Pope Leo III to meet him. After negotiations, the contents of which are still unknown, Attila, with his army affected by plague, suffering food shortages, and threatened by Roman reinforcements, turned back to Pannonia. While he was preparing his new campaign, in 453, Attila married a young Ostgoth beauty called Ildico. The morning after the wedding the seeming completely healthy and strong Attila was found dead. Rumours which circulated for a long time later suggested that the chieftain of the Hunnu was poisoned by his new love on the orders of some unknown enemies among his forces.

Attila had three sons by earlier marriage: Ellak, Dengizikh or Dengizik and Irnik or Ernak. He did not appoint any of them as his successor. The power of the khan was simply divided between each of the sons, none of whom had inherited the outstanding abilities of their father. Suddenly the German tribes raised a rebellion against the Huns; only a small part of the Ostgoths remained neutral. Ellak tried to suppress the rebels, but his army was defeated and he himself was killed. The remnants of his horde went east, to the steppes of the northern Black Sea area. It was 454, the year that marked the end of the Hunnu Empire.

THE TURKIC KAGANATE

The recorded history of the ancient Turks, already the Turks as far as the name of the ethnos is concerned, is known from the time of the *Turkic kaganate* established in the year 552 during the rule of Bumyn-kagan. However, the founder of the state who had the title 'El-khan' died the same year and was succeeded by his brother Istemi-kagan. By the year 550 many peoples and tribes of Central Asia were subjugated to this kaganate. In the 560s the Turks destroyed the state of the Ephtalites in Middle Asia while the kaganate united many of the tribes of Altai, Central and Middle Asia. Soon afterwards, the Turkic tribes conquered practically all the Eurasian steppes. In the east their state bordered on the Chinese Empire; in the west it reached the Crimea. As time passed, the empire of the Sui dynasty began to interfere in the domestic affairs of the Turkic kaganate. There also emerged inner contradictions within the Turkic kaganate itself. As a result of this, in the 7th century, the kaganate collapsed into two parts: the Western Turkic kaganate and the Eastern Turkic kaganate.

The Western kaganate occupied mostly lands in Middle Asia and consisted of ten Turkic tribes. It reached its peak at the time of Datou-kagan, a son of Istemi-kagan. After the establishment of the Khazar kaganate in the steppes of eastern Europe, the Turkic kaganate lost its possessions in the west including the Crimea, but it managed to restore its borders in the western foothills of Altai. By the end of the 660s, the main borders of the Western Turkic kaganate were occupied by Chinese troops. Despite the fact that the kaganate freed itself from the protectorate of China by the beginning of the 8th century, invasions of new tribes from the north led to the collapse of the state in the year 740.

Төрки рун язуы үрнәге

Example of the Turkic runic script

Образец тюркского рунического письма

The Eastern Turkic kaganate had to make even greater efforts to defend itself against China, since their territories were close to each other. By the end of the 7th century there were several wars between the two states, but the kaganate managed to restore its power. In the beginning of the 8th century relations with China, the empire of the Tan dynasty, deteriorated again. In the cruel battles that took place in the 730s the kaganate once again succeeded in defending its independence. As military commander, Bilge-kagan, who ruled from 716 till 734, displayed great talent during these wars. His brother Kul-Tegin, was also an outstanding Turkic military leader in the early Middle Ages.

The Eastern Turkic kaganate under Ozmysh-Tegin fell in 745 following a huge battle with the Uigur kaganate. That battle of the kaganate's army consisting of ancient Tatars and Oguzes was recorded and inscribed on the monument to the Uigur khan, Moyun-Chur.

The Tatars will be considered a little later, but first the economy and culture of the Eastern Turkic kaganate has to be discussed.

As with any other nomadic society of the early Middle Ages, the backbone of the state's economy was cattle-breeding. However, archaeological data shows that the state already had organised agriculture in its first stages of development. This can be seen from the traces of irrigation systems in dry areas, remains of some kinds of crops, and millstones. The Turks had also developed metallurgy, and were skilled in the treatment of skins, leather, wool and in the production of felt.

The Turkic kaganate had money in circulation, with its own coins minted in the territory of the Western kaganate since the end of the 7th century. Later, in the Eastern kaganate people used Chinese coins of the 8th and 9th centuries.

The existence of monetary circulation in the Turkic kaganate stemmed from the development of its manufactures and its vast trade which developed along the Great Silk Road that ran from China to Front Asia and the northern part of the Black Sea.

Excavations of Turkic archaeological monuments, especially of the burial grounds gave valuable information about weapons and implements, household appliances, and ornaments, etc. The graves of rich men often contained silver bowls

Төркиләр тирмә эчендә һәм ауда.
Ташка уеп ясалган сурәт. Кытай

Turks in the tent and in the hunting.
Chinese stone carving

Тюрки в юрте и на охоте.
Китайское резное изображение на камне

Авыр кәбәле төрки
сугышчысы. К. Әхмәтжан
реконструкциясе

Turkic armour-clad warrior.
Reconstruction
by K. Akhmetjan

Тяжеловооружённый тюрк-
ский латник. Реконструкция
К. Ахметжана

Бумын каган.
Ташка уеп ясалган сурәт.
Кытай. VI гасыр

Bumyn-kagan.
Chinese stone carving
of the 6th century

Бумын-каган. Китайское
резное изображение
на камне. VI в.

and other vessels. Sometimes graves contained cauldrons that resembled the well-known Hunnic bronze cauldrons but were in fact made of iron.

In their everyday life the Turks used wooden, birch-bark, leather, and metal crockery. They fastened their clothes to the left side, wore shirts, wide trousers and soft leather high boots or *ichigi*.

Apart from ordinary graves, memorials without burials were wide-spread; they were surrounded by railings on which were placed stone commemorative plaques and sometimes sculptures of men or just small stone columns — *balbals* — standing nearby. These relatively primitive sculptures within railings are different from the well-known very skilful stone sculptures of the ancient Turks representing warriors with their weapons (a sabre or daggers) in their belts and a vessel held in the hand.

These ancient Turkic stone sculptures are linked typologically and artistically to the better-known, world famous 'stone images', known as the Kipchak balbals.

The memorial railings and 'sarcophaguses' are the simplest of the largest commemorative structures for the Turkic kagans and for the prominent military commanders of the Eastern Turkic kaganate yet found. They were discovered in the late 1880s and 90s in Central Asia in the basin of the river Selenga and its tributary, the Orkhon — the Selenga flows into Lake Baikal. These structures were built as architectural complexes surrounded by ramparts and ditches, with railings made of high plates, human and animal sculptures with both Runic and Chinese inscriptions, brick temples and long rows of balbals that stretched over 3 or 4 kilometres. They glorify the feats in arms of Turkic warriors. Thanks to studies conducted by Turkologists/runologists and archaeologists from Russia and western Europe, great

success has been achieved in deciphering eastern runics. Of virtually global value are monuments made in honour of prince Kul-Tegin, the most prominent of all Turkic commanders (built in 732); of Tonyukuk, the commander and advisor to three kagans (in the 730s); and of Bilge-kagan, the elder brother of Kul-Tegin (in 734).

The high value of these monuments, which are great even in size, up to 4 metres high, lies in the fact that their inscriptions contain practically the whole military and political history of the Turkic kaganate. To us their value becomes even greater considering that they contain the first mentions of the ancient Tatar tribes (proto-Tatars) such as *Otuz-Tatars* (thirty Tatars) on the monument to Kul-Tegin, starting from 552, that is, from the time when the kaganate was established, and in the description of the historic events of the late 7th century — at the time of Ilteris-kagan (Kutlug), and the *Tokuz-Tatars* (nine Tatars) on the monument to Bilge-kagan in connection with the historic events of 722–723.

The comprehensive lexical and semantic analysis of the written language of the Orkhon runics, and construction of a phonetic model showed that the language of these monuments is close to present-day Tatar language.

Any contemporary, educated Tatar, even if he is not an expert in linguistics nor in the old Tatar language, can understand the language of the monuments of the Orkhon stelae quite well. A few examples show this:

From the runic inscription on the monument to Kul-Tegin:

‘Inim Kul tigin er at bolty’.

In present-day Tatar it sounds as ‘Enem Kultegin ir-at buldy’ (‘My younger brother Kul-Tegin has become a man’).

‘Kerur kezym kermes teg, bilir biligim bilmes teg bolty, ezim sa-kyntym’.

Today it sounds as ‘Kurer kyzem kurmes tik, beler belegem belmes tik buldy, uzem sagyndym’ (‘My sighted eyes as if grew blind, my senses as if dulled — I grieved’).

From the inscription on the monument to Tonyukuk:

‘Kyzyl kanym tekti, kara terim yugurti’.

This sentence sounds today as ‘Kyzyl kanym tugep, kara tirem yogertep’ (‘Shedding my red blood, making the black sweat flow’).

This similarity is significant not only because more than one

Борынгы төрки балбал. Тува
Ancient Turkic balbal. Tuva
Древнетюркский балбал. Тува

thousand, seven hundred years have passed. Most importantly the Tatars of the Middle Ages and of later periods until the early 20th century used this old forms of words and numerals. Such examples in the history of the Tatar language are extremely common.

The runic written languages of the ancient-Turkic monuments are considered to be the 'Oguz' ones. The ancient Tatars, Oguzes and Kipchaks were cognate tribes and constituted the major part of the ancient-Turkic population of the Altai/Central Asian ethnopolitical and ethnocultural world. This ancient cognation was preserved by the Tatars over the centuries. Later, these components, including the prevalent Kipchak ones, played a great role in the formation of Tatar nationality.

The Turkic kaganate, especially the Eastern Turkic kaganate, cannot be considered as the common state of all early Turks. Such ancient Turkic tribes and peoples as the Kidans or Kara-Kitai, Kyrgyzes, Kurykans, Uigurs were not in the union. The Eastern kaganate was the state of those Turks who were cognate and most close to each other in language.

According to the Orkhon inscriptions, the Oguzes and the Tatars seem to be the main tribes of the Eastern Turkic kaganate. There is an inscription on the monument to Kul-Tegin that says on behalf of his elder brother, Bilge-kagan, the following: 'The people of the Tokuz-Oguzes was my own people'. But later, because of the friction between them, the Oguzes became his enemies. Describing the battles between the Uigurs and the Turks, Moyun-Chur paid great attention to the Tatars who were represented as the defeated people: 'I ran into the Tatars and beat them down...', 'I called them to account'.

Thus, we can conclude from all this that the ancient Tatars were one of the basic ethnoses of the Eastern Turkic kaganate. What is more, the words 'Turk' and 'Tatar' were synonymous. This was manifested even more vividly later, at the time of the Golden Horde, whose traditions survived into the early 20th century as 'Turki-Tatar' or 'Turk-Tatar', and is well-known in the Tatar world.

This brief digression into the history of the Turkic kaganate, and first of all into the Eastern Turkic kaganate makes it possible to call this huge early medieval state in the Middle Eurasia a centre of early Turkic civilization with a written language, and so on. At the same time, it can be considered as the original form of statehood for the Tatar people, an initial stage in the unification of the Tatar ethnos (ancient Tatar nationality) with the formation of its literary language.

After the collapse of the Eastern Turkic kaganate in 745 and the subsequent series of unsuccessful battles with the Uigurs, a section of the Tatars was conquered by the Uigurs and later joined the union with the Kidans. The Kidans were the nomadic Turkic-speaking tribes that lived close to the north-eastern borders of China; they are better known under their later name of 'Kara-Kitai'. Another part of the Tatars, after the

tragic events of the 740s and 750s, went westwards and played a crucial role in creating the Kimak kaganate in western Siberia.

The part of ancient, or, it would be more correct to say, the 'early medieval' Tatars remained in their motherland — in Central Asia, after the collapse of the Turkic kaganate.

While the history of the Tatars of the Eastern Turkic kaganate was represented in the Turkic (Tatar) — Orkhon — sources, their later history was reflected in a number of medieval written sources in neighbouring countries and regions: for instance in the Chinese, Mongol, and Persian sources.

THE TATARS WITHIN THE MONGOL EMPIRE

In the 11th century the Mongol tribes grew much stronger in the territory of the former Eastern Turkic kaganate, and especially in its central part. The Tatars lived to the south of the Mongols and established contacts with them in the middle of the 12th century. The Tatars were involved in the process of creating the first Mongol state headed by Khabul-khan, and later by his great-grandson Chingiz-khan. The latter united separate Mongol and some neighbouring tribes into one large centralised state that incorporated a considerable part of the Tatars.

Naturally, the loss of statehood after the collapse of the Eastern Turkic kaganate caused serious changes in the ethno-political history of the Tatars: those Tatars who remained in their motherland, in Central Asia, had to submit to the Mongols. The question of interrelationships between Tatars and Mongols has provoked lengthy disputes among a large number of historians from different times and regions. Unfortunately, the opinion is widespread that the medieval Tatars were Mongol-speaking, and that there was some common Mongol-Tatar (or Tatar-Mongol) ethnos in the time of Chingiz-khan and in the period before him. However, the sources testify to the fact that the

Авыр кораллы төрки сугышчысы.
VII–VIII гасырлар. *Реконструкция*

Turkic armour-clad warrior. 7th–8th centuries.
Reconstruction

Тяжеловооружённый тюркский всадник.
VII–VIII вв. *Реконструкция*

Чыңгыз хан.
Кытай рәсеме
Genghis-khan.
Chinese picture
Чингиз-хан.
Китайский рисунок

Монгол йөзбашы. XIII га-
сыр уртасы. М. Горелик
реконструкциясе

Mongolian centurion.
The mid-13th century.
Reconstruction by
M. Gorelik

Монгольский сотник.
Сер. XIII в. Реконструкция
М. Горелика

Tatars were a large ancient ethnos and relations between the Mongols and the Tatars were often very tense; indeed there was considerable enmity between them. Very importantly, it can be said that the rulers of the Mongol Empire took repressive measures against the Tatars as Turkic-speaking people.

As Rashid ad-Din wrote: 'Because of [their] extraordinary greatness and honourable status, the other Turkic families became known under their name and were all called the Tatars despite their different ranges and names'. Later, in the period of the expansion of the Mongol tribes into Central Asia in about the 11th century many non-Mongol tribes were also called the Mongols though. This process touched the Tatars only partially; the most significant part of the Tatars preserved their ethnonym. What is more, their hostile relations with the Mongols deteriorated in the 12th century and later. Thus, in 1164 the united army of the Jins and the Tatars smashed the Mongols. Later, it became one of the reasons which made Chingiz-khan consider Tatars as his enemies. Moreover, he believed that Tatars poisoned his father, Yesugei Bagatur. After Chingiz-khan became the ruler of the Mongol state in 1189 he intensified the struggle against the Tatars, calling them 'the murderers of our grandfathers and fathers'.

Chingiz-khan took advantage of the war that broke out in 1198 between the Jin Dynasty and the Tatars and, at the insistence of the Jins, smashed the Tatars. However, it was impossible to wipe out all the numerous Tatar tribes. Chingiz-khan once again prepared himself for war and again called for the destruction of the Tatars. The war took place in 1202 and 1204. Once again the Tatars were defeated, but many of the Mongols died as well. Many Tatars fled westwards. As a result of these wars the Tatar population dropped considerably. The reason why the Tatars were defeated undoubtedly lay in their scattered tribal nature and lack of unity, which was caused by the collapse of their

former state. But a great contributing factor was the military talent of Chingiz-khan.

Chingiz-khan, as head of the Mongol state and a Mongol by birth, pursued the customary pro-Mongol policy in respect of conquered peoples by forcing the assimilation of his especially worst enemies, the Tatars. The Mongols took rich salvage from the Tatars after the battle of 1198. The sources often mentioned that the Mongol young men went to the Tatars to take their girls as wives. So the children grew up bilingually, and many adult Mongols also became bilingual. It is known that Chingiz-khan himself knew the Tatar language.

Despite the fact that Chingiz-khan considered and declared the Tatars his deadly enemy, was constantly at war with them and often destroyed them, paradoxically, they played a great role in his private life and in the social life of the Mongol state. Two Tatar women, Yesui and Yesugan, were taken by Chingiz-khan as wives. His elder brother, Juchi-Khasar, taking advice from his wife, also a Tatar, sheltered 500 Tatars. Most probably these were not ordinary people but noblemen and warriors, and thus they were saved from extermination. Rashid ad-Din wrote that the children 'who were sheltered in the hordes and houses of emirs and their

Тирмәне урнаштыру. Реконструкция

Setting of a yurt. *Reconstruction*

Установка юрты. Реконструкция

wives who originated from the Tatar tribe were reared'. Further, he wrote that pregnant women, who survived, gave birth to new children. Some of these later became the 'great and respectable emirs and leading persons of the state'.

Shiki-Kutuku (Shigi-Khutuku), the supreme judge of the empire, was one of such prominent figures at that time. Being a head of the Supreme Court Shiki-Kutuku was not only guided by the code of laws known as 'the Great Yasa' developed by Chingiz-khan, but also took an active part in introducing amendments to it.

The law code contained many Turkic-Tatar terms and titles. 'Yasa' or 'yasak' is a Turkic word meaning 'tax' or 'tribute'. The sayings of Chingiz-khan expressed mainly in verse were also called by the Turkic word 'bilik' or 'belek' — 'the knowledge'.

Other prominent figures in the Mongol Empire who were Tatars included *emirs*, and *noyons* or *nukers*, who were commanders of army units of a thousand warriors. Also, the Guards of later Khans, known as 'the Old Thousand', consisted of the Tatars.

However, having started to implement his large-scale plan of annexationist wars, Chingiz-khan used Tatars as his front-line troops. Mongols forced the peoples they conquered to become part of their armies and adopt the name of Tatars.

So, despite the repressive measures by the Mongol leadership, the Tatars managed to survive as an ethnos with their historic name intact. Also, they did not forget the basics of their former statehood, which was to find its rebirth in the near future — at the time of the Golden Horde.

THE KIMAK KAGANATE

In the book of the Persian historian of the 11th century, Al-Gardizi, entitled 'Zain Al-Akhbar' or 'The Beauty of Narrations' there is a story about ancient Turks. The summary of the story is as follows. 'The ruler of the Tatars died and left two sons. The elder son got the kingdom, and his younger brother, Shad, began to envy him. After an unsuccessful coup against his brother, Shad had to escape. With him he took the woman he loved. They found a beautiful place near a large river. They called it the Irtysh. One day, seven men came to them. They were relatives of the Tatars. Among them were Imak, Tatar and Kipchak. Then came winter. Everything was covered by thick snow and they could not return to their homes. In spring, they sent one of them back to the 'Tatar camp' from which they had come to the Irtysh. But the messenger found that the place was devastated: enemies had come, conquered and left. They had destroyed everything and killed many people. Those who had survived were forced to hide in the mountains. When they saw the messenger,

they came down to him and learned about the new land of Shad. They all went to that land and showed their respect to the prince. Having learned about it, other people began to come. All in all there were seven hundred of them. With time, they multiplied and settled in different places, having formed seven tribes named after the first seven men who came to Shad...'

The Tatars mentioned in this story were a branch of the ancient Tatar population which went west after the collapse of the Eastern Turkic kaganate. They played the main role in the formation of a new state in Western Siberia, known as the Kimak kaganate. Most of the population of the kaganate were the Kimaks, Turkic-speaking tribes that were cognate to the Tatars and Kipchaks. One large part of this union of tribes, the Kipchaks, occupied the lands to the west of the Kimaks — closer to the Ural mountains. In the 7th century, the Kimaks were a part of the Western Turkic kaganate and roamed to the north of Altai. The growth of the Kimak union was also due mainly to the collapse of the Eastern Turkic kaganate, as a result of which the Tatars and other Turkic tribes joined the Kimaks-Kipchaks.

The Kimak kaganate, like other kaganates, for instance, the Turkic and the Uigur ones, represented an early feudal state formation headed by a kagan whose rule was hereditary. There were also hereditary princes, beks. The capital was the town of Imakiya (or simply Imak) located on the river Irtysh. The Kimaks, unlike the western Kipchak group, began to live a semi-settled life, as is shown by their level of agricultural development. They grew wheat, barley and even rice, a fact which was mentioned in some Arab sources. These contain more information about the other towns of the Kimaks. The prominent Oriental geographer, Al-Idrisi, noted, for example that those towns were well fortified, and the town where the kagan and the elite of Kimak society lived, had bazaars and prayer houses. And of course, there were also at that time, a large number of half-earth houses and yurts in the towns of these semi-nomadic peoples.

The Kimak army consisted of cavalry and unmounted warriors. Their weapons included mainly broadswords and slightly curved sabres. They also used spears and bows and arrows. Excavations also revealed different household items, implements and ornaments,

Кыпчак балбалы. XII гасыр
Cuman balbal. 12th century
Половецкий балбал. XII в.

Көбәле аксәяк кимәк жайдагы.
IX–XX ғасырлар. М. Горелик реконструкциясе

Kimak noble warrior of 9th–10th centuries.
Reconstruction by M. Gorelik

Знатный кимакский конный латник. IX–X вв.
Реконструкция М. Горелика

such as metal mirrors, beads, various pendants, ornamented plaques and remains of belts and harnesses.

The Kimaks, like many other Turkic-speaking peoples of the early Middle Ages, had a tradition to build stone sculptures of heroic warriors and noblemen. The majority of the Kimaks were pagans and would bow to the river Irtysh considering it as a deity. They also worshipped fire, and the sun and stars. The Kimaks and Kipchaks practiced astrology and read the stars. They used ru-

nics, a fact which is testified by historical and archaeological finds.

A certain part of Kimak society, and first of all its elite, adopted Manicheanism and Islam; the latter came from Maverennahr. It is known that one of the Kimak princes had a Moslem name and was able to write in Arabic. An Arab geographer of the 11th century Janak ibn Khakan Al-Kimaki originated from the Kimaks.

In general, the early medieval Kimak period (from the second half of the 8th to 10th centuries), established after the collapse of the Turkic kaganate, left certain traces in the early ethno-political history of the Tatar people and, especially of the Siberian Tatars. The Kimak kaganate, the last period of its existence in particular, became a kind of starting point for the beginning of the second great movement — after the Huns — of Turkic peoples to the west. It was headed by the Kipchaks — the western group of Kimaks.

THE PROTO-BOLGARS AND THE KHAZARS

Now let us consider the history of the two early medieval peoples and states in Eastern Europe from the epoch of kaganates who left their traces in the ethno-political and ethnocultural history of the Tatar people. These are the pre-Azov Bulgars or proto-Bulgars and the Khazars who established, in the 7th century, two state formations in the northern Caucasus and the lower Volga region: they were named the *Great Bulgaria* and the *Khazar kaganate*. The Khazar and the southern Bulgar world entered the Tatar history, if not directly then, somehow, through the Volga Boulgaria

Кубрат хан хэзинэсеннэн Иран касэсе.
V–VII гасырлар

Sasanian bowl from the treasures of Khan Kubrat.
Iran of the 5th-7th centuries

Сасанидская чаша из клада хана Кубрата.
Иран. V–VII вв.

which incorporated certain parts of the ethnos and culture of the previously mentioned formations.

The Khazars and the Bulgars came to Eastern Europe with the Huns or the Hunnu from Central Asia at the period of the great movement of peoples in the 4th century. The Hunnu in fact established in Europe a huge empire with its centre in the pre-Danube area, and reached its peak at the time of the famous Attila (445–453). After his death the empire collapsed into separate hordes.

The remnants of the once powerful horde of Attila spread over the steppes of Eastern Europe and by the end of the 5th century acquired the name of Bulgars which played a big role in the early Bulgar period in the pre-Azov region in the further history of consolidation of the proto-Bulgars or the Bulgars of Kubrat. Thus, the horde of Irnik became known as Utigurs or Onagurs, and the people from the horde of Dengizikh as the Kutrigurs or the Kuturgurs. There was also another, more numerous group that united the remnants of the Huns — the Sabirs, or the Savirs. It was they who later made up the largest and the strongest tribes within the Khazar kaganate. Both the Utigurs and Kutrigurs, and the Sabirs-Savirs were Turkicised Ugrs who came from western Siberia and the pre-Ural region in the period of the great movement of peoples.

Though they campaigned into the Balkans and Byzantium, the Bulgars roamed mainly in the steppes of Eastern Europe — in the Northern Caucasus and in the pre-Azov regions. However, a large part of the Bulgars who lived mostly in the foothills of the Caucasus, began gradually to live a semi-settled life; they roamed in summer, but in winter lived in settlements, even in what could be described as small towns, which they had conquered during their campaigns to the south.

The western group of the Bulgar union was comprised of the Utigurs and Kutrigurs. However, under pressure from the Avars, the Turkic-speaking tribes which came from Central and Middle Asia, they had to go west. In the second half of the 6th century the Avars were to create their own kaganate on the Danube.

The main part of the Bulgars, who remained united on their lands, set up, in the early 630s, a new union under the name of the *Great Bulgaria*. The Great Bulgaria occupied territory in the eastern pre-Azov area on the Taman Peninsula and, partially, on the lower part of the river Don.

Their capital was in the town of Phanagoria (Fanagoria), a former Greek port on the river Taman. Another town was named Tamatarkha (Taman-tarkhan) or Tmutarakan, as it was in Russian chronicles.

The first man to unite the Bulgars was prince Organa from the Dulo family, the same family to which Attila belonged. However, it was Kubrat, the nephew of Organa, who became the first and last khan of the state called the Great Bulgaria. This happened in 632. Kubrat died in the 650s or early 660s. Some sources indicate an even earlier and more exact date of 642. His death brought practically the collapse of the formation he had created. Such short-lived states, even if they had great names, could exist only with a strong ruler and collapsed after his death. The same happened to the Great Bulgaria.

By that time, after the death of Kubrat, the territory of the Great Bulgaria was significantly reduced by the Khazars who came from the east and who kept pressing the Bulgars. Asparukh with the Onagur tribe went to the west. The Kutrigurs joined them at the estuary of the Danube where they had come earlier. Additionally they met also the Slavs

Хәзәр каганлығының болгар жайдагы.
IX ғасыр ахыры – X ғасыр башы.
О. Фёдоров реконструкциясе

Bolgar warrior of the Khazar kaganate.
The end of the 9th – the beginning of the 10th
centuries. *Reconstruction by O. Fyodorov*

Болгарский всадник Хазарского каганата.
Кон. IX – нач. X в.
Реконструкция О. Фёдорова

Хәзәр каганлығы жәячесе.
IX–X ғасыр башы.
О. Фёдоров реконструкциясе

Archer of the Khazar kaganate. 9th –
the beginning of the 10th centuries.
Reconstruction by O. Fyodorov

Лучник Хазарского каганата.
IX – нач. X в.
Реконструкция О. Фёдорова

(southern Slavs) who had appeared in the region shortly before them. The Slavs also joined them. The strong militarised organisation of the Bolgars and the union with the peoples aforementioned enabled them to destroy the Byzantine army of 50,000 strong in 679. Two years later, in 681, they created a new Bolgar state in the west, called the Danube Bolgaria with its capital at Pliska.

The Bolgar khan dynasty ruled the country for almost 200 years. However, the Bolgars gradually became Slavonicised. In the end of 9th century, during the rule of the Slavic tsar Boris, the country adopted Christianity and they adopted Slavic script and the Slavic language became the official language of church and state. Gradually the Bolgars were absorbed by the more numerous Slavs, but continued to retain their ethnonym — ‘Bolgars’.

Batbai, the elder brother of Kubrat, remained on his lands in the Northern Caucasus and surrendered to the Khazars. With time, his Bolgars, that is, the Kuban Bolgars, gained the name ‘the Black’. They are considered to be connected still to the present-day Karachai people or ‘Karachaly’, which means ‘the black-faced’, and to the Balkar people, who were assimilated by the Kipchaks later, in the 12th and 13th centuries.

The rest of the Bolgars who remained in the pre-Azov and in neighbouring regions joined the Khazar union of tribes and established with them, especially with the Turkicised Alans, the well-known Saltovo-Mayatsk archaeological culture. They lived there virtually until the end of the 8th century. Later, on the brink of the 8th-9th centuries, this culture was brought by its Bolgar carriers to the Middle Volga region, where it became one of the pillars of the Volga Boulgars culture.

The other remnants of the Huns lived to the east of the Bolgars and later got the name of the *Khazars*. The Khazars were Turkic-speaking tribes which lived a nomadic life in the north-eastern Caucasus in the territory of present-day Dagestan and in the pre-Caspian steppes. The Khazars came into Eastern Europe in the 6th century as part of the Hun hordes. Together with the Savirs they took part in large battles between Iran and Byzantium. Later they created a new state together.

Khazaria left its material traces in the history of the peoples who lived not only in the Volga region and the Northern Caucasus, but also in the whole of Central Eurasia. The sphere of its influence extended to many tribes and nationalities in the western part of the huge steppe world, as well as in neighbouring regions inhabited by the Slavs and Ugro-Fins in the north, and the trans-Caucasians in the south. Besides, the kaganate also had a great influence on the east-European Turkic world as one of the early centres of the symbiosis of urban and nomadic cultures, as a centre and founder of the largest early medieval archaeological culture, the Saltovo-Mayatsk culture which was the state culture of the Khazar

kaganate. It laid the foundations of this material culture in some of the neighbouring unions that were vassals of Khazaria, and first of all in the Volga Boulgaria. Khazaria and the Khazars with their Moslem religion, Judaism, Christianity and paganism taught South-Eastern Europe respect for religious tolerance, and acceptance of representatives of all confessions. Khazaria, the Khazars, and their capital — Itil, the largest transit centre for trade between east and west. Finally, the Khazar kaganate taught its vassals and neighbours (different Turkic and Slavic peoples) the fundamentals of early statehood, the skills of creating and administering the state. For this reason, Khazaria can be considered as one of the first early medieval states which participated in laying the foundation of early statehood and advanced the ethnocultural history of the East-European ancestors of the Tatars.

The Khazar kaganate ceased to exist in the 960s. The decisive blow was struck in 965 by the Kievan prince Svyatoslav. After that the Khazars gradually dissolved into the Turkic-Polovtsian world of *Desht-i-Kipchak*. The Khazars are considered to be the ancestors of the Karaims, the Turkic-speaking people that lives in the Crimea, Lithuania and Poland.

Беренче Болгар патшалыгы башкаласы Плиска шәһәренең хәрабәләре

Ruins of the city of Pliska, the capital of the First Bulgarian Empire

Руины г. Плиска – столицы Первого Болгарского Царства

THE EARLY BOULGARS IN THE VOLGA. THE VOLGA BOULGARIA

A group of the pre-Azov Bulgars, except those who went west and those who remained in the Northern Caucasus, under the rule of the Khazars, moved to the Middle Volga region between the 8th and 9th centuries. Unfortunately, there is no information on their number nor their leaders. However, the arrival of the Bulgars in the Middle Volga region is confirmed by archaeological sources, mainly from burials.

There are two early medieval ethnic bodies met in the pre-Volga/trans-Kama territory between the 9th and 10th centuries: the south-western Bolgar and the pre-Bolgar Turkic or Turkic-Ugric (Turkicised Ugrs) roots were thus connected to each other from common origins in the pre-Kama/pre-Ural area. These roots are connected to the well-known Imenkovo culture of the 4th to 8th centuries, whose territory coincides with the main ethnic territory of the Volga Boulgaria. In the majority of cases the Imenkovo settlements occupy the lower layers of the Boulgar ones without having the so-called sterile layer between them.

We connect the emergence of this culture to the period of the great movement of peoples for some groups of the northern branch of that huge body, when moving through Siberian-Ural lands to the west, came to the Middle Volga region. This is testified by two Hun bronze cauldrons that were found in the middle of the 1980s in the southern part of the Tatarstan. It is well known that the Hun cauldrons (*kazans*) were considered by the nomads as a symbol of the unity of patriarchal families. Each leader had a cauldron or several cauldrons as regalia of power and always kept them near himself. So, if a cauldron appeared in a region that meant that ethnic penetration had taken place.

By the time when the Boulgar state was formed in the north, the Volga Boulgaria, its population had already become quite diverse. It included the native Finns, Turks who came to the region in the 4th century with the Huns, and Bulgars who came from the southeast along with related tribes. It also included the Turkic-Ugric tribes from the east and northeast by the time of the 11th and 12th centuries. This large multi-ethnic population, at least at the beginning, had already started to feel the influence of the Bulgars and was supplemented by other ethnic groups that came from the south and southeast in the 11th and 12th centuries.

The Volga Boulgaria was one of the early feudal states formed in Eastern Europe. Due to its favourable geographical location, at the confluence of the Volga and Kama rivers, it established political, economic and cultural contacts with a number of countries and peoples: Rus, peoples of the north, Khazaria, Middle Asia, the Caucasus, and the Arab Caliphate. Boulgaria became one of the centres for transit trade in Eastern Europe and favoured the development of its economy and culture. The main sector of its economy was a reasonably developed agriculture which had its

Кара савытлары, сөяктән һәм тимердән эшлэнгән
язу кораллары.

Биләр. XI–XIII гасыр башы

Inkpots, bone and metal stylus. Boulyar of
the 11th–13th centuries

Чернильницы, костяные и металлические писала.
Биляр. XI – нач. XIII в.

basis in the earlier farming culture of the Middle Volga. As early as the 10th century the Volga Boulgaria began to develop a feudal system with both state and private estate forms of organisation.

History has at its disposal rich evidence testifying to a quite high development of domestic- and, especially, external trade in the Volga Boulgaria. The Boulgar state had an advantageous position in the international transit trade. All this became possible as a result of the foundation and growth of towns in the Volga Boulgaria. The town of Boulgar and its neighbour, Suvar from the 930s began to mint their own coins called *silver dirhams*. Other towns then began to emerge: Boulyar, Oshel, Tortsk, Kashan, and Juketau.

Various crafts for building and metallurgy, weapon production, tanning of animal skins, pottery and jewellery were quite well advanced in these towns and settlements... Today, an extensive range of different articles of jewellery can be seen: gold, silver, bronze, copper, bone and glass ornaments and toilet articles. The most famous, for example, are the golden *temporal rings* with the so-called 'duck' motif.

Of great interest are the habitations typical of the two cultures of the then-emerging Boulgar society of the 10th century: the steppe nomadic one (felt *yurts*) and the settled forest-steppe culture (buildings). Gradually, the second type of habitation became more prevalent. These were mostly log houses, or pise, half-earth and earth-houses. From about the 12th century monumental architecture began to develop with public (civil and cultural) buildings and sometimes domestic houses built mostly of brick. The combination of the two cultures, the previous nomadic with the newer, settled one, including an urban culture, is also typified in their clothes, footwear, and in different shaped, coloured, and decorated ornaments.

Special attention was paid in the Volga Boulgaria to the construction of defensive installations. A town and its kremlin were protected by strong ramparts with watchtowers and ditches. Many feudal castles were protected by concentric rings of strongly fortified walls.

Weapons were quite well-developed: swords, sabres, battle-axes, bludgeons, arrow-heads, rogulkas (pieces of iron with sharp pins which were thrown under the enemy's cavalry), stirrups, spurs, chain armours, and helmets figured...

In the early 10th century Islam was already familiar, to some extent, to the elite of Boulgar society. Islam began to penetrate the Volga Boulgaria from Middle Asia. The official adoption of Islam was solemnly executed on behalf of the Baghdad Caliph with the arrival of an Arab delegation headed by ambassador Susan ar-Rassi and his secretary Ahmed ibn-Fadlan. This most important historic event took place in May 922 at the time when Boulgaria was ruled by the *elteber* or supreme ruler, *Almas*, who is also known as *Almush*. The remaining years of the 10th century and through to the 12th century was a period of intensified Islamisation of the country. Before the adoption, together with Islam, of Arabic script, the Bulgars used runics that came to them from Khazaria. Arabic script favoured the establishment of close links with the east and the development of a written literature influenced by an advanced Arabic culture, enlightenment and certain sciences.

The political history of the Volga Boulgaria in the 10th — 12th centuries is dominated mainly by its relations with its two nearest feudal states in eastern Europe: the Khazar kaganate and Rus. The Khazar protectorate over the Bulgars which was still quite effective at the end of the 8th and 9th centuries became nominal after the creation of the independent state. In the mid-960s, after the kaganate fell, the Volga Boulgaria became the only feudal state on the Volga. However, its political influence on the Lower Volga came to an end with the formation of Desht-i-Kipchak in the second half of the 11th century.

The foreign political relations of Boulgaria with the Kievan Rus were mostly good-neighbourly over the entire period between the 10th and 11th centuries, except for several incidents explained mainly by economic reasons. In 986 and 1006 the parties concluded peace agreements, which stimulated the development of political and social-economic relations

Көмеш битлек. Идел буе Болгар дәүләте. XII–XIII гасырлар

Silver mask of the Volga Boulgaria. 12th – 13th centuries

Серебряная маска. Волжская Булгария. XII–XIII вв.

Өч асма бизәкле муенса. Идел буе Болгар дәүләте

Neck-ring with three pendants. The Volga Boulgaria

Шейная гривна с тремя подвесками. Волжская Булгария

between them. However, after the formation of the North-Eastern Rus on the Upper Volga in the 12th century with its political centre in the Vladimir-Suzdal lands, new pages in the history of the Russian-Boulgar relations were opened. These were characterised by military campaigns against the Bulgars in the 1160s by Andrei Bogolyubsky and continued by his successors. Of course, as in the previous period, peaceful, economic links were restored and resulted in the signing of a peace treaty between the two states in 1229.

In the natural-geographic respect, the Ural-Volga and pre-Kama regions are extremely beneficial for the habitation of collections of people with different economic ways of life. Located at a certain distance from the traditional migration roads of Eurasian nomads, the whole region was open to them at the same time. The epoch-making political events that occurred in Eurasia had a direct impact on the region, especially in the mobile, dynamic, uneasy and borderless world of steppes and forest-steppes.

DESHT-I-KIPCHAK

Desht-i-Kipchak was a new steppe country which emerged after the Hunic state. Translated from Persian, Desht-i-Kipchak means Polovtsian steppe (Polovtsians was the name given to the Kipchaks in Russian chronicles). According to Chinese sources, the Turkic-speaking Kipchaks are known from the 3rd — 2nd centuries BC under the name 'Tsin-Cha' as the tribes that lived in northern Altai. Later on, between the 7th and 8th centuries they were subordinate to the Turkic kaganate, and even ruled over the Uigurs for half a century. Starting from the mid-8th century until the 10th century they constituted the western part of the population of the Kimak kaganate.

At the beginning of the 11th century the Kipchaks had to move, thus causing the second, great movement of peoples, after the Huns, westwards. In the middle of the 11th century — they had already occupied the pre-Ural steppes. They crossed the Volga and then reached the estuary of the Danube. From the middle of the 11th century the Kipchaks became overlords of the huge steppes that entered history as Desht-i-Kipchak.

The second half of the 11th century was for the Kipchaks a time of establishing their motherland in these steppes and to become famous as one of the great nomadic states. Having assimilated the larger part of the Pechenegs and Oguzes, the Kipchaks achieved great success in consolidating their position in Central Eurasia. At the same time, they divided into two main groups, though closely connected to each other.

The western part of the Polovtsian steppes was under the rule of Bonyak who later took the title of 'Great Khan'. The eastern part was ruled by Togur-khan (Tugorkan in Russian chronicles).

Relations between the Kipchaks and Russian principalities in the period between 1061 and 1097 were tense: there were approximately 10 large battles most of which were won by the Kipchaks.

The political situation had changed by the beginning of the 12th century. In 1103 a gathering of the Russian princes led by Vladimir Monomakh, adopted a comprehensive programme of campaigns against the Steppe. Then roles changed, and the Russians were more fortunate. As a result of 12 campaigns against Rus large numbers of the Kipchaks and other nomads were captured, Slavonicised and baptized as Christians.

After 1132 Rus had suffered much from the aggravated feudal interne-cine strife and paid little attention to the nomads. Thus Desht-i-Kipchak began to revive. Former small ethnopolitical structures united into large hordes and expanded their territories while their populations continued to grow.

In society and a feudal hierarchy emerged: *khan* — *sultan* (son of the khan or prince) — *bek* (upper feudal-tarkhan) — *bi* (lower aristocrat). Also mighty khans emerged, among whom the most distinguished was Konchak, who managed to once again unite the whole Polovtsian steppe and became its common khan, and was known as 'the Uniter'. In 1185 Konchak made a shrewd move, outwitted Igor, the prince of Novgorod-Seversky, and smashed his army, captured him. These historic events were

Балбал. Тува. Хэзерге заман фотосы

Balbal. Tuva. Present-day photo

Балбал. Тува. Современное фото

described in the well-known poem which was used later by Borodin for his opera, 'Prince Igor', which the wonderful use of motifs from Turkic music ('Chorus of Polovtsian Maidens' and the 'Polovtsian Dances', etc.).

The backbone of the Kipchak economy, just as with other steppe nomads, was cattle-breeding though the herds were often mixed and consisted of horses, cattle, sheep, goats, and camels. Cattle-breeding gave to nomads everything they required: food, clothes, habitation, transport, and they had wonderful sturdy horses for their fast manoeuvrable cavalry. One should not forget that cavalry, stirrups and sabres came into Europe with the Steppe peoples.

Desht-i-Kipchak occupied a huge territory stretching for 2000 km from the Volga in the east and to the lower Danube in the west, and for 500—700 km from the Don and the lower Dnieper in the north to pre-Caucasus and the Crimea in the south.

However, a part of the Polovtsians and other steppe people from Desht-i-Kipchak turned to a settled life and to agrarianism. They began to cultivate millet, barley, wheat, onions, garlic, melons, and water-

Кыпчак даласында чик сакчылары. О. Фёдоров реконструкциясе

Deshti-i-Kipchak border patrol. *Reconstruction by O. Fyodorov*

Дозор в Кипчакской степи. *Реконструкция О. Фёдорова*

melons, etc. Obviously not in the feather-grass steppe with nomads' camps, but of the riverside and sea-coastal areas of the country.

In the towns and camps many crafts developed such as tanning of animal skins, tailoring, blacksmithing, (including gunsmithing) painting (of stone sculptures at a highly artistic level), jewellery, building construction and pottery. Weapons and the military art of the Kipchaks were at a very high level.

The army was an irregular one: people simply took up arms in time of war and, obeyed the khan's order and under leadership of beks and other leaders of separate hordes, joined together for campaigns or defence of their society against the enemy. This way of forming an army came from the early Middle Ages, a period of military democracy, and continued to exist in the time of the subsequent Tatar khanates. For this reason, it was only natural that the armies of the nomads were really huge. Of course, there were regular units as well. They were represented by the khan's bodyguards, sultans and beks, but the main contingent of the army was raised as irregular troops. The army was divided into hordes ('urda', armies consisting of 10,000 warriors). It consisted of both light and heavy cavalry. Even the heavy cavalry was more mobile and manoeuvrable than that of their European and Russian counterparts. The light cavalry in its attacks, ambushes, and even in retreat when these occurred was much more impetuous and quick.

The prevailing religion of the country, as in the whole pre-Islamic Turkic-speaking world, was *Tengrianism*, or 'Faith in Heaven' — it lay somewhere between the classical paganism and the monotheism. The chief pagan priest of the Kipchaks was called *Kam*. The Altai people applied this word to their shamans whom the Kipchaks respected and feared very much.

The Kipchaks believed in life after death, which, of course, affected their burial ceremonies. In general, the Kipchak and other nomads' burials of the 11th to 13th centuries give vivid

Аксёяк кыпчак хатын-кызы. О. Фёдоров реконструкция

Cuman noblewoman.
Reconstruction by
O. Fyodorov

Знатная половчанка.
Реконструкция
О. Фёдорова

Кыпчак касәсе.
VII–VIII гасырлар

Kipchak bowl.
7th–8th centuries

Кипчакская чаша.
VII–VIII вв.

Кыпчак сугышчысы. К. Әхмәтжан реконструкциясе

Kipchak warrior. Reconstruction by K. Akhmetjan

Кипчакский воин. Реконструкция К. Ахметжана

ideas not only about weapons, but also about the quality of materials and, from all of it, we can ascertain much about the spiritual culture of the Steppe population.

Even more vivid and picturesque testimony to the high level of material and spiritual culture of the Kipchak world, exists in the truly wonderful monuments of their art and religion — the so-called Kipchak *balbals* or the Polovtsian 'stone images' which are well-known. These are sculptures of men and women that were carved complete from stone monoliths. The images feature a thoroughness of finishing and are highly artistic. As we already know, the stone sculptures of warriors are known

from as early as the time of the Turkic kaganate. However, they reached their peak of artistic perfection only in the Kipchak steppe. They stood on the burial mounds for centuries, for which reason it was believed that they were installed to indicate who were buried under them. Archaeological research has shown that there is no connection at all between burial mounds and balbals. The Kipchaks installed sculptures on the burial mounds that were used before their time. They did it to emphasise and form their idols into a kind of altar.

Probably this custom included a considerable part of the cult of their ancestors, not the real ones who were known to everybody and who died just recently, but someone who was turned into a hero and a mythic forefather. To some extent, a stone sculpture became an object of a wide and permanent cult of a tribe or a family, the cult of the forefather.

These outstanding monuments of Kipchak art, so widespread in the huge expanses of the east-European steppes are one more proof of the uniformity of Kipchak culture during the period of existence of their state between the 11th — early 13th centuries and emerges clearly when the archaeological data from the material and spiritual culture of Desht-i-Kipchak is considered.

THE GOLDEN HORDE

Chingiz-khan died in 1227 at the age of 72. Before his death, he had divided his empire among his four sons: Ugedey obtained Mongolia and Northern China, exercising his rights as the Great Khan (*kaan* or *kagan*), Tului received the Iranian lands, while Chagatai took Maverennahr

and the eastern part of Central Asia and Kazakhstan and the eldest son, Juchi, received Khorezm, Desht-i-Kipchak and the lands in the west that he still had to conquer.

However, Juchi died six months before his father, also in 1227, and his share of the inheritance was given to his son, Batu, (grandson of Chingiz-khan). Despite all that, the future *ulus* was still called Ulus Juchi because the title had been allocated by Chingiz-khan, whose will and laws had to be strictly observed.

The question of a western conquest was discussed and approved by the *kurultai* that was held in 1235 in Karakorum. Batu, who was then 27 years-old, was appointed leader of the new campaign. Batu was the second (according to some sources, the eldest) and the most talented son of Juchi out of his 11 sons. He was given the largest battle-worthy forces. In fact, the whole of the elite warriors of the Mongol army was his. In the spring of 1236, this army crossed into Europe and spent the whole summer on the move. In the autumn the main groups of the army met within the borders of the Volga Boulgaria. One by one the towns of Suvar, Boulgar, Boulyar, and Juketau fell to them. It took only weeks for Boulgaria to be conquered.

The same year, they began the conquest of Desht-i-Kipchak. It lasted until the end of 1238. In the north, after the defeat of the Volga Boulgaria, they continued to push westwards and conquered the Mordovian lands, and Rus which was finally conquered in 1240. After that, the Mongol armies penetrated Central Europe and conquered Poland and Hungary. Some of the vanguard troops forced their way as far as the Adriatic Sea. However, in 1242, they heard news of the death of Ugedey, Chingiz-khan's successor as Great Khan of the Mongol

Европа һәм Африка музыкантлары
катнашында Бөөк ханның сараенда
мәжлес. Европа миниатюрасы. 1330

European and African musicians at
the Great Khan's court.
European miniature of 1330

Приём у Великого хана с участием евро-
пейских и африканских музыкантов.
Европейская миниатюра. 1330

empire. This forced the whole army to go eastwards and return to Mongolia to solve the most important issues of state: the Mongol princes, who were practically all in the army of Batu, gathered in a kurultai to elect a new Great Khan.

On his return from Hungary at the end of 1242, Batu-khan stayed in the Lower Volga region, in the centre of Desht-i-Kipchak, with only a small section of Mongol warriors. There were 4000 of them, set up for Juchi by Chingiz-khan for his future conquests in the west. After the death of Juchi they remained with Batu. Naturally, these were not ordinary warriors. They were in fact military commanders, powerful representatives and members of the new state order. At the same time, the body of the army was made up of conquered peoples, among which were Circassians, Magyars, Kipchaks and even Russians.

Soon after, the Great Prince of Rus, Yaroslav Vsevolodovich visited the camp of Batu-khan to receive a *yarlyk* (edict) to legitimise his rule (1243). This event is considered as the starting point for the new state in Central Eurasia, to be known as the Golden Horde.

Initially, the name 'Golden Horde' meant 'the golden marquee', and was basically a symbol for the khan's camp. In time it was transferred to the army of the ruler, and then to the population and the state in general. The word '*horde*' or '*urda*' is a Turkic word which means 'the middle'. Also the khan's court or camp was called the '*urda*' since it is always in the middle of the army and the population.

Алтыннан эшлэнгән билбау жыелмасы
һәм Бату йортының тамгасы белән
асма бизәге. Жүчи Олысы,
XIII ғасыр

Golden belt kit and pendant with the
tamga of the House of Batu.
Ulus Juchi. 13th century

Золотой поясной набор и подвеска
с тамгой дома Бату. Улус Джучи.
XIII в.

Архитектура мозаикасы.
Сарай. XIV ғасыр

Architectural mosaic.
Sarai of the 14th century

Архитектурная мозаика.
Сарай. XIV в.

In the Arab-Persian historical geography the state was called *Ulus Juchi*. In this sense, 'ulus' should be understood as the western section of the Mongol empire, since in the beginning, the *Golden Horde* was indeed a part of it. The other, unofficial but rather traditional name of the Golden Horde was *Desht-i-Kipchak*. However, the most commonly used name of this, the largest medieval state of all time, and was the name which entered history, was the Golden Horde.

The Golden Horde occupied a huge territorial area in Central Eurasia, from the river Irtysh in the east to the lower Danube river in the west, and from the borders of Boulgar-Kazan in the north to the Caspian Sea and the Derbent canyon in the south.

The Golden Horde was the richest one of all civilizations, represented by the classic symbiosis of nomadic and urban cultures. The whole of the nomadic part of the economy and the economic structure of the Golden Horde society was based on two steppe worlds: the pre-Mongol, that is, *Desht-i-Kipchak*, and the new, Tatar-Mongol one. Nomadic cattle-breeding was one of the main sectors of the economy of the Golden Horde. Sometimes huge herds of domestic animals covered the whole steppe, and some animals, among them horses, were the subject of a large-scale trade between *Ulus Juchi* and the West and the East.

The second important sector of the Golden Horde economy was agrarianism with systematic farming highly developed throughout the former settled regions of the Crimea, Boulgar, and Khorezm and quite developed in the central uluses of the state. Fruit-growing including water-melons

Болгардагы Жамигъ мечете. XIV гасыр. А. Хәйретдинов реконструкциясе
Cathedral Mosque in Boulgar. 14th century. Reconstruction by A. Khairtudinov
Соборная мечеть в Булгаре. XIV в. Реконструкция А. Хайрутдинова

and melons, was well developed, and various vegetables, including cabbages, and mostly non-typical for the Tatar culture, were produced for the market. Another sector of the Golden Horde economy was a highly developed craft industry, monumental architecture and town-planning in general, ferrous and non-ferrous metallurgy, pottery with its famous original tiled ceramics, jewellery, coin minting, production of leather, glass, bone and other articles.

There were about 150 large and small towns in the Golden Horde, some of which were previously town centres in pre-Mongol settled regions. However, the majority of them, including the largest towns, emerged in the steppe, on the land of the former Desht-i-Kipchak.

A developed urban culture is indicated by the existence of mosaics and majolica architecture palaces, mosques, mausoleums, living quarters, water-supply systems, and public steam-baths with central heating. There existed also a rich material culture in the decorative and applied arts which seems to have reached its peak in the 14th century, when the Golden Horde was at its most powerful under khans Uzbek and Janibek. It was also the epoch when the Golden Horde poetry flourished in the work of Saif Sarai, Kotb, Khorezmi, Rabguzi and other medieval Tatar poets. In the towns, especially in the capital, Sarai, various sciences also prospered. The famous Arab historian of the early 15th century Ibn-Arabshah who visited the Golden Horde wrote of the town as follows: '...Sarai became a source of science and a mine of grace, and managed to accumulate [such] a good and sound number of scientists and celebrities, philologists and experts, a wide variety of deserved people that had never been accumulated neither in the populous towns of Egypt, nor in its villages. It was one of the greatest towns in [its] position and the most populous town'.

Кара пулат.
А. Хәйретдинов
реконструкциясе

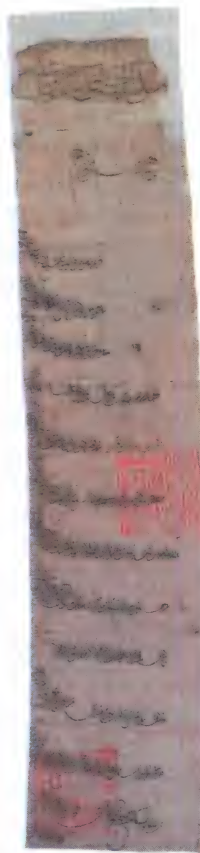
Black Chamber.
Reconstruction
by A. Khairtdinov

Чёрная палата.
Реконструкция
А. Хайрутдинова

The emergence of a large number of towns with a high urban culture, including large-scale minting of coins, growth of a money economy, and a unprecedented growth of the general state economy caused the rapid development of trade and fostered economic links between the Steppe (the Golden Horde) of the 13th–14th centuries with many other countries and peoples of the whole Old World. The geographical spread of these links was extremely wide: from India and China in the east to Germany and Italy in the west, from the peoples of the north, in Rus and the Baltic Sea in the north to Baghdad and Shiraz in the south. The diversity and width of the Golden Horde's international trade were undoubtedly supported by the beneficial geographical location of the state in the centre of Eurasia. The territory of the Golden Horde was also crossed by the Great Silk Road and other caravan routes which linked Ulus Juchi to the Turkic and Arab-Persian East, to Karakorum and China.

Supreme power in the country belonged to the khan as head of state and in the history of the whole Tatar people the title is always associated with the period of the Golden Horde. While the entire Mongol empire was ruled by the dynasty of Chingiz-khan (Chingizids), the Golden Horde was ruled mainly by the dynasty of his elder son Juchi, or the Juchids. In 1260s the empire practically split up into independent states, but remained legally as the uluses of Chingiz-khan. That is why the system of state administration established in his time continued to exist virtually until the collapse of these ulus-states. What is more, this tradition was preserved and strictly observed in the political, social and economic life of the Tatar khanates that emerged after the collapse of the Golden Horde.

After the creation of the Golden Horde on the basis of the local, Turkic-speaking

Туктамыш хан ярлыгы. 1381

Yarlyk of Tokhtamysh-khan.
1381

Ярлык хана Тохтамыша. 1381

Чынаяк кирпеч. Майолика.
XIII–XIV гасырлар

Glazed tile. Majolica.
13th–14th centuries

Поливной изразец.
Майолика. XIII–XIV вв.

ethnos and the newly arrived Tatars, the process of Turkicisation of Mongol society grew stronger. Initially, the Mongols were just the elite 4000 warriors and confidants of Batu-khan. Already at the time of Batu Ulus Juchi became a practically independent state, though legally remaining part of the Mongol empire. The Golden Horde became completely independent from Karakorum at the time of Mengü-Timur (1266–1282) when it started minting its own coins on his behalf. A small Mongolian ethnos represented by empire's nobility quite quickly dissolved into the prevailing local Kipchak and newly-arrived Turkic-speaking Tatars tribes.

The Mongol language, though it traditionally remained the official language, most probably along with Arabic, and was the language of international correspondence at the beginning of the Golden Horde, vanished and was assimilated into the Turkic language in the 14th century, at a time when the state was the most powerful. Its state, literary and spoken language was Turkic in fact, the Tatar-Kipchak language.

The spoken language of the Golden Horde and thus the language of the main population is a wide-spread language of the Volga region, which finds its continuation in the modern Tatar literary language and its dialects.

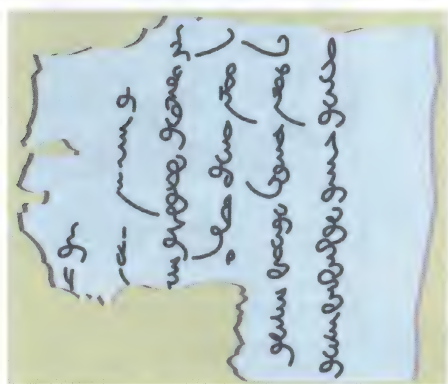
The Tatars appeared in Eastern Europe not only during the Mongol conquests but even before them. They came to the Volga Boulgaria, Rus and Hungary during the pre-Mongol period as part of the Kipchak tribes.

The Turks of the main and the largest part of the Golden Horde, were the Tatars, and the literary language called 'the Volga Turki' belonged to

Каен тузына язылган монгол шигыре
күчермәсе. Алтын Урда. XIV гасыр

Mongolian poem on the birchbark.
The Golden Horde. 14th century

Прорисовка текста монгольского
стихотворения на бересте. Золотая
Орда. XIV в.

Язу өчен жыелма (язу коралы футляры
белән) һәм каен тузына язылган кульяз-
ма. Алтын Урда. XIV гасыр

Set of a penman (a pen with a case)
and a birchbark manuscript. The Golden Horde.
14th century

Набор писца (писало с футляром) и бе-
рестяная рукопись. Золотая Орда. XIV в.

them only. Later, this language formed the basis of the modern Tatar literary language. Because the Volga region, both during the Golden Horde and after its collapse and the subsequent formation of the Kazan and Astrakhan Khanates, was, and still is, inhabited by the Tatars.

Assimilation or absorption of the Bulgars by the Tatars was finished by the end of the 14th and early 15th centuries. The former Bulgar land became a northern ulus of the Golden Horde, while Bulgar towns, and the Bulgars themselves were called the Tatar Bulgars, or simply the Tatars. The Bulgar state of the 10th–13th centuries, its rich urban and Moslem culture, and its Muslimised ethnos played a significant role in enriching the Tatar history. This Tatar ethnos comprises much of the medieval history of the Tatars.

The Golden Horde had a common territory, huge even from a present-day point of view: from the river Irtysh and the Altai foothills in the east to the lower part of the Danube in the west, from the Bulgar and Kazan borders in the north to the Caspian Sea and the Northern Caucasus mountains in the south. A geopolitical world with such key geographical and political advantages had never before existed in Central Eurasia. This most important fact is enhanced also by the fact that the Turkic-speaking Tatar-Kipchak super-ethnos was the main, state-forming people of the Golden Horde and had one state, spoken and literary language. In the second half of the 14th century, the ethnonym 'Kipchak' fell out of use and left the so-called ethnopolitical arena, while the Moslem as the prevailing super-ethnos of the former nomadic world of the whole of Central Eurasia, began to be

Алтын Урда жаячесе. XIV гасыр.
О. Фёдоров реконструкциясе
Archer of the Golden Horde.
14th century. *Reconstruction by*
O. Fyodorov

Золотоордынский лучник. XIV в.
Реконструкция О. Фёдорова

Болгардагы Ак пулатның
эчке төзелеше.
А. Хайретдинов реконструкциясе
Interior of White Chamber
in Bulgar. *Reconstruction by*
A. Khairetdinov

Внутреннее устройство Белой
палаты в Булгаре. *Реконструкция*
А. Хайрутдинова

known only as Tatar and the 15th century was begun with this ethnonym as the dominant name of the Turkic-Tatar ethnos. A number of Turkic-speaking peoples and tribes of Eastern Europe and Western Siberia had organically joined the Tatar people.

The Golden Horde had a stable economy based on well-developed land-farming and cattle-breeding. Ulus Juchi reached its richest development and cultural zenith and this was felt all over its vast territories.

The Tatar nationality was formed during the heyday of the Golden Horde's political and economic might and the prosperity of its culture in the 14th century resulted from its using of a common language, its territorial integrity, its economic strength and its cultural uniformity. This was the time when the Tatar nationality came into existence.

Why the most powerful geopolitical entity of the Middle Ages collapsed?

However, among the reasons that led to the final collapse of the Golden Horde are the following: two devastating natural disasters resulting from the plague and particularly the Great Pestilence from China in 1346, and again in the 1430s, covering the territory of Ulus Juchi almost entirely and taking the lives of a huge number of people; the terrible conquests of Tamerlan in 1391 and 1395, resulted in irreplaceable losses to the productive forces of the country; many large towns, well-known centres of civilization, were completely ruined; and moreover the state was disturbed constantly and perhaps unjustifiably by the internal feudal internecine strife.

The ethnoterritorial, ethnopolitical and ethnocultural foundation of the Golden Horde gave birth subsequently to separate independent Tatar states such as the Siberian Khanate (1429), the Nogai Horde (1420–1430s), the Big Horde (1433), the Crimean Khanate (1443), the Kazan Khanate (1445), the Kasimov Khanate (1452), and the Astrakhan Khanate (1459).

THE KAZAN KHANATE

The Kazan and the Crimean Khanates stand out among the Tatar khanates of the post-Golden Horde period. They are better considered in sources and research literature, both states left the deepest traces of all in the ethnopolitical and ethnocultural history of the Tatar people. Their national statehood was formed from two of the most numerous ethnographical groups of the Tatars of the late Middle Ages.

The *Kazan Khanate* was formed in 1445 at the time of Makhmutek, the elder son of the last Golden Horde khan Ulug-Muhammed who came with his troops to the eastern frontier of the Russian principalities in 1438. He took Belev, a small town on the river Oka, but spent most of his time in the old, Moslem part of Nizhny Novgorod. He also made

raids on Murom and Moscow, but failed to take them. However, in 1438 and 1445, he utterly defeated the army of the Great Prince of Moscow, Vasily II, captured the prince himself and left for Kazan. However, it was during that time that he left the historical arena, for his name cannot be found later in the sources. On 1 October 1445 Makhmutek with his brothers and army took Kazan and formed a new state on the Middle Volga, called the Kazan Khanate.

Despite the fact that Ulug-Muhammed did not occupy the Kazan throne, he remains prominent in history as the founder of the dynasty of Kazan khans or, to be more correct, the Kazan branch of the larger dynasty of Juchids, the Golden Horde khans. Also, the formation of the Kazan Khanate is directly linked to the emergence of Ulug-Muhammed in the northern ulus of the Golden Horde and to the historic events that began under his rule. That is why his name originally entered the early history of the new Tatar state in the north, as well as in its connections with the further development of the Khanate during his sons' and grandsons' rules (Makhmutek, Ibraghim, Muhammed-Amin, etc.).

Нурали мәчете.
Н. Халитов реконструкциясе

Nur-Ali Mosque.
Reconstruction by N. Khalitov

Мечеть Нур-Али.
Реконструкция Н. Халитова

The Kazan Khanate occupied quite a vast territory in the Middle Volga and pre-Urals region, bordered by the Sura River in the west in the marginal area of Russian and Tatar influence, and by the Urals in the east. Its southern steppe borders fronted on the banks of the Samara bend of the river Volga descending to Sary-Tau (later, Saratov). In the north, the frontiers of the khanate stretched along the middle parts of the rivers Vyatka and Kama and bordered on taiga regions. The lands occupied by the khanate, especially its central parts beyond Kazan, attracted the attention of eyewitnesses with their beauty and richness: 'the fields are great and extremely rich', 'they have a lot of different grains there', 'the courts of small princes and their grandees are extremely beautiful and are worthy of amazement, and they have lots of different animals which give expensive furs: martens, squirrels, sables...'

Ivan Peresvetov, the ideologist of the 16th century Russian nobility, often labelled the Kazan Khanate in his reports to Ivan the Terrible as 'a paradise-like land' and urged him to conquer it as soon as possible.

Сөембикә Сафагәрәй төрбәсе янында.

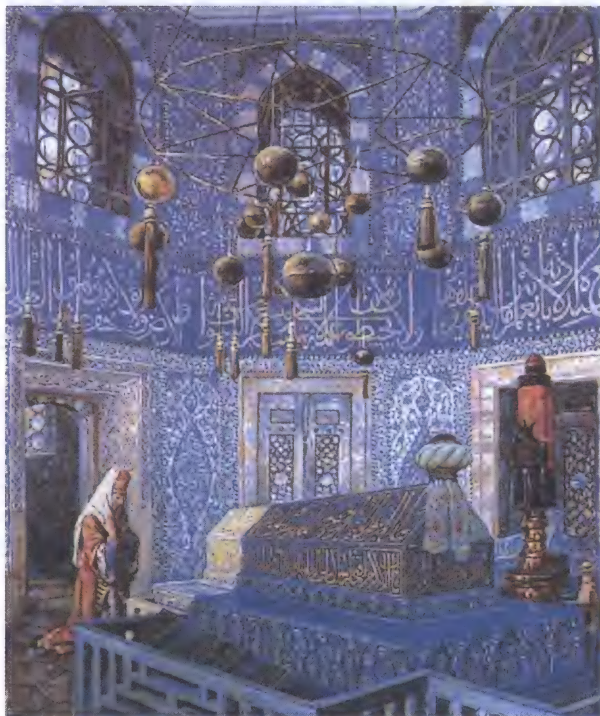
Рәс. Н. Хәҗиәхмәтов

Soyembike at the tombs of Safa-Girey.

Picture by N. Khajiekhmetov

Сююмбике у гробницы Сафа-Гирея.

Худ. Н. Хазиахметов

Казан ханлыгы чоры кабер ташы

Tombstone of the Kazan Khanate period

Надгробие периода Казанского ханства

The capital of the state was Kazan itself. Most probably the number of towns and fortresses in the Kazan khanate exceeded 30.

The Tatars or rather, the Kazan Tatars, were the main population; but the khanate was also inhabited by other peoples from the Volga-Urals region (Mordovian, Chuvash, Cheremis (Mari), Voitec (Udmurt) and Bashkir). Assimilation of the Bulgars or Moslem Bulgars by the Tatar-Kipchaks, and the significant enrichment of the Tatar ethnos by the Bulgars did, of course, take place in this formerly Bulgar, Middle Volga land. Often the ethnonym 'Bulgar' was found in the early history of the Kazan Khanate in the second half of the 15th century, in parallel with names such as 'bessermen' and 'the Tatars'.

The backbones of the economy were farming by ploughs with the using of a fallow system and cattle-breeding. Special attention was paid to horse-breeding, where the majority of excellent horses went to the army. Also there existed different trades, like hunting of animals for furs, apiculture, and fishing, etc. Various skills were well-developed such as town-planning and architecture (khan's palaces and chambers, 'walled' (in brick or stone) mosques with very high minarets, tower-rooms with golden cupolas, and stone steam-baths.

Kazan, the capital of the state, just like its predecessors — Itil, Bulgar and Sarai, became the centre of a large-scale international transit trade with a number of countries from Eastern and Western Eurasia.

The range of goods in that mutually beneficial exchange was quite extensive: from oriental silk, Damascus steel, raisins, wine, and various

Явыз Иван тәхете һәм Казан тәхетенең реконструкциясе

Throne of Ivan the Terrible
and the reconstruction of the original form of the Kazan throne

Трон Ивана Грозного «восточной работы»
и реконструкция первоначального вида казанского трона

Сөембикә. Рәс. И. Фәйзуллин
 Soyembike. Picture by I. Faizullin
 Сююмбике. Худ. И. Файзуллин

spices to the western such as Italian mirrors, already made of glass. Very popular, of course, were expensive furs from the north. The Tatar world had always been a trading world and it continued to remain as such at that time as well.

The Kazan Khanate was a typical medieval feudal-monarchic state. Supreme power belonged to the khan from the House of Juchi who had a '*divan*' (Council) composed of representatives of princely/feudal nobility, the supreme clergy and prominent military commanders. The supreme princely elite, the famous '*karacha-biys*', was represented by the largest of the Golden Horde families of Shirin, Baryn, Argyn, and Kipchak who were present in both the Kazan and other Tatar khanates. In general, the whole state administrative system and social order of the Kazan Khanate was a continuation of that of the Golden Horde.

In addition to the already mentioned political mechanisms, it also included the ulus-based system (to be continued, incidentally, within the

Ханны сайлау. Рәс. Р. Заһидуллин
 Election of a khan. Picture by R. Zahidullin
 Избрание хана. Худ. Р. Загидуллин

Сәхипгәрәй хан ярлыгы. 1523
Yarlyk of Khan Sahib-Girey. 1523
Ярлык хана Сахиб-Гирея. 1523

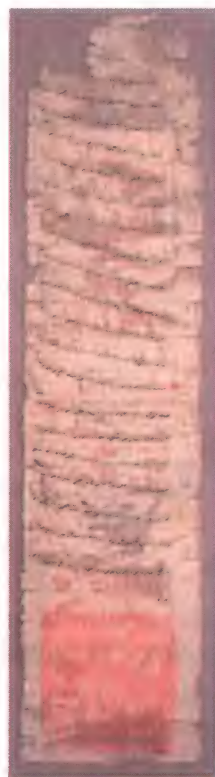
Russian State as the *volost* or province-based system of administration), khan's yarlyks, soyurgical title to land, a postal service, and the institute of darukhaches, etc. The same can be said about the different categories of officials that worked in the state machinery and in frontier/customs or diplomatic service such as ambassadors, civil judges-*yarguches* (in addition to *kadi* who were the representatives of Moslem legislation), court-, custom-, and frontier-, police and other officials.

Finally, the same can also be said about the development of military arts and weapons in the Kazan Khanate. Undoubtedly, the military science of the Kazan Khanate was not a complete repetition of such of the Golden Horde in all its forms. It also incorporated a number of significant elements of the military art of the Volga Boulgaria and other early medieval unions in the Middle Volga region.

The material and spiritual culture of the Kazan Khanate, rooted in the ethnocultural world of previous centuries, was rich and diverse. From monumental architecture to various household articles – all were created and produced locally, mostly by their own craftsmen like stone masons, carpenters, joiners, smiths, gunsmiths, goldsmiths, tailors, tanners and others.

Some of the monumental structures of the Kazan kremlin have survived from the Khanate's period until the present-day. Famous among them is the Nur-Ali mosque which was turned by the Russians into the church of the Presentation of the Blessed Virgin after the conquest of the city and much later, in 1854, reconstructed as the Palace church. Among the monuments of the Kazan Khanate of the first half of the 16th century there is also the famous multi-tiered pyramidal Soyembike tower with a sharp steeple, of eastern Tatar origin, as proved by several European and Russian travellers, historians, architects.

Stone-carving was a very popular craft which in fact reached the level of art. Apart from architecture it was widespread in the artistic decoration of tombstones and is shown clearly in many epigraphical monuments of the second half of the 15th century, the first half of the 16th, and continued into the 17th and 18th centuries. These monuments are notable for the special richness and diversity of their decorative motifs and ornaments.

The highest level of development was achieved also in jewellery produced as various ornaments from noble metals in combination with precious stones and gems.

The jewellery art of the Kazan Khanate that goes back to the Golden Horde, the Volga Boulgaria and even to more ancient periods (such as the Turkic kaganate) found its reflection and further development in the art of the Kazan Tatars of subsequent times. They form unique masterpieces of folk art and are a vivid manifestation of the artistic abilities and poetic ways of thinking of the Tatar people.

The history of foreign policy of the Kazan Khanate is most vividly shown in its relations with the Russian state. Relations between Moscow and Kazan, especially starting from the late 1460s, were often quite tense. They were marked by military campaigns, most of which were fomented by rulers in Moscow. The Kazaners were never reluctant in returning the favour. Relationships were complicated, often quite dramatic, and finally led to the collapse of the Kazan Khanate and the loss by the Kazan Tatars their statehood.

In the early morning of 2 October 1552, following 40 days of siege and artillery preparation, multiple explosions were heard among the city towers and walls. When, finally, two great powerful explosions shook

Нурлы Казан. Рәс. Ф. Халиков

Shining Kazan. Picture by F. Khalikov

Светозарная Казань. Худ. Ф. Халиков

the last of the defences, Kazan fell amid fierce fighting between the Russians and the Tatars. Triumphant, Ivan the Terrible entered the city on horseback at 3 o'clock on the same momentous day. According to a large number of Russian chronicles, eyewitnesses and contemporaries the whole of the conquered city was so full of corpses that it was even difficult to walk among them. Many men were killed, while women and children were given to the Russian warriors.

Thus the Kazan Khanate was conquered and ceased to exist. The last Kazan khan who had ruled Kazan from 9 March until its fall on 2 October 1552 was 30-year-old Ediger, an Astrakhan prince, and great-grandson of Kichi-Muhammed, the founder of the Big Horde; he was taken to Moscow, baptised and given the name Simeon. The government and the army were destroyed and all state structures were abolished. To govern Kazan, the Russian tsar appointed as his depute, Gorbaty-Shuisky. However, the Tatars and the other peoples of the Kazan Khanate did not stop struggling for independence. Almost spontaneously, it became part of the people's struggle for freedom from the Russian Empire that lasted, in some form or other, for centuries.

Ханлык заманындагы Казан. Рәс. Ф. Халиков

Kazan of Khanate period. Picture by F. Khalikov

Казань времён ханства. Худ. Ф. Халиков

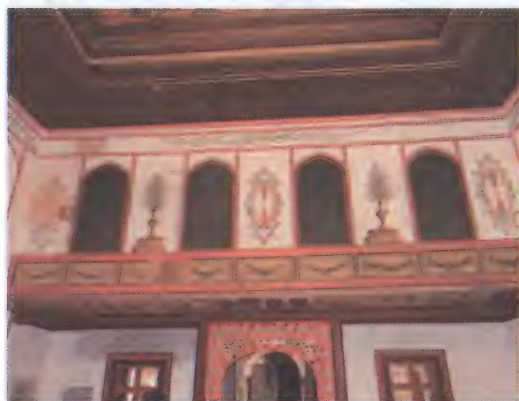

THE OTHER TATAR KHANATES

The *Crimean Khanate* was established in 1443 by Khaji-Girey, son of the Golden-Horde khan Giaz ad-Din (the latter was the son of Tash-Timur, a cousin of Ulug-Muhammed, that is, the founders of the Crimean and the Kazan Khanates. Khaji-Girey and Makhmutek were second cousins). It was the largest of the late-medieval Tatar states. The Girey dynasty, or to be more correct, the Girey branch of the common dynasty of Juchid, ruled the Crimea uninterruptedly for 340 years until the liquidation of the khanate in 1783. In this respect it was different from most other Tatar khanates which existed either for just over hundred years or slightly less, though the Kasimov Khanate existed for 229 years. Maximilian Voloshin, the Russian poet and art historian (1877–1932), often called the period of the Crimean Khanate 'the Golden Age of the Gireys' and rightly praised its long-ruling branch of the Juchid dynasty for the huge role it played in the political and cultural life of the Crimea between the 15th and 18th centuries.

The Crimean Khanate can be distinguished from all post-Golden Horde Tatar khanates by its territory, number of towns and other settlements, and the size of its population. Apart from the Crimea itself, the khanate also included the vast steppes in the north called the Nogai steppes – named after Nogai, a well-known Golden-Horde military commander of ten-thousand troops in the late 13th century – and located between the rivers Dnieper and Dnestr, and the Budjak steppes (present-day Bessarabia) from west of the Dnestr to the lower part of the river Danube – all those steppes in the northern and north-western Black Sea region which were also called traditionally Desht-i-Kipchak or simply Desht. Apart from that, in the east, the territory of the khanate also covered the Taman peninsula and lands beside the Kuban River. The territory of the Crimean Khanate, and hence its population, grew even greater when Mengli-Girey destroyed the Big Horde in 1502 and annexed the majority of its lands to

the Crimea. According to a census conducted about 1740 during Mengli-Girey II's rule, but closer to the end of the khanate, his state consisted of 48 districts, 9 large towns, and 1399 castles and villages. According to a German

Хан сараенда диван утырышы залы.
Бакчасарай

Divan's Chamber in Khan's Palace.
Bakhchisarai

Зал заседаний «дивана» в ханском дворце. Бахчисарай

traveller, N. Kleeman, who visited the Crimea in 1760, all in all there were about two million people living in the Crimean Khanate.

The Crimea was a centre of ancient high urban culture. Yet at the Golden Horde period the Black Sea region included former ancient Genoese ports and/or colonies inhabited by the Italians, Greeks, Goths, Kipchaks and Tatars. These towns were centres of large-scale international trade, the most notable among them being Kefe (Kaffa), Soldaya (Sudak), Chembalo (Balaklava, Balykly), Feodoro, Solkhat (Crimea, the Old Crimea), and Kryk-Er (Chufut-Kala). There emerged many new towns, including Bakhchisarai, which was built at the time of Khaji-Girey and became the new state capital of Mengli-Girey; Gezlev (Yevpatoriya), Ak-Mechet, or Sultan-Sarai (Simferopol), Angi-Kala (the New Town), and the old Yalita which, almost unchanged, became Yalta.

Monumental architecture, particularly mosaic and majolica techniques in palaces, mosques, mausoleums, etc. was quite widespread in these towns. They had water supplies, and central heating of public buildings and dwelling houses. Jewellery, ferrous and non-ferrous metallurgy, and pottery, including the production of highly artistic inlaid ceramics, were well-developed. The rural population in mountain and steppe regions contained successful ploughmen, melon- and wine-growers, cattle-breeders, hunters and fur-hunters.

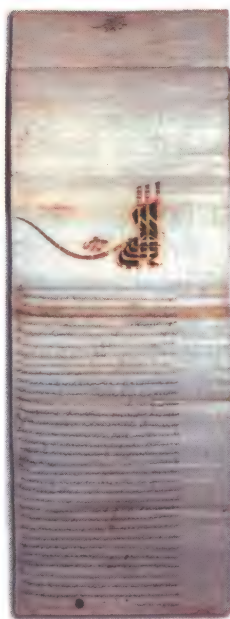
The state was governed by a khan who had a *divan* (council) consisting of the titled representatives of the most powerful citizens. Just as in the Golden Horde and the other Tatar khanates, the most influential among them were the families of Shirin, Baryn, Argyn, and Kipchak. Later the families of Argyn and Kipchak fell out in the Crimea, and the families of Mansur, from the Mangyt tribe, and Suchuvud became prominent. The most powerful was the family of Shirin whose residence was located in Iski-Crimea. Shirin opinion had the most important, sometimes decisive, influence on the other beks at meetings of the State Council.

In general, the whole system of state administration, social order, army and military science in the Crimean and other Tatar khanates was based on that of the Golden Horde.

When speaking about the Crimea and the Crimean Tatars, readers should pay special attention to aspects where the

Бакчасарайдагы хан сарае
Khan's Palace in Bakhchisarai
Ханский дворец в Бахчисарае

Мөхәммәдгәрәй хан ярлыгы
Yarlyk of Khan Muhammed-Girey
Ярлык хана Мухаммед-Гирея

architecture, music and language of the present-day Crimean Tatars show strong southern influences. This is explained by the fact that in 1475 when Mengli-Girey came to power, the Crimea fell under the protectorate of Ottomans which led to Turkish elements penetrating into the social and economic structure, into the material and spiritual culture, and even into the language of the Crimean Tatars, who had previously spoken the language common to all Tatars of the Golden Horde. However, these influences did not change the ethnic identity of the Tatars of the Crimean Khanate. They were not Turkicised, and remained Tatars within their core ethnos and obviously dominated those of the South-Oguz and Seljuk-Turkish. A few examples of the Crimean Tatar's descriptions from the later period of their state's existence

provide vivid evidence of this: 'They (the Crimean Tatars) are dressed very neatly, clean and, if they have means for it, luxuriously. Their garments are not only comfortable, but also even more attractive *than the Turkish* (underlined by us — R. F.), ennobling and adorning the appearance. Their caps are green, which colour distinguishes them from the other peoples (the Osmans, Mankats, Persians)... The language of the Crimean Tatars is a Turkic dialect... The Osmans understand them *with some difficulty* (underlined by us — R. F.). The language of the Nogais (the Crimean Tatars of the northern 'Nogai' steppes — R. F.) is even less understandable to them... Meanwhile, the Nogai language is the same as the Crimean but not that developed'.

The close resemblance in architecture and art generally between the Kazan and Crimean Khanates has already been proved a long time ago by art historians' and archaeologists' research. Detailed study enabled M. Khudyakov to point to firm links 'between the Kazan and Crimean art, which was quite expected considering the close relations between Kazan and Bakhchisarai in the times of Muhammed-Amin and Safa-Girey'. In historical pictures of Kazan in the 16th century one can easily see many-sided buildings with cupolas of the Crimean durbe type.

As mentioned above, since 1475 the Crimean Khanate was an ally of Turkey, even to the extent of being a vassal state. When conflicts began with the Big Horde, Ivan III took advantage by concluding a treaty with Mengli-Girey. Later relations between the Crimea and Moscow worsened sharply. There were a number of campaigns initiated by both sides.

Especially well-known are the campaigns of the 150,000 Russian troops in 1687 and 1689 that were unsuccessful for the Russian State and led to the resignation of the government headed by Prince Golitsin. The khanate was annexed by Russia in 1783 under the terms of the well-known Kutchuk-Kainardji peace treaty between Russia and Turkey, signed in 1774. Turkey had been defeated and was forced to give up its claims on Crimea.

A small *Kasimov Khanate* was formed as a buffer principality between Moscow and Kazan in 1452 when the second son of Ulug-Muhammed, Kasim, was granted the small town of Meshchery by the Great Prince of Moscow Vasili II in recognition of his military service. Later the town was renamed Kasimov in his honour. In fact, the khanate was established by Moscow as a base for its struggle against Kazan. Often Moscow rulers appointed princes from 'Meshchery' who were pleasing to them as the khans of Kazan. In the town of Kasimov itself, there was no stable dynasty of rulers. Khans were appointed by Moscow from different families of the Juchids.

Kasimov, as a 'Meshchery' (Mishar) small town, had been inhabited by natives of the Golden Horde before it was turned into the capital of the khanate. It was inhabited by 'urban' Tatars who joined the Tatars from Kasim's troops and who came to him as a part of the horde after the death in 1445 of his father, Ulug-Muhammed. The urban population consisted mostly of the Tatars in the service of the Russian state. Certain parts of the population were engaged in trade and crafts. After the liquidation of the Kasimov khanate in 1681 when it was no longer wanted, the rural/agricultural population helped to swell the number of state peasants.

The present-day Kasimov Tatars still live in their historical motherland, in the town of Kasimov in the Ryazanskaya Oblast (province), in its old Tatar part, and in neighbouring villages. They speak a middle dialect of the Tatar language, the dialect of the Kazan Tatars with some Mishar words; they practice Islam, have a common Tatar material and spiritual culture with certain local peculiarities. In Kasimov, there are a few surviving examples of architecture of the khanate period: a minaret of the Khan's mosque from the 15th century (the mosque itself and the rest of the khan's palace were demolished in the 18th century); the Shah-Ali mausoleum with tombstones of the khan and his relatives that date back to the 16th century; and the mausoleum of an Afghan bek of the 17th century.

The *Siberian Khanate* was established in 1429 at the time of Makhmutek, the elder son of Haji-Muhammed from the branch of the Shaibanids of the Juchid dynasty. Shaiban was a brother of Batu-khan who granted him an ulus in Western Siberia between the Urals and the river Irtysh.

While the Tatars of that eastern ulus of the early Golden Horde were mostly engaged in cattle-breeding, the Tatars of the later period began

Себер татар хатын-кызлары. Ф. Паули китабынан миниатюра

Siberian Tatar women.
Miniature from F. Paull's book

Сибирские татарки.
Миниатюра из книги Ф. Паули.

to engage in farming and an urban culture began to develop. For example, we know about the ancient town of Isker (Iski-Yir), the capital towns Chingi-Tura (later Tyumen) and Kashlyk, as well as Tabul (Tobolsk), Tontur, and Kasim-Tura, etc. Archaeological research data and information on the remnants of ancient structures which survived until the end of the 18th century, testify to the presence in those towns of stone architecture

and various crafts, like ironworking and production of weapons and jewellery, etc. The khanate conducted trade with the west — the Kazan and other Tatar khanates as well as the Russian state — and the east — as far as China.

After the conquest of the Kazan and Astrakhan Khanates, came the turn of Siberia. Ivan the Terrible personally entrusted this to Yermak an outlawed leader of robbers Cossacks. Yermak launched a war against the Siberian Khanate, but was killed in a battle with the Tatars in 1582. The last Siberian khan, Kuchum, waged a serious war against Russian intervention but with his death in 1598 the khanate was finally conquered. That was how Asian Russia was founded.

Искер – Себер ханлыгының башкаласы.
Рәс. А. Визель

Isker is the capital of
the Siberian Khanate.
Picture by A. Visel

Искер – столица
Сибирского ханства.
Худ. А. Визель

The Siberian Tatars also live in their historical motherland, Western Siberia, and especially in the Tyumenskaya, Tomskaya and Novosibirskaya Oblasts. They speak the eastern or Siberian dialect of the Tatar language. They are also Moslems and can be divided into three ethnoterritorial groups: Tobolsk, Barabinsk and Tomsk Tatars with little differences in language and culture.

The *Astrakhan Khanate* was established in 1459 at the time of Mahmud-khan who was a son of Kichi-Muhammed. The khanate occupied the right bank of the lower part of the river Volga and the eastern part of the Northern Caucasus. The territory was scarcely populated, and the main occupations of the population were nomadic cattle-breeding, fishery, hunting and melon-growing. The only town and capital of the khanate was Astrakhan, a former Golden Horde town that was called Haji-Tarkhan and had the right to mint Juchid coins. Located where the Volga flows into the Caspian Sea, Astrakhan was a large centre for transit trade and became famous as a 'great Tatar trading place' (Josafat Barbaro, S. Herberstein).

С. Разин гаскәрләрененң Әстерхан шәһәрен алуы. XVII гасыр гравюрасы
Conquest of Astrakhan by S. Razin's troops. Engraving of the 17th century
Взятие Астрахани войсками С. Разина. Гравюра XVII в.

The foreign policy of the khanate depended on relations between the Golden Horde and the Crimean Khanate. After the conquest of the Kazan Khanate, Russian troops took Astrakhan in 1554, removed Yamgurchekhan and appointed Dervish-Ali as a vassal of Ivan the Terrible. In 1556, Dervish-Ali attempted to end his subordination to Moscow, but the Russians repeated their military campaign and completely conquered the khanate.

At present, the territory of the former Astrakhan Khanate is inhabited by, among others, alien peoples and by the Astrakhan Tatars who are direct descendants of the former khanate's population. Their language is very close to that of the Middle Volga Tatars, or more correctly the same Tatar language with some elements of the modern language of the Nogais. Their faith is Islam and they are divided into small Yurt, Kundr and Karagash groups.

The *Big Horde*, which was also known as the *Great Horde*, was formed as direct successor of the Golden Horde in 1434 at the time of Kichi-Muhammed and one of the last Golden Horde khans Seid-Ahmed (a grandson of Tokhtamysh-khan). A struggle between them ended in favour of Kichi-Muhammed who became the first khan of the Big Horde. It occupied a vast steppe territory between the rivers Volga and Dnieper — in effect, the central lands of the large Desht-i-Kipchak and Golden Horde states. Its capital was Azak, which was one of the centres where Juchid coins were minted on the estuary of the Don. The Big Horde grew much stronger at the time of Akhmat-khan (1459–1481), son of Kichi-Muhammed and brother of the Astrakhan khan Makhmoud, and had a 100,000-strong army. The khan attempted to restore the former Tatar rule over Moscow and sent a message to Ivan III in 1476 requesting reinstatement of the traditional annual tribute which Moscow had stopped paying but he received a flat refusal: in fact, the Great Prince publicly tore up the khan's letter in front of the Tatar ambassador. In 1480, the respective armies met on the Ugra River, a tributary of the Oka, an historic event known as 'Standing on the Ugra'. Once again, just as a hundred years before, fortune was not on the side of the Tatars. Their cavalry made an unsuccessful attempt to cross the river but had to retreat, and Rus stopped paying tribute to the Horde.

Akhmat-khan was killed the same year in a battle with the Siberian khan Ibak, but the Big Horde itself remained in existence until 1502 when it suffered a shattering blow from Mengli-Girey, the Crimean khan. The main territory of the Big Horde in the west was annexed by the Crimean Khanate, while some of its population went to the steppes having gradually joined the Astrakhan Khanate and the Nogai Horde.

The *Nogai Horde* separated from the Golden Horde at the time of Idegey at the turn of the 14th into 15th centuries, but finally was constructed as an independent principality at the time of his successor Nurut-

din in the late 1420s and 1430s. It occupied a huge territory consisting of the steppes between the rivers Volga and Irtysh to the south of the Kazan and Siberian Khanates. The main population of the Horde were the Tatar-Nogais (the Nogai Tatars) from the families of Mangyt and Kungrat and from other cognate tribes. The population was engaged in nomadic cattle-breeding, and primarily in horse-breeding. The capital was the town of Saraichik located in the lower part of the river Yaik. It was also a centre of coin minting and enjoyed success as a large trading station on the caravan route from Middle Asia to the Crimea. It played this role well during the heyday of the Nogai Horde.

Despite its vast territory and consequently large role in the political and economic life of Central Eurasia at that time, the Nogai Horde was not a khanate, but only a principality ruled by princes who were called beks. This is explained primarily by the fact that it was established by Idegey who had no rights to the khan's throne, since he was not a Juchid, yet afterwards all other rulers of the Nogai Horde were from Idegey's family. It should be said that apart from the founder himself this family produced other famous people who became national heroes, or, more correctly, heroines of the Tatar people, such as the well-known tsarinas, Fatima, Nur-Saltan and Soyembike.

After the collapse of the Kazan and the Astrakhan Khanates, and later, after the collapse of the Siberian Khanate, the Nogai Horde itself finally collapsed into several uluses. Their population moved to the Northern Caucasus and resigned itself to Russian control in the mid-17th century.

Thus, the Tatar people has a centuries-old history of national statehood, with its foundation dating back to the mid-6th century. The statehood and state culture of the Tatars lasted throughout all periods of the *early* (the Eastern Turkic, Kimak, and Khazar kaganates, Pre-Azov and Volga Bulgarians), *developed* (the Golden Horde) and *late* (the Kazan and other Tatar khanates) Middle Ages in eastern and Central Eurasia, embracing an era of over a 1000 years. These states, especially from the period of the

Ногайлар. 1810 елгы
немец гравюрасыннан

Nogai people from the German
engraving of 1810

Ногайцы. С немецкой гравюры 1810 г.

Golden Horde, had all the necessary attributes of statehood; a system of administrative bodies and institutions; and legislation that fixed certain legal standards within a territory controlled by state jurisdiction. The later Tatar states in the periods of the developed and late Middle Ages — from the establishment of the Golden Horde until the liquidation of the Crimean Khanate — had only one dynasty, the Juchids, who ruled for 540 years. The history of all of these is enriched by many huge events of sometimes global scale, and its pages are full of able state, political and military figures; it is organically linked to the development of a very rich material and spiritual culture in their populations, and to complex, but quite remarkable stages of ethnogenesis and ethnic history in all its various ethnographical groups. A special place among them belongs obviously to the Golden Horde which was outstanding as a unitary state inclusive of all Tatar peoples.

The Tatar people, as we saw above, had two stages in development: firstly the proto-Tatar stage which included the coming together of ancient-Tatar ethnic communities from the Eastern Turkic kaganate in the 7th to first half of the 8th centuries; and secondly, the stage of the Tatar nationality establishment when the Golden Horde was at the height of its power, and when its culture flourished immensely in the 14th century. Naturally, the ethnic history of the Tatar people, was enriched through further inclusions of similar elements, a process continued into subsequent time-periods, especially during the post-Golden Horde Tatar khanates. This is very clearly visible in the ethnic history of the Kazan Khanate when the Nogai penetration continued and even strengthened, starting as early as the early 16th century. The same processes, undoubtedly, were at work, more or less similarly, in the ethnic histories of all other Tatar khanates.

At the same time as the separate Tatar khanates appeared, there began a process of de-consolidation in the ethnic history of the Tatar peoples. This is explained first of all by the collapse of the Golden Horde state and its separation into individual khanates and principalities. Then began the separation of Tatar ethnographic groups according to the names of these separated states.

Despite the existence of separate ethnographic groups with their own language dialects, and certain local variations in material and spiritual culture, a feature inherent in many peoples of the world, the Tatars were one people with a common language, a common culture, a consciousness of identity and historical traditions. Finally, they shared a common ethnonym — ‘the Tatars’.

История татар

Об этой книге

История татарского народа уходит в глубь веков, охватывая целые периоды существования различных средневековых государств огромного Евразийского мира с богатой материальной и духовной культурой. Эта история прошла долгий и сложный путь этногенеза и этнической истории, начиная от периода становления раннесредневековой этнической общности с её далёкой предысторией и до формирования татарской народности, а позднее и нации. Несколько этапов и форм государственности татар объясняется не только её развитием и совершенствованием в различные исторические периоды, но и наличием нескольких этнографических групп, выделение которых началось после падения Золотой Орды и образования отдельных татарских ханств на её недавно единой территории.

Политическая и этническая история татар, их государственность и государственная культура прошли все периоды *раннего* (Тюркский, Кимакский и Хазарский каганаты, Великая и Волжская Булгарии, Дешт-и-Кипчак), *развитого* (Золотая Орда) и *позднего* (Казанское и другие татарские ханства) Средневековья, охватывая большой промежуток времени в среднем в 1000 лет. Эти политические образования, особенно с периода Золотой Орды, имели все необходимые институты государственности: систему органов управления и учреждений: право, закрепляющее определённую систему норм; территорию, на которую распространялась юрисдикция данного государства. Татарская государственность, в течение 540 лет, начиная с образования Золотой Орды и кончая ликвидацией Крымского ханства, имела одну единую династию — джучидскую. История всех этих объединений чрезвычайно богата крупнейшими событиями поистине мирового масштаба, яркими государственными, политическими и военными деятелями; она органически связана с развитием богатейшей материальной и духовной культуры населения, со сложными, но весьма знаменательными этапами этногенеза и этнической истории народа, всех его этнографических групп. Особое место среди них занимает Золотая Орда — Улус Джучи — мощный геополитический мир, один из ярких центров средневековой цивилизации.

Государственность, имевшая глубокие исторические корни, дала возможность консолидироваться средневековым предкам современного татарского народа, проживавшим на огромных просторах Центральной Евразии от Прииртышья до Крыма с востока на запад, от болгарских и казанских пределов до каспийской зоны с севера на юг, и создать на этой обширной территории крупную этническую общность. Эта общность входит в историческую науку под названием «татарский суперэтнос» (или «мусульманский», «северо-мусульманский»). Политическая история татарского народа неотделима от этнической с момента его происхождения

со своим самоназванием — этнонимом «татар», а также от истории тех компонентов, которые сыграли ту или иную роль в формировании народа, его языка и культуры.

Объективное осмысление богатейшей источниковедческой базы по всем периодам древней и средневековой истории татар даёт возможность прийти к выводу о двух этапах формирования татарской народности: 1) период прототатар, сложение древнетатарской этнической общности во времена существования Восточно-Тюркского каганата (VII — первая половина VIII в.); 2) формирование татарской народности в эпоху могущества Золотой Орды, расцвета её культуры (XIV в.).

Эта книга, которую мы предлагаем уважаемому читателю, кратко охватывает все периоды истории национальной государственности татар (кроме периода истории татар в составе Российской империи, а также советско-российского времени после 1917 г.).

В предлагаемой нами книге в кратком варианте освещается важнейший этап богатейшей истории, многовековая история государственности. В данном издании обращается особое внимание на проблему формирования татарского народа, в целом на его этническую историю, которая всегда привлекала внимание и учёного мира, и самого широкого круга читателей.

Не будет преувеличением сказать, что основу нашей книги, рассчитанной как на историков, представителей смежных наук, так и на широкую общественность, составил тот огромный научный материал, который накоплен столетиями по истории татарского и в целом тюркских народов.

Автор

АЛТАЙСКИЙ МИР ПАЗЫРЫКСКИХ КУРГАНОВ

Ранние формы происхождения татарского и других тюркоязычных народностей восходят к 5—4 тысячелетиям до нашей эры. Среди них особо выделяются племена двух крупнейших этногеографических зон: Центральной Азии и Алтая. Мы начнём наше небольшое повествование с Алтая, который представлен богатейшим археологическим материалом курганов Пазырыкского типа Горного и Центрального Алтая (V—III вв. до н. э.). Они являются поистине выдающимися как по богатству материала, так и по его сохранности в условиях мерзлоты.

Действительно, богатейший археологический материал «Пазырыкского мира», как по музейным коллекциям, так и по публикациям, не оставляет сомнений в его принадлежности к тюркской культуре.

Кожаные сосуды со степным, растительным орнаментом; степные растительные и геометрические узоры в украшениях одежды, конской упряжи и седельных луков; знаменитый «звериный стиль» в искусстве: золотые, серебряные, медные украшения, предметы быта и оружие с изображением степных и фантастических животных (среди последних широко распространён во всём средневековом тюркском мире образ дракона, воспринятый из Китая); преобладание лошадей и овец среди домашних животных; деревянные сосуды, в которых сбивали кобылье молоко, и кувшины для хранения кумыса; такие чисто кочевнические древнетюркские захоронения, как погребения с конём (помимо скелетов, найдены целые трупы лошадей), и в целом сами курганы с каменной обкладкой (наброской) — вот далеко не полный перечень огромной массы накопленного археологического материала, свидетельствующего о том, что он оставлен степным и горно-степным кочевым миром тюркоязычных племён.

В материалах курганов пазырыкского типа обнаружены ярко выраженные формы и средства декоративно-прикладного искусства, имеющие аналогии с произведениями, например, татарского народного искусства. Такие широко распространённые в материалах пазырыкских и других курганов, вообще, в искусстве кочевников евразийских степей орнаментальные мотивы и фигуры, как цветочные узоры, особенно пальметты, тюльпана и лотоса, а также геометрические композиции (розетки, бегущие волны и комбинации спирали) находят близкие аналогии, порой полное повторение в узорных, цветных ичигах казанских

хун юлбашчысы. К. Әхмәтжан реконструкциясе
 Hunnu leader. Reconstruction by K. Akhmetjan
 Хуннский вождь. Реконструкция К. Ахметжана

татар (как вид женской обуви, имеющийся только у татар и которую носили ещё «пазырыкские» красавицы), в орнаментике лапидарной эпиграфики Казанского ханства, XVII–XVIII вв., в декоре наличников фасадных и фронтонных окон домов, а также ворот, в украшениях одежды и предметов быта последующих веков. На все эти ярко заметные параллели впервые обратил внимание крупный знаток истории архитектуры и декоративно-прикладного искусства татар Ф. Х. Валеев.

При всём этом нельзя вести историю татар непосредственно с Пазырыка, Башадара, Туэктина. Это было бы упрощением. Однако далёкий древнетюркский мир, его богатейшая материальная культура, представленная всемирно известными памятниками Горного и Центрального Алтая, оставили заметные следы и в татарском мире, татарской культуре.

Самоназвание этих народностей не сохранилось, но чужие называли их «бритоголовые». Как отмечает С. И. Руденко, данных о физическом типе населения Горного Алтая очень мало, хотя палеоантропологические исследования имеющихся черепов показывают, что они относятся к европеоидному типу. В то же время заметно присутствие монголоидного компонента.

Бесспорно, помимо археологии Горного и Центрального Алтая, с чем мы коротко ознакомились только что, необходимо упомянуть

Минусинск айләнә-тирәсендәге курган. Рәс. А. Станкевич

Burial mound in the suburbs of Minusinsk. Picture by A. Stankevich

Курган в окрестностях Минусинска. Худ. А. Станкевич

памятники Минусинской котловины, Тувы, Забайкалья и Северной Монголии. Среди них широко известные курганные могильники Ильмовая Падь и Ноин-Ула конца I тыс. до н. э. и рубежа н. э. (знаменитая Сибирская коллекция Петра I, материалы исследований В. В. Радлова, Г. П. Сосновского, С. В. Киселёва, Л. А. Евтюховой, А. А. Гавриловой, Л. В. Кызласова, Г. А. Фёдорова-Давыдова и др.). Все они внесли огромный вклад в исследование и пропаганду богатейшей истории тюркоязычных народов, в том числе и татарского народа.

ХУННУ (ХУННУ-ТАТАРЫ)

Если, говоря об истории раннетюркских племён Алтая, мы оперировали археологическими данными (в те далёкие времена там ещё не было письменности), в этом очерке обращаемся в основном к письменным источникам. Во-первых, в регионе Центральной Азии, занимаемом кочевниками, особенно в ранней стадии кочевания, мало что остаётся от археологии; во-вторых, хунну были близки к Китаю с его цивилизацией, письменностью. Северные соседи Китая, тюркоязычные (хунну и другие), бесспорно, имели связи с соседней империей — как военные, так и мирные. Естественно, китайцы оставляли в своих письменах ценные сведения о своих соседях, и эти сведения дошли до наших времён.

Письменные источники, хотя и отрывочные, представлены сообщениями отдельных китайских авторов о хунну и кипчаках, более известных с рубежа III—II вв. до н. э. (исследования Н. Я. Бичурина, К. А. Иностранцева, Г. В. Вернадского, А. Н. Бернштама, Л. Н. Гумилёва, С. А. Плетнёвой и др.). Китайские источники, к сожалению, изучены недостаточно, особенно в российской исторической литературе. Среди них особо выделяется замечательный труд по истории Китая «Ши Цзи» («Исторические записки»), автором которого является древнекитайский историк Сыма Цянь (145 или 135 г. до н. э. — около 86 г. до н. э.). Эта ценнейшая трёхтомная рукопись была найдена и введена в научный оборот выдающимся русским китаеведом Н. Я. Бичуриным (в монашестве — Иакинф), а также достойны внимания исследования зарубежных авторов, а именно книга «Тысяча лет из истории татар» английского историка-китаевода конца XIX — начала XX в. Е. Н. Паркера.

Хунну, особенно южные хунну, известные по китайским источникам с 1200 г. до н. э. оставили большой след в истории татарского народа, вернее его средневековых предков. Хотя хунну (хунны) своим происхождением и тысячелетней историей связаны в основном с Центральной Азией, позднее они начали осваивать степную,

хун жайдагы. Кытай расеме
 Hunnu horseman. Chinese picture
 Хунский всадник. Китайский рисунок

южную полосу Сибири, что подтверждается археологическими исследованиями.

Прежнее полуфеодальное государство хунну превратилось на рубеже III—II вв. до н. э. в мощную державу во главе с могущественным шаньюем (по-китайски «вождь») Модэ (европеизированная форма китайского «Мао дунь»). Его подлинное хуннское имя могло быть Махаду. Е. Н. Паркер называет его сокращённо Багдур (от Багадур, Бахадур). Большинство исследователей, как отечественных, так и зарубежных, считают хунну именно тюркоязычными. «При Модэ, — писал вышеупомянутый китайский хронист Сыма Цянь, — Дом Хунну чрезвычайно усилился и возвысился, покорив все кочевые племена на Севере, на Юге он сделался равным Срединному Двору (Китайской империи)». У Хунну появилась иероглифическая письменность, которая, по оценке А. Р. Кызласова, «являлась международной для всего дальневосточного круга культур». Несмотря на традиционный для тюркоязычных племён кочевой образ жизни, хунну имели отдельные города и крепости и в целом прочные культурные традиции, часть из них занималась земледелием. Были созданы прочная государственная власть и сильная регулярная армия в 300 000 воинов. Существовали жёсткие законы, обеспечивавшие низкий уровень преступности в обществе. Как утверждает С. А. Плетнёва, «из аморфной этнической общности начал формироваться хуннский народ. Общая территория, единый язык, антропологическое сходство и общая полуоседлая культура являлись надёжной базой для этого». Академик Н. И. Конрад в своём знаменитом труде «Запад и Восток» назвал период Хуннской державы «центральноазиатским очагом исторической активности народов».

Е. Паркер довёл упоминание этнонима татар до 209 г. до н. э. — до создания мощной империи Хиен-ну (Хунну) под руководством Багадура (Бахадура) с титулом «Тенгри Куду Жания» в значении «Великий сын Жания» (сокращённо: «властелин душ»).

Багадур (Бахадур, 209—174 гг. до н. э.) — вторая сенсация Паркера, связанная с шаньюем Модэ, о чём мы уже кратко говорили выше. Е. Н. Паркер работал в Китае ещё в последнем десятилетии XIX в., изучая там большое число древнекитайских источников, и на их основе написал свою книгу. Е. Паркер черпал материал «из оригинальных китайских источников, благодаря которым ему удалось разобраться в запутанной истории татар до времени Чингиз-хана, отметить ряд свойственных им типичных черт и осветить несколько выдающихся образов из числа татарских завоевателей». Здесь

имеется в виду упомянутый Багадур, а также Гюньчень, Гюлюгу, Таншихай; позднее, из периода Восточно-Тюркского каганата — Капаган-каган, дядя известного Бильге-кагана, сам Бильге-каган, названный выше Кюль-Тегин, Тоньюкук и др.

Параллельное существование имени «татар» и «хунну» связано, очевидно, с двумя причинами: первая — татар было больше среди их верхушки; вторая — «татары» для них означали объединяющее слово «тюрки». Не зря Е. Н. Паркер пишет: «Тюрки, иначе татары». Кстати, названия «тюрки» и «татары» как синоним одного и того же народа от хуннов через Тюркский каганат и Золотую Орду использовались до начала XX в.: «тюрки-татары».

Говоря о татарах-хунну, Е. Н. Паркер не раз подчёркивал их смелость, военную силу, непобедимость и другие воинские доблести. «Багадур был одним из великих завоевателей в мировой истории и справедливо может быть назван Ганнибалом Татари... Сирус и Александр, Дарий и Ксеркс, Цезарь и Помпей — все совершили очень интересные экскурсии, однако они были не такого крупного масштаба, как те кампании, которые шли в восточной части Азии». «Тогда Багадур высвободил 300 000 своих лучших воинов, окружил Императора (китайского — *Р. Ф.*) и на семь дней отрезал все коммуникации с остальной частью императорской армии. «...это должно было выглядеть очень живописной картиной, когда белые, серые, чёрные и гнедые кони татар повалились четырьмя колоннами в четырёх направлениях на врага». Один из могущественных шаньюев Гюлюгу (96—85 гг. до н. э. — *Р. Ф.*) сообщил китайскому императору: «Юг есть великий дом Хань (Китай — *Р. Ф.*); Север есть владычество могучих татар. Татары являются буйными сынами Природы...» Или ещё: «...татары не привычны к оборонной войне...» Таких примеров много.

С начала нашей эры недавно сильная и могучая держава Хунну подошла к своему расцвету. Непрерывающиеся войны с Китаем,

хун казаннары
Hun cauldrons
Гуннские котлы

хуннар ефёк киеме. Ноин-Ула. Тёньяк Монголия.
Б. э. к. I гасыр

Silk clothing of the Hunnus.
Noin-Ula. Northern Mongolia.
1st century BC

Шёлковая одежда хуннов.
Ноин-Ула. Северная
Монголия. I в. до н. э.

стихийные бедствия и междоусобица привели в I в. к распаду этого огромного государства на две части: Южную и Северную. Первая вошла в вассальные отношения с Китаем, а в этническом плане эти хунну смешались с различными народами: одна группа с согдийцами в Средней Азии, другая — с китайцами (ассимиляция этих хунну китайцами завершилась в V в.), третья, самая большая, — с кочевыми племенами сяньби, в результате чего впоследствии возникли в VI–XII вв. тюркские этносы Великой Степи. Эта, третья группа южных хунну, оставшись на своей коренной земле в Центральной Азии, сыграла в будущем огромную роль в этнополитической и этнокультурной истории тюркского, главным образом татарского мира.

Северные хунны подпали под удар ранее подчинённых им народов, особенно уже упомянутых сяньби под руководством молодого и очень талантливого государственного и военного деятеля Таншихая, создавшего новую огромную кочевую державу на той же территории, которой владели раньше хунны. Ослабевшие хунну вынуждены были оставить свои земли, начав долгий поход на запад. По мере своего движения в течение почти 200 лет (с 155 по 350 г.) через сибирские и приуральские степи эта северная хуннская орда росла как громадный снежный ком, присоединяя к себе большую массу тюркоязычных и угорских племён, а позднее, к середине IV в., ещё и ираноязычных — алан.

ГУННЫ И ВЕЛИКОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ

Ближе к концу IV в. эта огромная разнородная лавина при численном и воинском преимуществе хуннов, названных в Европе «гуннами», перешла Волгу и Дон. К этой лавине присоединилась большая масса древнегерманских племён, направившихся было на восток, но под натиском кочевников повернувших назад и вместе с ними под главенством гуннов, хлынувших далее на запад. Началось *Великое переселение народов*. По определению М. И. Артамонова, крупнейшего специалиста по истории и археологии Европейской Степи, переселение охватило всю Восточную и Западную Европу, вызвав новые переселения племён. В итоге возникли другие этнические массивы и объединения, образовалась новая этнографическая карта континента. В южной части Восточной Европы преобладающее положение заняли тюркоязычные племена.

Современники гуннов времени их вторжения в Европу в IV в. (римские авторы: историк Аммиан Марцеллин, литераторы Иероним, Клавдион, Антони), чуть позже, в V в., римский историк и дипломат Приск Понийский, в VI в. готский историк Иордан описывают их дикими, свирепыми, с неприятной внешностью: «можно принять их за

двуногих зверей», «похожие на скопцов», «они так дики» и т. д. Даже при допущении значительной предвзятости европеоидных римлян и германцев к азиатским кочевникам с их непривычными для запада внешностью и образом жизни, закрывать глаза на эти источники нельзя.

Подобные изменения в гуннах Л. Н. Гумилёв объясняет сильной смешанностью бывших хунну в период их 200-летнего движения на запад через сибирские и уральские земли с племенами этих регионов: с савирами (сабир) угро-«самоедской» группы Западной Сибири, особенно с приуральскими уграми, для которых была характерна несколько другая монголоидность — коренастость. Угры оказали большое влияние не только на внешность хунну, но и на их язык, который, хотя и остался тюркским в своей основе, но сильно отличался от прежнего языка хуннов Центральной Азии. Заметная смешанность хуннов с западносибирскими и приуральскими уграми чётко видна и в этнонимах известных протоболгарских и хазарских племён — остатков европейских гуннов: утигуров, кутригуров, оногуров (или гунугуры, гуннугундуры), савиров, сарагуров.

Серьёзные изменения произошли в материальной и духовной культуре гуннов: исчезновение характерных черт былой культуры хунну, появление новых и смешанность тех и других: полиобрядность погребений, т. е. трупоположение и сожжение; захоронения с конём и без него, курганы и обычные грунтовые могильники и т. д. Большие перемены в худшую сторону возникли и в общественном строе гуннов: шаг назад в военную демократию после прохождения ранней формы государственности и начальной цивилизации с письменностью периода державы Модэ; исчезновение письменности и института наследственной власти и, наконец, вместо прежнего полукочевого образа жизни с первыми городами и зачатками земледелия — «чистое» кочевничество.

Правда, часть потерь была восстановлена с созданием Империи Аттилы (444–453): рождение

Аттила Италияне һәм сәнгатьләрни тап-
тый. Рәс. Э. Делакруа. 1847

Attila overrun Italy and the Arts.
Picture by E. Delacroix. 1847

Аттила попирает Италию и искусства.
Худ. Э. Делакруа. 1847

Һун чорындагы алтын
каптырмалар

Golden fibulae and buckles
of Huns period

Золотые фибулы и пряжка
гуннского времени

государственности и наследственной власти, отдельные поселения, в том числе хорошо обстроенный городок вождя с его дворцом, каменной баней и т. д., восстановление погребального обряда шаньюев хунну — пышные похороны Атиллы в богато обставленных оружием и личными вещами из золота и серебра погребальных камерах-срубах и помещённых в них двойных гробах.

Наше несколько подробное описание истории хунну-гуннов объясняется её острой проблематичностью, вопросами генетических связей некоторых современных тюркоязычных народов с названными раннесредневековыми народами. Принято считать, что разбросанные по степям Восточной Европы остатки гуннов после распада их империи, к концу V в., постепенно стали называться болгарами или именами упомянутых выше болгаро-хазарских племён, среди которых выделялись утигуры, кутигуры и савиры. Исследователи полагают, что гуннский язык явился предшественником протоболгарского и хазарского языков, основные признаки которых сохранились в чувашском языке. Это положение находит подтверждение в некоторых более поздних источниках — в языке волжско-булгарских эпитафий конца XIII — особенно первой пол. XIV в. Довольно запутанная в своё время проблема языка данных памятников была удачно решена в середине XIX в. исследованиями талантливейшего татарского востоковеда-тюрколога, преподавателя Петербургского университета по турецкому

Һун кылыч сабы. V ғасыр

Hun sword hilt. 5th century

Рукоять гуннского меча. V в.

и татарскому языкам Х. Фаизханова (1828–1866), доказавшего, что язык болгарских эпитафий понятен через чувашский. Булгары же, связанные больше с городами, городской культурой, главным образом булгары-мусульмане, окончательно отатарились к концу XIV в.

Более четверти болгарских эпиграфических памятников написаны на татарском языке. Этот язык вместе со своим носителем — татарским народом — проходит через века от языка всемирно известных памятников Восточно-Тюркского каганата (стелы в честь Кюль-Тегина, Тоньюкука, Бильге-кагана, т. е. орхонские памятники, VIII в.) и кончая ранними произведениями Г. Тукая, Ф. Амирхана и других классиков татарской литературы начала XX в.

Первоосновой, праязыком этого языка был язык центрально-азиатских хунну — третьей, самой большой группы южных хунну, оставшихся на своей земле после падения их империи в I в. Естественно, необходимо учесть эволюционное развитие языка, который сохранил при этом основы своей лексики, фонетики, семантики.

ТЮРКСКИЙ КАГНАТ

Известная по письменным источникам история древних тюрков — уже тюрков по наименованию этноса (турк — тюрк) — известна с периода существования *Тюркского каганата*, возникшего в 552 г. при Бумын-кагане. Однако основатель государства, получивший титул «Эль-хан», умер в том же году, его сменил брат Истеми-каган. К 550 г. многие народы и племена Центральной Азии оказались в подчинении каганата. В 60-х гг. VI в. тюрки разгромили государство Эфталитов в Средней Азии. Каганат объединил многие союзы племён Алтая, Центральной и Средней Азии. Вскоре тюркские племена захватили почти все евразийские степи. Восточная граница их государства упиралась в Китайскую империю, западная доходила до пределов Крыма. Со временем во внутренние дела Тюркского каганата стала вмешиваться империя династии Суй. Возникли также внутренние противоречия в самом тюркском обществе. В результате всего этого в начале VII в. каганат распался на две части: на Западный Тюркский каганат и на Восточный Тюркский каганат.

Западный каганат занимал в основном среднеазиатские земли и состоял из десяти тюркских племён. Он достиг могущества при правлении Датоу-кагана, сына Истеми-кагана. После образования на восточноевропейских степях Хазарского каганата Тюркский каганат потерял свои владения на западе вплоть до Крыма включительно, но он восстановил свои границы на западных предгорьях Алтая. К концу 60-х гг. VII в. основные рубежи Западно-Тюркского каганата были оккупированы китайскими войсками. Хотя к началу VIII в. каганат

Авыр кебале төрки
сугышчылары.
Реконструкция

Turkic armour-clad
warrior.
Reconstruction

Тяжеловооружённые
тюркские латники.
Реконструкция

освободился от протектората Китая, однако вторжения на его земли новых племён с севера привели к падению государства в 740 г.

Восточно-Тюркскому каганату ещё больше приходилось защищаться от Китая по причине территориальной близости. К концу VII в. между двумя государствами произошло несколько сражений, но каганат смог восстановить свою мощь. В начале VIII в. вновь обострились отношения с Китаем — с империей династии Тан. В жестоких боях, проходивших в 30-х гг. VIII в., каганату снова удалось отстоять свою независимость. Большой полководческий талант проявили в этих войнах Бильге-каган (годы правления — 716—734) и особенно его брат Кюль-Тегин — выдающийся тюркский военачальник раннего Средневековья.

Падение Восточно-Тюркского каганата произошло в 745 г. при правлении последнего кагана Озмыш-Тегина в крупном сражении с Уйгурским каганатом. Об этом сражении армии каганата, состоявшей из древнетатарских и огузских войск, написано на надгробном памятнике уйгурского хана Моюн-Чура. На проблеме древних татар мы остановимся ниже, а пока — несколько слов об экономике и культуре Восточно-Тюркского каганата.

Основу хозяйства государства, как и любого раннесредневекового кочевого общества, составляло скотоводство, хотя уже существовало и раннее земледелие, о чём свидетельствуют данные археологии: остатки оросительных систем в засушливых районах, некоторые виды зерновых культур, ручные жернова. У тюрков была развита металлургия, высокого совершенства достигли обработка шкур, кожи, шерсти, изготовление войлока.

В Тюркском каганате появилось денежное обращение. На территории Западного каганата, в городах Тараз, Суяб, Отрар уже с конца VII в. чеканили собственные монеты. В Восточном каганате и чуть позднее на её землях в обороте ходили китайские монеты VIII–IX вв. Существование денежного обращения в Тюркском каганате вполне закономерно не только как обычный результат развития производства и торговли. Оно усиливалось ещё и по той причине, что через его южную и западную территории (Турфан, Кашгар, западнее — Фергана и Хорезм) проходил Великий шёлковый путь из Китая в Переднюю Азию и Северное Причерноморье.

Раскопки тюркских археологических памятников, особенно могильников, дали достаточно большой материал, позволяющий представить их обряд захоронений. Вместе с покойником в могилу клали его верхового коня в полной сбруе. Вооружение представлено саблём или мечом, кинжалами, железными, редко костяными наконечниками стрел, остатками луков и колчанов, пластинчатых и кольчужных доспехов. В богатых мужских погребениях встречаются серебряные сосуды в виде высоких кубков. В могильниках находят также котлы, напоминающие известные гуннские бронзовые котлы, но кованные уже из железа. Из предметов туалета известны китайские зеркала, из украшений — стеклянные и сердоликовые бусы, золотые, серебряные и бронзовые серьги, кольца и перстни (перстни носили на левой руке и на указательном пальце правой руки). В быту пользовались

Борынгы төрек ныгытмасы. VIII–IX гасырның башы.
Реконструкция

Ancient Turkic fortress. 8th – the beginning of the 9th centuries.
Reconstruction

Древнетюркская крепость. VIII – нач. IX в.
Реконструкция

Төрки каганның Согуд сәудегәре белән әңгәмәсе. Ань Цзе саркофагы. Кытай. VI ғасыр
 Conversation of Turkic kagan and Sogdian merchant. Sarcophagus of An Qia. China. 6th century

Беседа тюркского кагана и согдийского купца. Саркофаг Ань Цзе. Китай. VI в.

деревянной, берестяной, кожаной и металлической посудой. Тюрки застёгивали свою одежду на левую сторону, носили рубахи, шаровары и мягкие кожаные сапоги (ичиги).

Помимо обычных могил, были широко распространены оградки поминального характера, без человеческих захоронений, в виде поставленных на ребро каменных плит со стоявшими рядом скульптурами людей или каменными столбиками-балбалами. Хорошо известны древнетюркские каменные изваяния, изготовленные с большим художественным мастерством, изображающие воинов с подвешенным к поясу оружием (саблей или кинжалами) и сосудом в согнутой руке. Древнетюркские каменные изваяния впоследствии нашли дальнейшее типологическое и художественное развитие во всемирно известных половецких «каменных бабах» — знаменитых кипчакских балбалах.

Крупнейшие поминальные сооружения тюркских каганов и выдающихся военачальников Восточно-Тюркского каганата были выявлены ещё в 80–90-х гг. XIX столетия в Центральной Азии — в бассейнах реки Селенги, впадающей в Байкал, и её притока Орхона. Эти сооружения представляли собой окружённые валами и рвами сложные архитектурные комплексы с оградами из высоких плит, изваяниями людей и животных с руническими и китайскими надписями, храмами из кирпича и длинными рядами балбалов, вереницы которых тянулись на расстояние 3–4 км, прославляя ратные подвиги воинов.

Тексты орхоно-енисейских надписей представляют особую историко-лингвистическую значимость. Большая ценность этих памятников заключается в том, что в их надписях представлена почти вся военно-политическая история Тюркского каганата. Для нас их ценность усиливается ещё и тем, что в них впервые упоминаются древнетатарские племена (прототатары): *Отуз-татары* (Тридцать татар) на памятнике Кюль-Тегина, и *Токуз-татары* (Девять татар) на памятнике Бильге-кагана. Отуз-татары или в целом татары упоминаются и позднее, в середине VIII в., на памятнике уйгурского хана Моюн-Чура, написанном хотя и на уйгурском языке, но на тюркской рунике.

С. Е. Малов, составитель свода этих памятников, хотя и оставил открытым вопрос об отношении их языка к истории какого-либо современного тюркоязычного народа, но вынужден был отметить, что западные тюркские языки, т. н. новые языки, в том числе и татарский, — это и древнейшие языки, что они прожили большую и долгую жизнь, перетирались с другими соседствовавшими языками (финскими, славянскими и т. д.).

Другой лингвист-тюрколог, профессор Казанского университета, признанный специалист по истории татарского литературного языка В. Х. Хаков, проведя всесторонний лексический и семантический анализ письменности орхонской руники, пришёл к убедительному выводу о том, что язык этих памятников близок к современному татарскому, естественно, при учёте закономерностей его эволюции. Он подробно исследовал особенности систем гласных и согласных звуков, отдельных лексико-семантических изменений и другие моменты, подтверждающие эту близость.

Любому современному образованному татарину, даже не являющемуся специалистом в области лингвистики и старотатарского языка, в значительной степени понятен язык памятников орхонских стел. Приведём всего несколько примеров.

Из рунической надписи на памятнике Кюль-Тегина:

«Иним Күл тигин эр-ат болты». В современном звучании: «Энем Күлтэгин ир-ат булды» («Младший мой брат Кюль-Тегин стал мужчиной»).

«Күл тигин алты отуз йашына... Күл тигин йити отуз йашына». В современном звучании: «Күлтэгин утыз алты яшенә (житеп)... Күлтэгин утыз жиде яшенә (житеп)» («Когда Кюль-Тегин (достиг) тридцати шести лет... Когда Кюль-Тегин (достиг) тридцати семи лет...»).

«Көрүр көзим көрмәс тэг, билир билигим билмәс тэг болты, өзим сакынтым». В современном звучании: «Күрер күзем күрмәс тик, белер белегем белмәс тик булды, үзем сагындым» («Зрячие очи мои словно ослепли, разум мой словно отупел — сам я заскорбел»).

Это сходство не вызывает сомнений. Подобных примеров в истории татарского языка очень много.

Авыр кораллы жайдак сурәте төшкән төрки калкан фрагменты. VIII гасыр

Fragment of Turkic shield with the picture of armour-clad warrior. 8th century

Фрагмент тюркского щита с изображением тяжело-вооружённого всадника. VIII в.

Языки памятников древнетюркской рунической письменности принято считать «огузскими». Древние татары, огузы и кипчаки являлись родственными племенами и составляли основную часть древнетюркского населения Алтайско-Центральноазиатского этнополитического, этнокультурного мира.

Согласно сообщениям из надписи памятника Бильге-кагана о событиях VII в., токуз-татары были в союзе с огузами. Как сообщает выдающийся персидский историк-энциклопедист XIV в. Рашид ад-дин, татары происходят от токуз-огузов. Также от огузов выводит Рашид ад-дин кипчаков и некоторые другие племена. Подобное древнее родство татары пронесли через века, и позднее эти компоненты, уже с преобладанием кипчакского, сыграли огромную роль в формировании татарской народности.

Тюркский, особенно Восточно-Тюркский каганат нельзя считать общим государством всех ранних тюрков. Такие древнетюркские племена и народы, как кидане (кара-китай), кыргызы, курыканы, уйгуры, не входили в его состав. Восточный каганат являлся государством тех тюрков, которые были родственны и наиболее близки по языку.

Судя по сообщениям орхонских надписей, огузы и татары представляются основными племенами Восточно-Тюркского каганата. На памятниках Кюль-Тегина и Бильге-кагана говорится: «Народ токуз-огузов был мой собственный народ». Хотя потом огузы, вследствие возникших между ними распрей, стали ему врагами.

Исходя из всего вышеприведённого, можно заключить, что древние татары были одним из основных этносов Восточно-Тюркского каганата. Более того, слова «тюрк» и «татар» были синонимами, что ещё более ярко проявится позднее — в эпоху Золотой Орды.

Краткий экскурс в историю Тюркского, прежде всего Восточно-Тюркского каганата даёт право назвать это огромное раннесредневековое государство Срединной Евразии центром раннетюркской цивилизации с высокоразвитой материальной и духовной культурой (письменность и т. д.). Одновременно он представляется изначальной формой государственности татарского народа, ранним этапом собирания татарского этноса (древнетатарская народность) и образования его литературного языка.

После распада Восточно-Тюркского каганата в 745 г. и последовавшей серии неудачных сражений с уйгурами (747, 750, 757 гг.) часть татар была подчинена уйгурам и чуть позднее вошла в союз с киданями (кидане — кочевые тюркоязычные племена близ северо-восточных границ Китая; больше известны под более поздним названием «кара-китай», создавших в середине XII в. Государство Кара-китаев в Средней Азии). Часть татар после трагических событий 40–50-х гг. VIII в. ушла на запад и во второй половине того же столетия сыграла гла-

венствующую роль в создании Кимакского каганата в Западной Сибири.

Если прошлое татар периода Восточно-Тюркского каганата было представлено в собственно тюркских (татарских) — орхонских источниках, последующая их история освещена в ряде средневековых письменных источников соседних стран и регионов: китайских, монгольских и персидских.

Через сто лет после описанных выше событий татары упоминаются в китайских источниках под названием «да-да», «та-тань». Так, в письме китаец Ли-Деюя, написанном уйгуру Урмузду в 842 г., сообщается о татарах, а в докладе посланника императора Ванг-Иентина уже конца X в., под 981 г., говорится о восьми татарских племенах. Можно обратить внимание на традиционность названия племён по их численности в племенных союзах, что идёт ещё от каганата (девять-огузов — восемь-огузов, девять-татар — восемь-татар).

ТАТАРЫ В СОСТАВЕ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ

В XI в. на территории бывшего Восточно-Тюркского каганата, в его центральных землях, начинается усиление монгольских племён. Татары жили южнее монголов, вошли с ними в контакт и в середине XII в. были вовлечены в процесс создания первого монгольского государства во главе с Хабул-ханом, а позднее — его правнуком Чингиз-ханом. Последний объединил все разрозненные монгольские и некоторые соседние племена в одно большое централизованное государство, в составе которого оказалась и значительная часть татар.

Естественно, потеря государственности после падения Восточно-Тюркского каганата явилась причиной серьёзных изменений в этнополитической истории татар, т. е. тех татар, которые остались на своей родине в Центральной Азии и со временем вынуждены были подчиниться монголам. Вопрос взаимоотношения татар и монголов

Монгол сугышчылары. Реконструкция

Mongol warriors. Reconstruction

Монгольские воины. Реконструкция

вызывал длительные споры среди большого числа учёных разных периодов и регионов. К сожалению, больше распространено мнение о монголоязычности средневековых татар, о каком-то общем монголо-татарском (или татаро-монгольском) этносе периода Чингиз-хана и ему предшествовавшего. Хотя целый ряд историков и представителей других, смежных, наук, прежде всего русских, подходили к этой проблеме объективно, базируясь на серьёзном анализе совокупности исторических источников. Источники же свидетельствуют о татарах как о древнем большом этносе, о крайне натянутых отношениях, вражде между монголами и татарами, о репрессивных мерах, проводимых руководством Монгольской империи против татар, наконец, о тюркоязычности татар XI–XIII вв.

Обратимся снова к «Сборнику летописей» Рашид ад-дина.

Повествование о татарах начинается в «Сборнике» следующими словами: «Их имя издревле было известно в мире. От них отделились многочисленные ветви. Всё то племя [состояло] из семидесяти тысяч домов (или семей)». Места их кочевий, стоянок и юрт были вблизи северной пограничной части Китая, известного уже нам по тюркским источникам под названием Табгач. Татары платили в какое-то время дань китайцам, и между ними неоднократно происходили стычки. Более того, среди самих татар долгие годы бывали распри, внутриэтнические войны, их раздирала зависть и вражда... «Если бы, — пишет Рашид ад-дин, — при наличии их многочисленности они имели друг с другом единоплеменные, а не вражду, то другие народы из китайцев и прочих... не были бы в состоянии противостоять им. И тем не менее при всей вражде и раздоре, кои царили в их среде, они [уже] в глубокой древности большую часть времени были покорителями и владыками [монгольских] племён и областей, [выдаваясь своим] величием, могуществом и полным почётом [от других].»

Авыр кавалерия сугышта. Фарсы миниатюрасы

Heavy cavalry in a battle. Persian miniature

Тяжёлая кавалерия в бою. Персидская миниатюра

Из-за [их] чрезвычайного величия и почётного положения другие тюркские роды, при [всём] различии их разрядов и названий, стали известны под их именем и все назывались татарами». Здесь речь идёт о том времени самостоятельности татар, которое предшествовало распространению монгольских племён в Центральной Азии, — XI в. Тогда многие немонгольские племена региона начали называться монголами, «хотя в древности они не признавали этого имени», их «не называли монголами». Это явление коснулось татар лишь частично; преобладающая масса татар сохранила свой этноним. Более того, в XII в., в период правления Хабул-хана, обострились прежние их враждебные отношения с монголами и усилились во времена его преемника Амбагай-хана и позднее. Так, в 1164 г. объединённое войско цзиньцев и татар разгромило монголов. Это послужило серьёзным основанием Чингиз-хану считать татар своими врагами. К тому же он был убеждён в том, что татары отравили его отца Есугэй-багадур. Чингиз-хан, став главой Монгольского государства в 1189 г., активизировал борьбу против татар, называя их «убийцами наших дедов и отцов»: «Татары — наши старые враги. Они губили наших дедов и отцов... Приглашаем вас ополчиться вместе с нами для истребления татар». О том же говорится и в «Алтан Тобчи».

Чингиз-хан удачно воспользовался вспыхнувшей в 1198 г. войной между цзиньцами и татарами, и, по просьбе императора цзиньцев Мидагу, разгромил татар. Однако невозможно было истребить многочисленные татарские племена. Известно четыре больших племени: чаган-татар, алчи-татар, дутаут-татар и алухай-татар. Чингиз-хан снова готовился к войне, снова призывал истребить татар — на этот раз велел уничтожить всех, кто выше тележной чеки, т. е. оставить только малолетних детей, но и тех разделить между собой. Война произошла в 1202 г., татары снова были побеждены, но и монголов

Тәгәрмәчле хан тирмәсе.
Реконструкция

Khan's wheeled yurt.
Reconstruction

Колесная юрта хана.
Реконструкция

погибло много. Многие татары ушли тогда на запад. Война повторилась в 1204 г., снова с поражением татар. В результате всех этих сражений, естественно, сильно сократилась численность татар. Причина поражения татар в этих войнах заключается, бесспорно, в их разобщённости, отсутствии былого их государства. Но и полководческий талант Чингиз-хана сыграл большую роль.

Чингиз-хан, будучи главой Монгольского государства и сам монголом, проводил в отношении покорённых им народов политику их ассимиляции, особенно по отношению к своим кровным врагам — татарам. Рашид ад-дин, говоря о подобной ассимиляции, имеет в виду в первую очередь тех татар, которые жили в соседстве с монголами, постоянно общались с ними, сохраняя следы прежнего богатства и могущества. Рашид ад-дин сообщает, что в сражении 1198 г. монголами были взяты у побеждённых татар богатые трофеи — золотые и серебряные вещи и «другие блага, ибо в то время татарские племена были самые состоятельные и самые богатые из всех кочевников». Источники часто отмечают, как монгольские парни ходили к татарам и брали у них себе в жёны их девушек. И, конечно, они, татарские женщины, пели своим детям татарские песни, рассказывали им сказки на родном языке. Вырастали они двуязычными, двуязычие было и среди монголов. Известно, что сам Чингиз-хан знал татарский язык.

Несмотря на то что Чингиз-хан считал и объявлял татар своими кровными врагами, воевал против них и истреблял, но, как не парадоксально, они играли большую роль в его личной жизни и в жизни Монгольского государства. Две татарки — сёстры Есуй и Есуган — были взяты Чингизом в жёны, именно они помогли спасти от истребления татарских детей в 1204 г. Старший брат Чингиза Джучи-Хасар по настоянию жены, также татарки, укрыл от уничтожения 500 татар (надо полагать, что здесь имеются в виду не простые соплеменники, а знатные люди и воины). Детей, «которых скрыли в ордах и в домах эмиров, — пишет Рашид ад-дин, — воспитали их жёны, происходившие из татарского племени». Далее он сообщает, что от беременных женщин, избежавших смерти, родились дети. Некоторые из них впоследствии стали «великими и уважаемыми эмирами и доверенными государства».

Одним из таких выдающихся личностей того времени был Шики-Кутуку (Шиги-Хутуку), верховный судья империи. Несомненно, Шики-Кутуку в качестве главы Верховного суда принимал непосредственное участие в разработке дополнений к «Великой ясе», внесённых в 1218, 1225 гг. (Кстати, «яса», вернее, «ясак» — тюркское слово, означающее дословно «подать», «дань». В кодексе встречается много тюрко-татарских терминов и титулов. Изречения Чингиз-хана, переданные в основном в стихотворной форме, назывались также тюркским словом «билик», т. е. «белек» — знание.) Из татар в Мон-

гольской империи происходил и целый ряд других личностей: эмиры, нойоны, предводители тысячных войск. Командиром сотни в личной гвардии Чингиз-хана был татарин Есун-Туа; его сына Бекдаша (Бикташ) Хубилай-каан, внук Чингиз-хана, пятый великий хан Монгольской империи, направил послом к Хулагу-хану в Иран. Среди эмиров и других высокопоставленных чинов империи встречается много татарских имён: Кули, Сали, Кирай, Дулай, Мулай, их сыновья и внуки занимали различные посты в Иране у Хулагу, Абага-хана Газан-хана.

Ещё больше татар было среди государственных и военных деятелей, приближённых монгольских ханов в начальный период Золотой Орды. Например, старшая жена первого золотоордынского хана Бату (Батый) Буракчи (Буракчин), женщина умная и волевая, была из племени алчи-татар. Из того же племени вышли жена хана Туда-Менгу Турэ-Кутлуг, старший эмир самого Бату-хана Ит-Кара, старший эмир Менгу-Тимура — внука Бату и третьего хана Золотой Орды, при котором это государство получило полную независимость от Монгольской империи, — Бек-Тимур и многие другие.

Однако Чингиз-хан, будучи прежде всего вождём монголов, оберегая их, когда приступил к осуществлению широкого плана захватнических войн, начал ставить татарские отряды в авангарде своей армии. Монголы, по приказу своего вождя, посылали вперёд татар, а также насильно включали в свою армию завоёванные ими другие народы и заставляли их называться впредь татарами. Об этом писал венгерский монах доминиканец Юлиан, побывавший в Восточной Европе в период монгольских завоеваний в 1237–1238 гг. Другой западноевропейский путешественник, фламандский миссионер Гильом де Рубрук, посетивший в 1254 г. Каракорум, столицу Монгольской империи, писал следующее: «Затем Чингиз повсюду посылал вперёд татар, и отсюда распространилось их имя, так как везде кричали: «Вот идут татары». Как правящая нация, монголы всегда ставили себя выше других, чурались имени «татары». Особенно ярко сказано об этом тем же Рубруком, лично беседовавшим с Мешу (Мункэ)-кааном — великим ханом Монгольской империи, а также с золотоордынским ханом Бату и другими высшими представителями монгольской знати: «Они превозносились до такой великой гордости, что хотя, может быть, сколько-нибудь верующие во Христа (некоторая часть монголов являлась христианами несторианского толка. — *Р. Ф.*), однако не желают именоваться христианами, желая своё название, т. е. Моол (монгол. — *Р. Ф.*), превознести выше всякого имени; не желают они называться и Татарами. Ибо Татары были другим народом...»

Итак, краткий анализ круга средневековых исторических источников, где нашла освещение история тех древних татар, которые остались после падения Тюркского каганата в Центральной Азии и

вошли позднее в состав Монгольского государства, говорит о том, что татары, несмотря на репрессивные меры к ним со стороны монгольского руководства, сумели сохраниться как этнос со своим историческим именем. При этом не были забыты основы былой государственности, что найдёт своё возрождение с началом образования Золотой Орды. А теперь вернёмся к истории той группы раннесредневековых татар, которая ушла на запад после распада каганата с центром на Орхоне в середине VIII в.

КИМАКСКИЙ КАГАНАТ

Часть древнетатарского населения, которая ушла на запад после падения Восточно-Тюркского каганата, сыграла основную роль в образовании нового государства в Западной Сибири — *Кимакского каганата*. Основным населением каганата стали кимаки (известны также как «йемики» или «имики») — также тюркоязычные племена, родственные татарам и кипчакам. Одна большая часть этого союза племён, кипчаки, занимали земли западнее от кимаков — ближе к Уральским горам. Сами же кимаки в VII в. входили в Западно-Тюркский каганат и кочевали севернее Алтая. Большую роль в росте кимакского союза племён сыграл и распад Восточно-Тюркского каганата, в результате чего к кимакам-кипчакам присоединились татары и другие тюркские племена.

Кимакский каганат, подобно другим, например Тюркскому и Уйгурскому, представлял собой раннефеодальное государственное объединение, во главе которого стоял каган с наследственной властью. Кроме него были и наследственные князья-беки. Столицей являлся

Күчереп йөртелә торган
алтарь

Portable altar of nomads

Переносной алтарь
кочевников

Кабырчыклы кебә киеме кигән
кимәк сугышчысы.
X–XI гасырлар. К. Әхмәтжан
реконструкциясе

Kimak warrior in lamellar armour
of the 10th–11th centuries.
Reconstruction by K. Akhmetjan

Кимакский воин
в чешуйчатом панцире. X–XI вв.
Реконструкция К. Ахметжана

город Имакия (Имак), расположенный на Иртыше. Кимаки, в отличие от западной кипчакской группы, начали уже вести полуоседлый образ жизни и были знакомы с земледелием, возделывали пшеницу, ячмень и даже рис, о чём сообщается в некоторых арабских источниках. В них есть сведения о существовании у кимаков и других городов. Выдающийся учёный, географ ал-Идриси отмечает, например, что эти города хорошо укреплены, а в городе кагана, где проживала вся верхушка кимакского общества, находились базары и моленные дома. Конечно, в городах полукучевых народов того времени много было и полуземляночных жилищ и юрт.

Кимакское войско состояло из конницы и пеших воинов. На их вооружении были в основном прямые палаши и слегка изогнутые сабли, копья и луки со стрелами. В ходе раскопок выявлены также различные предметы быта, орудия труда и украшения, среди которых металлические зеркала, бусы, различные подвески, орнаментированные бляшки; найдены остатки поясов и конской сбруи.

У кимаков, как и у многих других тюркоязычных народов раннего Средневековья, был обычай ставить каменные изваяния героев-воинов и других знатных людей. Кимаки в массе своей были язычниками и поклонялись реке Иртыш как божеству. Почитали они также огонь, солнце и звёзды. Кимаки и кипчаки занимались астрологией, следили за движением звёзд. О проникновении в их среду рунической письменности свидетельствуют исторические и археологические источники.

Некоторая часть кимакского общества, прежде всего его верхушка, приняла манихейство и ислам; последний проник из Мавереннахра. Известно, что арабский географ XI в. Джанак ибн Хакан ал-Кимаки был родом из кимаков.

В целом, раннесредневековый кимакский период (вторая половина VIII—X в.) оставил определённый след в ранней этнополитической истории татарского народа, прежде всего сибирских татар. Последний период существования Кимакского каганата явился своего рода «стартовой площадкой» для начала второго после гуннов большого переселения на запад тюркских народов во главе с кипчаками.

ПРОТОБОЛГАРЫ И ХАЗАРЫ

Теперь обратимся к истории двух раннесредневековых народов и государств Восточной Европы эпохи каганатов, оставивших свой след в этнополитической и этнокультурной истории татарского народа. Это — приазовские болгары (протоболгары) и хазары, которые создали в VII в. два государственных объединения на Северном Кавказе и Нижнем Поволжье под названиями Великая Болгария и Хазарский

каганат. Хазарский и протоболгарский мир вошёл в татарскую историю, если не непосредственно, то, во всяком случае, через Волжскую Булгарию, вобравшую в себя определённую часть этноса и культуры названных государственных объединений.

Хәзәр каганлығы картасы

Map of Khazar kaganate

Карта Хазарского каганата

Хазары и болгары пришли в Восточную Европу в составе гуннов (бывшие центральноазиатские хунну, хунны) в период Великого переселения народов (IV в. н. э.). Гунны создали в Европе огромную империю с центром в Придунавье, которая при правлении знаменитого Атиллы (445—453) достигла своего могущества, однако после его смерти распалась на отдельные орды.

Разбросанные по степям Восточной Европы остатки некогда мощной орды Атиллы постепенно, к концу V в., стали называться болгарами и сыграли большую роль в дальнейшей истории консолидации протоболгар — болгар Кубрата в Приазовье. Так, орда Ирника стала известна под названием «утигур» (онагуры), орда Денгизиха — «кутригур» (кутургуры). Кроме них была ещё одна, более многочисленная группа остатков гуннов — это сабиры, или савиры. Именно они составляли потом наиболее крупные и сильные племена в составе Хазарского каганата. И утигуры, и кутригуры, и сабиры-савиры являлись тюркизированными уграми, пришедшими из Западной Сибири и Приуралья в эпоху Великого переселения народов.

Болгары, хотя и совершали время от времени походы на Балканы и в Византию, но в основном кочевали в степях Восточной Европы — на Северном Кавказе и в Приазовье. Однако часть болгар, проживавшая в основном в предгорьях Кавказа, начала постепенно вести полуседлый образ жизни — летом кочевали, а зимой жили в поселениях, даже в небольших городах, которые они захватывали в своих походах на юг.

Западную группу болгарского союза составили вышеназванные утигуры и кутригуры. Однако они под давлением аваров, тюркоязычных племён, прибывших из Центральной и Средней Азии, ушли на запад (во второй половине VI в. авары создали на Дунае свой каганат — Аварский). Основная, оставшаяся на своих землях, часть болгар смогла объединиться и создать в начале 30-х гг. VII в. новый союз под названием *Великая Болгария*, которая занимала территорию Восточного Приазовья с Таманским полуостровом и частично

Аспарух хан. Рес. С. Присекин
Khan Asparukh. Picture by S. Prisekin
Хан Аспарух. Худ. С. Присекин

нижнего течения Дона. Столицей являлся Фанагурис (Фанагория), бывший греческий город-порт на Тамани. Другим городом был Таматарха (в русских летописях — Тмутаракань).

Первым, кто объединил болгар в союз, был князь Органа из рода Дуло — из того самого рода, к которому принадлежал и Атила. Однако главой государства под названием «Великая Болгария», его ханом, первым и последним, стал в 632 г. Кубрат, племянник Органы. Кубрат скончался в 50-х — начале 60-х гг. VII в. (некоторые источники отмечают более раннюю и точную дату — 642 г.). Его смерть явилась фактически концом существования созданного им объединения. Подобные государства, пусть и с громкими названиями, держались лишь на власти сильного правителя и после его смерти распадались. Так произошло и с Великой Болгарией.

После смерти Кубрата территория Великой Болгарии была значительно урезана нападавшими с востока хазарами, которые всё теснили болгар. Аспарух с племенем онагуры ушёл на запад: в устье Дуная к нему присоединились ушедшие туда раньше кутригуры, а также появившиеся в тех краях сравнительно недавно славяне (южные славяне). Сильная военизированная организация болгар в союзе с ними в 679 г. разгромила 50-тысячную византийскую армию и через два года, в 681 г., создала новое болгарское государство на западе — Дунайскую Болгарию со столицей в городе Плиска.

Господствующее положение в стране почти на 200 лет заняла династия болгарских ханов. Однако постепенно усиливалась славянизация болгар, уже при славянском царе Борисе в конце IX в. было принято христианство и славянская письменность. Славянский язык стал официальным языком церкви и государства. Постепенно болгары были поглощены более многочисленными славянами, но сохранили за собой свой этноним — «болгары».

Саркел. В. Флеров һәм
О. Федотов реконструкциясе

Sarkel. Reconstruction by
V. Flerov and O. Fedotov

Саркел. Реконструкция
В. Флерова и О. Федотова

Старший сын Кубрата Батбай остался на своих землях в Северном Кавказе и подчинился хазарам. Постепенно эти кубанские болгары стали называться «чёрными», с которыми связывают современных карачаевцев («карачалы» — в значении «темнолицый») и балкар, которые позднее, в XII—XIII вв., были ассимилированы кипчаками.

Остальные болгары, оставшиеся в Приазовье и прилегающих районах, вошли в Хазарский союз племён и создали вместе с ними и с тюркизированными аланами известную салтово-маяцкую археологическую культуру и существовали там почти до конца VIII в. Эта культура вместе со своими носителями, т. е. болгарами, проникла на рубеже VIII—IX вв. в Среднее Поволжье и явилась одной из основ культуры волжских булгар.

Другие остатки гуннов, проживавшие восточнее болгар, и стали чуть позднее известны под общим названием «хазары». Хазары являлись тюркоязычными племенами и вели кочевой образ жизни на Северо-Восточном Кавказе (территория современного Дагестана) и в прикаспийских степях с VI в. Хазары появились в Восточной Европе также в составе гуннской орды. Вместе с савирами они участвовали в крупных сражениях между Ираном и Византией. Позднее они составили вместе новое объединение.

Хазария оставила большой след в истории народов не только Поволжья, Северного Кавказа, но и всей Средней Евразии. В сфере её влияния оказались многие племена и народности западной части огромного степного мира, а также соседних регионов, населённых славянами и финно-уграми на севере, закавказцами — на юге. При всём этом каганат оказал существенное влияние, в первую очередь на восточно-европейский тюркский мир как один из ранних центров симбиоза городской и кочевой культуры, как очаг крупнейшей ранне-средневековой археологической культуры — салтово-маяцкой в качестве государственной культуры Хазарского каганата. В ней были заложены основы материальной культуры некоторых соседних объединений, оказавшихся в качестве вассалов Хазарии, прежде всего Волжской Булгарии. Хазария и хазары с их мусульманским, иудейским, христианским и языческим населением дали Юго-Восточной Европе пример веротерпимости, уважения к любой религии, представителям любой конфессии. Столица Хазарии — город Итиль — была крупнейшим центром транзитной торговли между Востоком и Западом. Хазарский каганат передал свой опыт ранней государственности своим вассалам и соседям — целому ряду тюркских и славянских народов в тот исторический период, когда восточно-европейский мир военной демократии, последней стадии первобытно-общинного строя, с опозданием, в отличие от Востока, начал переходить к феодализму. Поэтому Хазарию можно считать одним из тех раннесредневековых государственных образований, которое

участвовало в заложении фундамента начальной государственности и этнокультурной истории восточно-европейских предков татар.

Хазарский каганат прекратил своё существование в 60-х гг. X в. Решающий удар при этом был сделан в 965 г. киевским князем Святославом. После этого хазары постепенно растворились в тюрко-половецком мире *Дешт-и-Кипчак*. Собственно хазар принято считать предками караимов — тюркоязычного народа, проживающего в Крыму, Литве и Польше. Л. Н. Гумилёв считает, что хазары сыграли определённую роль и в происхождении астраханских татар.

РАННИЕ БОЛГАРЫ НА ВОЛГЕ. ВОЛЖСКАЯ БУЛГАРИЯ

Часть приазовских болгар, кроме ушедших на запад и оставшихся в Северном Кавказе в подчинении хазарам, на рубеже VIII–IX вв. переселяется на Среднюю Волгу. К сожалению, сведения об их численности и предводителях отсутствуют. Однако в вопросе о том, что же побудило болгар и некоторую часть родственных им племён поменять свои, уже обжитые ими места в южных степях на северную лесостепь, существует мнение, что это переселение связывается с принятием иудаизма и возникшей из-за этого смуты в Хазарском каганате. Приход болгар в Среднее Поволжье подтверждается археологическими источниками, главным образом могильниками (собственно болгарские укрепления или селища раннего периода, до X в., пока неизвестны).

К пришлым юго-западным болгарам, носителям уже известной нам салтово-маяцкой культуры, относятся два известных могильника: Кайбелский, на левом берегу Волги в Ульяновской области, и Больше-Тарханский, в правобережье Волги в Татарстане, притом наиболее полно исследованным является последний из них и имеет отношение ко времени с начала IX в. до середины X в. Несколько отличается от них группа могильников раннеболгарского периода в Западном Закамье Татарстана. Наиболее крупным из них является Танкеевский, материальная культура которого, прежде всего керамика, значительно отличается от названных выше могильников салтовского круга; она в основном местная, прикамско-уральская. Наличие серебряных масок на лицах покойников также говорит о сильном северо-восточном влиянии. Танкеевский могильник, имея в своём погребальном обряде и инвентаре также и собственно болгарские, салтовские элементы, свидетельствует об усилении болгарского влияния и в Закамье, а с середины того же X столетия — и о начале мусульманизации.

Следовательно, на рубеже IX–X вв. в Среднем Поволжье, особенно в его центральной предволжско-закамской территории, встретились два раннесредневековых этнических массива: юго-западные болгары и

доболгарские тюркские или тюрко-угорские (тюркизированные угры) корни, связанные своим выходом из Прикамско-Приуральской зоны. Эти корни связаны с известной именьковской культурой IV–VIII вв., территория распространения которой совпадает с основной этнической территорией Волжской Булгарии, а именьковские поселения в большинстве случаев занимают нижние слои булгарских, не имея при этом т. н. стерильного слоя между ними. Возникновение этой культуры мы связываем с периодом Великого переселения народов: северная ветвь этой огромной массы, проходя через сибирско-уральские земли на запад, оказалась на средневолжских рубежах. Об этом свидетельствуют и два гуннских бронзовых котла, найденные в начале 80-х гг. у с. Татарское Сунчелеево в южной части Закамья Татарстана. Известно, что гуннские котлы (казаны) являлись символами единства патриархальных семей у кочевников — кошей, и каждый кошевой (предводитель) обладал котлом или несколькими котлами в качестве регалий власти и всегда держал их при себе. Поэтому с попаданием

Бөек Идел буе юлы картасы
Map of the Great Volga Route
Карта Великого волжского пути

котла в тот или иной район связано именно этническое проникновение. Есть полная уверенность в том, что так было и с «сунчелеевскими» котлами, принадлежавшими правителю какой-то части гуннской орды, оказавшейся в конце IV в. в финно-угорском Среднем Поволжье.

К началу образования болгарского государства на севере Волжской Булгарии (название этого государства, его населения и главного города принято писать через «у», чтобы отличить их от приазовских, дунайских и в целом ранних болгар) её население было уже довольно пёстрым. Это — коренные финны; пришлые в IV в. в гуннской массе турки (тюркизированные угры); переселившиеся с юго-востока «салтовские» болгары и родственные им племена; наконец, новая волна пришлых с востока и северо-востока тюрко-угорских племён (рубеж IX—X вв.). Это большое, разноэтническое, но постепенно подвергавшееся влиянию болгар население, позднее, уже в XI—XII вв., обогащается за счёт проникновения с юга и юго-востока новых этнических массивов.

Волжская Булгария являлась одним из раннефеодальных государственных объединений Восточной Европы. Благодаря удобному и выгодному географическому положению на стыке Волги и Камы, она вошла в политический, экономический и культурный контакт с рядом стран и народов: Русью, народами Севера, Хазарией, Средней Азией, Кавказом, Арабским халифатом. Булгария становится одним из центров транзитной торговли в Восточной Европе, что способствует развитию экономики и культуры самого этого государства. Основным видом хозяйства было довольно высокоразвитое земледелие, основанное на предшествовавшей земледельческой культуре Среднего Поволжья. Уже в X в. в Волжской Булгарии складывается феодальный строй с государственной и частновотчинной формой подчинения. О широком развитии феодальных отношений в крае задолго до монгольских завоеваний свидетельствует большое число (более 70) городищ-замков с прилегающими селищами — остатками деревень, подчинённых феодалу.

Историческая наука располагает богатым материалом о достаточно высоком развитии внутренней и особенно внешней торговли в Волжской Булгарии. Она вела две формы международного товарообмена: денежную с развитыми странами средневековой Евразии и меновую торговлю с народами финно-угорского Севера. В обоих случаях Булгарское государство держало в своих руках удобные позиции в международной транзитной торговле. Всё это стало возможным в результате возникновения и роста городов в Волжской Булгарии. С 30-х гг. X в. Булгар и соседний с ним Сувар становятся центрами чеканки собственных монет — серебряных дергемов. Появляются другие города: Буляр (летописный «Великий город»), Ошель, Торцск, Кашан, Джукетау.

В городах и селениях достаточно высокое развитие получают различные виды ремёсел: строительное дело, металлургия, изготовление оружия, обработка кожи, гончарное производство, ювелирное искусство. Это браслеты, перстни, височные кольца, шейные гривны, бусы, подвески, амулеты, очелья, бляхи, поясные наборы, пряжки и др. Особо знамениты, например, золотые височные кольца с т. н. уткой.

Большой интерес представляют жилища, характерные для двух культур зарождавшегося болгарского общества X в.: степной кочевнической (войлочные юрты) и оседлой лесостепной (постройки). Постепенно начинает преобладать вторая форма жилищ различных типов — наземные срубные, глинобитные, полуземляночные и земляночные. Примерно с XII в. получает развитие монументальная архитектура: общественные (гражданские и культовые) и частично жилые сооружения с преобладанием кирпичной кладки. Сочетание двух культур, т. е. прежней кочевнической и новой оседлой, в том числе и городской, характерно также для одежды, обуви, различных украшений (форма, цвет, орнаментальные мотивы).

В Волжской Булгарии уделялось особое внимание строительству оборонительных укреплений. Город и его кремль ограждались мощными крепостными валами и рвами; по валу шла толстая двухрядная дубовая стена со сторожевыми башнями. Сильными укреплениями в несколько рядов ограждались и феодальные замки. Достаточно развитым было и вооружение: мечи, сабли, боевые топоры, кистени, наконечники стрел, рогульки (железные приспособления с острыми шипами для подбрасывания

Чигә алкасыннан
алтын үрдәк

Golden duck from
temple ring

Золотая утка с височного
кольца

Көбә-күз киеме һәм очлым.
XII – XIII гасырлар

Chain mail and helmet.
12th – 13th centuries

Кольчуга и шлем.
XII – XIII вв.

под атакующую конницу противника), стремена, шпоры, кольчуги, шлемы.

Уже в начале X в. верхушка болгарского общества была в какой-то степени знакома с исламом, который начал проникать туда из Средней Азии. Официальное принятие ислама было торжественно оформлено от имени багдадского халифа с приездом арабской делегации во главе с послом Сусаном ар-Расси и его секретарём Ахмедом ибн Фадланом. Это важнейшее историческое событие произошло в мае 922 г. при болгарском правителе — эльтебере Алмаса (Алмуше). Весь последующий период X—XII вв. — это время усиленной исламизации страны, что чётко зафиксировано в средневековой арабо-персидской географии и в русских летописях. До принятия вместе с исламом арабской письменности у болгар существовала руника, пришедшая из Хазарии, основное население которой унаследовало её от населения бывшего Тюркского каганата. Арабская же письменность способствовала установлению тесных связей с Востоком и под влиянием передовой арабской культуры распространению у болгар письменной литературы, просвещения и некоторых наук. Политическая история Волжской Булгарии X—XI вв. представлена главным образом её отношениями с двумя ближайшими феодальными государствами Восточной Европы: Хазарским каганатом и Русью. Протекторат хазар над булгарами, имевший определённую силу в конце VIII—IX в., после образования самостоятельного государства последних был лишь номинальным. В середине 60-х гг. X в., после падения каганата, Волжская Булгария стала единственным феодальным государством на Волге, хотя с образованием во второй половине XI в. Дешт-и-Кипчак (см. ниже) её политическое влияние на Нижнюю Волгу прекратилось.

Внешнеполитические связи Булгарии с Киевской Русью на протяжении всего периода X—XI вв. были в основном добрососедскими, если исключить несколько инцидентов, вызванных в основном экономическими причинами. В 986 и 1006 гг. были составлены мирные соглашения между сторонами, явившиеся стимулом развития их последующих политических и социально-экономических связей. Однако с образованием в XII в. Северо-Восточной Руси на Верхней Волге с политическим центром во Владимиро-Суздальской земле открываются новые страницы в истории русско-булгарских взаимоотношений, характеризовавшиеся началом походов на булгар в 60-х гг. XII в. князя Андрея Боголюбского и продолженных его преемниками. Не оставались в долгу и булгары — походы на Рязань и Устюг. Естественно, как и в предыдущий период, продолжились и мирные, экономические отношения, которые в конечном счёте привели к составлению мирного договора между двумя государствами в 1229 г. Дальнейшие судьбы этих двух стран были связаны с возникновением

чрезвычайных обстоятельств — монгольским завоеванием Восточной Европы.

О наличии какой-либо известной династии, не говоря уже о единой, стабильной для всего периода существования Волжской Булгарии в X — начале XIII в., сведений нет. В качестве названия правителя, в начале союза племён, потом и государства, в X — первой половине XI в. существовал титул «эльтебер» («йылтывар»), связанный своим происхождением с титулами предводителей отдельных племён Тюркского, позднее Хазарского каганатов. Примерно со второй половины XI в. он заменяется арабским словом «эмир» (или тюркским «бек») в значении князя. Титул «хан» отсутствовал в Волжской Булгарии. Он проник сначала в Нижнее Поволжье вместе с кипчаками во второй половине XI в., а в Среднее Поволжье — с образованием Золотой Орды в начале 40-х гг. XIII в.

Население Волжской Булгарии состояло из булгар, эсегелов и берсулов, первые сведения о которых оставил арабский географ рубежа IX—X вв. Ибн Русте. Известны слова Ибн Фадлана о булгарах, они же «саклабы» в качестве общего названия северных племён, а также о баранджарах и суарах. При всём этом булгары, пришедшие с юго-запада, из Приазовья, считались в исследовательской литературе главным, самым многочисленным племенем, вокруг которого консолидировались все остальные. Таким образом, они создали в XII в. единую булгарскую народность.

Так утверждала почти вся дореволюционная русская и позднее советская историография. Благодаря археологическим исследованиям последних двух десятилетий, особенно поискам казанских и куйбышевско-самарских археологов, были получены весьма ценные сведения, открывающие новые страницы в истории этнического мира Среднего Поволжья времени Волжской Булгарии. Это проявляется во включении в культуру региона раннесредневековых, кочевых этносов небулгарского типа, представленных аланскими, хазарскими, печенежскими, южноуральскими, алтайскими элементами. В тот же период в материалах памятников Волжской Булгарии получают широкое распространение древности кочевников Южного Урала. Как отмечает Е. П. Казаков, миграция тюркоязычных кочевников в Среднее Поволжье, в том числе и в Волжскую Булгарию, продолжалась весь домонгольский период: «В природно-географическом отношении Урало-Поволжье и Прикамье чрезвычайно благодатны для проживания коллективов людей с различным хозяйственным укладом. Находясь в определённом отдалении от обычных миграционных путей евразийских кочевников, регион в то же время был открыт для них. В крае самым непосредственным образом сказывались все эпохальные политические события Евразии, особенно в подвижном, динамичном, беспокойном и безграничном море степей и лесостепей».

Всё это было в домонгольский период. Однако ещё более серьёзные изменения происходят со второй половины XIII в. Эти земли, будучи уже в составе Золотой Орды, претерпевают ещё более мощные миграционные и внутренние этнополитические, этнокультурные изменения, происходившие при формировании татаро-кипчакского суперэтноса.

Обратимся к истории ещё одного этнополитического и этнокультурного мира — южного соседа Волжской Булгарии с середины XI в., мира, несравнимо обширнее своего средневолжского соседа. Это история новой степной державы — *Дешт-и-Кипчак*, который позднее вместе с периферийными, домонгольскими городскими центрами — Крымом, Булгаром и Хорезмом — составил этнотерриториальную, этнополитическую и этнокультурную основу Золотой Орды.

ДЕШТ-И-КИПЧАК

Дешт-и-Кипчак в переводе с персидского означает «Степь половецкая» (половцы — это русское, летописное название кипчаков). Тюркоязычные кипчаки известны, по китайским источникам, с III—II вв. до н. э. под названием «цинь-ча» как племена, проживавшие на Северном Алтае. Позднее, на рубеже VII—VIII вв., как было уже отмечено выше, они оказались в подчинении у Тюркского каганата, даже полвека властвовали над уйгурами, а с середины VIII в. до конца X в. составили западную половину населения Кимакского каганата.

В начале XI в. кипчаки перешли в движение, составив второе после гуннов переселение народов на запад. В 30-х гг. они оказались у границ Хорезма, позднее, к середине XI в., заняли уже приуральские степи. Они вытеснили печенегов, вернее ту их часть, которая осталась за Волгой после ухода большей их группы на запад ещё в конце IX в., а также северную часть огузов. Они включили их в своё движение, перешли Волгу и дошли до устьев Дуная. С середины XI в. кипчаки стали хозяевами огромных степей, которые и вошли в историю под названием «Дешт-и-Кипчак».

Вторая половина XI в. для кипчаков — это время обретения родины именно в этих степях, ставших знаменитыми как раз в период существования этой новой кочевой державы. Ассимилировав большую часть печенегов, огузов (в русских летописях — торки), а также остатки болгар («чёрные болгары») в низовьях Дона и на Кубани, кипчаки добились больших успехов в укреплении своих позиций в Центральной Евразии. В то же время они разделились на две основные, тесно связанные между собой группы — западную между Днепром и Днестровско-Дунайским междуречьем и на восточную от Днепра до Волги и Яика. Западной частью половецких степей правил Боняк,

получивший позднее титул «великий хан», восточной — Тогур-хан (в русских летописях — Тугоркан). Между ними установилась личная дружба; когда русские войска взяли последнего в плен и убили, то Боняк отомстил за него, разгромив русских под Киевом. В этой битве кипчаки получили хорошую боевую закалку, а воинская слава Боняк-хана распространилась не только среди кипчаков и русских, но и далеко за пределами половецкого мира.

Период с 1061 по 1097 г. был для кипчаков временем натянутых отношений с русскими княжествами: за это время между ними произошло около 10 больших сражений, победа в которых в основном оставалась за кипчаками.

Политическая ситуация изменилась в начале XII в., когда в 1103 г. под руководством Владимира Мономаха был проведён съезд русских

Дэшти Кыпчак картасы
Map of Desht-i-Kipchak
Карта Дешт-и-Кипчак

князей, принявший, говоря современным языком, целую программу походов на Степь. При Мономахе и его младшем сыне Мстиславе, в общей сложности за 30 лет, было осуществлено 12 походов против половцев. На этот раз роли поменялись, везло больше русским, к тому же не было в живых Боняк-хана, а его преемник не обладал воинским талантом и мудростью отца. В результате всех походов на Русь было увезено большое число кипчаков и других кочевников, там они подверглись славянизации и христианизации. В русских городах было много пленённых половцев и половчанок, других кочевников, как и русских пленников у половцев.

После смерти Мстислава, в 1132 г., положение изменилось в пользу смягчения русско-половецких отношений, к тому же на Руси стало не до кочевников — там обострилась борьба за власть, феодальная междоусобица. Началось возрождение Дешт-и-Кипчак. Прежние мелкие этнополитические структуры объединились в крупные орды, расширились их территории, росло количество населения. Всё быстрее развиваются феодальные отношения, устанавливается феодальная иерархия: хан — султан (сын хана, царевич) — бек (крупный феодал-тархан) — би (аристократ рангом ниже). Появляются могущественные ханы, среди которых выделяется Кончак, правнук известного нам хана Боняка. Кончак сумел вновь объединить всю Половецкую степь, стал её общим ханом, ханом-объединителем. В новой серии русско-половецких военных столкновений, начавшейся в 1174 г., преимущество оказывается вновь на стороне кипчаков — на этот раз уже во главе с могущественным Кончак-ханом. В 1183 г. великий князь киевский Святослав и его племянник, новгородско-северский князь Игорь, разгромили было западное объединение половцев, взяв в плен и убив его хана Кобыяка. Воодушевлённый военными успехами, Игорь в 1185 г. начал новую военную кампанию. Однако Кончак

сделал ловкий военный манёвр, перехитрил Игоря и разгромил его войско, а самого князя взял в плен, заняв впоследствии города Переяславль и Путивль. Об этих исторических событиях повествует хрестоматийное «Слово о полку Игореве», в свою очередь послужившее основой

Авыр кораллы кыпчак сугышчылары.
К. Әхмәтжан реконструкциясе

Kipchak armour-clad warriors.
Reconstruction by K. Akhmetjan

Тяжеловооружённые кипчакские воины.
Реконструкция К. Ахметжана

для оперы А. Бородина «Князь Игорь». В опере довольно правдиво показан половецкий мир с прекрасным использованием богатых мотивов тюркской музыки («Хор половецких девушек», «Половецкий танец» и др.).

Основой хозяйства у кипчаков, как и у всех кочевников-степняков, было скотоводство. Стадо в основном состояло из лошадей, крупного рогатого скота, овец, коз, верблюдов. Скотоводство давало кочевнику всё: пищу, одежду, жилище, средства передвижения, прекрасных, выносливых коней для его быстрого, манёвренного войска — конницы. Нельзя забывать, что именно со степняками связано появление в Европе конницы, стремени и сабли.

Однако часть половцев и других степняков Дешт-и-Кипчак переходила к оседлой жизни, к земледельческой культуре. Они начали возделывать такие земледельческие и бахчевые культуры, как просо, ячмень, пшеница, дыня, арбуз, лук, чеснок и др. Естественно, речь идёт не о ковыльной степи с кочевьями, а о прибрежных зонах рек и морей. Хорошим подспорьем к животноводству и раннему земледелию служила охота на диких животных в степи.

Небольшие города Балин, Шарукан и Сутров, расположенные на Северском Донце, правом притоке Дона, являлись одновременно военными форпостами и ставками восточных ханов Дешт-и-Кипчак (по летописям известны ханы Шарукан и Сутр), существовали ещё в XIII в. до монгольского нашествия. К этим собственно половецким городам-крепостям необходимо добавить прежние античные города-порты в Крыму: Херсонес (летописный Корсунь), Керчь (Корчев), Судак (Сурож), а также Таматарха (Тмутаракань) на Тамани. Кипчаки не только вплотную подходили к ним со своими кочевьями, но и успешно начали занимать эти знаменитые города, понимая их большую выгоду в международной торговле между Западом и Степью.

В городах и кочевьях было развито ремесло: кожевенное, портняжное, кузнечное, в том числе и изготовление оружия, скульптура (каменные статуи), ювелирное искусство, строительное дело, гончарное производство. Вооружение и военное дело кипчаков стояло на достаточно высоком уровне, и не зря половцы и их

Кебә кием кигән кыпчак сугышчысы.
К. Әхмәтҗан реконструкциясе

Kipchak warrior in cuirass.
Reconstruction by K. Akhmetjan

Кипчакский воин в кирасе.
Реконструкция К. Ахметжана

соплеменники не раз одерживали блистательные победы над своими противниками.

Дешт-и-Кипчак занимал огромную территорию длиною в 2000 км от Яика и Волги на востоке до нижнего течения Дуная на западе, шириною в 500–750 км от Подонья и Нижнего Днестра на севере и до Предкавказья и Крыма на юге. Вся эта необъятная степь состояла из двух частей: западная половина, от Днестра до Дуная, называлась Белой («Белая Кумания»), восточная, от Днестра до Волги и Яика, — Чёрной («Чёрная Кумания»), от распространённого на Западе названия кипчаков — куманы. Подобное территориальное деление Дешт-и-Кипчак находит параллель и в Золотой Орде, правда, с некоторым различием в «цветовой палитре». Это — общеизвестные Ак (Белая) Орда и Кок (Синяя) Орда. И, конечно, в Казанском ханстве: Ак-як (Белая сторона) и Кара-як (Чёрная сторона) в Заказанье — основной этнической территории этого государства.

Армия по своему характеру была ополченской: в военное время народ вооружался, и по приказу хана это войско во главе с беками и иными правителями отдельных орд собиралось для походов или защиты от неприятеля. Подобная форма армии продолжала существовать и в эпоху Золотой Орды и последующих татарских ханств. Не случайно кочевнические армии по своему численному составу достигали огромных размеров. Естественно, были и регулярные части (дружины при ханах, султанах и беках), однако основной контингент армии представляло ополчение во время войны. Всё войско разделялось на орды (тат.: «урда»); их можно было бы сравнить с туменами (10-тысячными войсками) последующих времён. Всё войско состояло из лёгкой и тяжёлой конницы. Если первую русские летописцы называют «стрелецкой», то вторую, более мощную, «силой половецкой». Даже тяжёлая конница была более подвижной и манёвренной по сравнению с европейскими и русскими войсками. И, конечно, лёгкая конница отличалась ещё более стремительностью нападения, засад, быстрым отступлением при неудачах.

Господствующей религией там, как и во всём доисламском тюркоязычном мире, было тенгрианство, вера в Небо, — что-то среднее между классическим язычеством и единобожием. Главного жреца кипчаков, по сведениям европейского путешественника и миссионера XIII в. Плано Карпини, звали Кам, так же у алтайцев называли и шамана, которого кипчаки очень боялись и чтили.

Кипчаки верили в загробную жизнь, и с этим верованием связан их обряд захоронений. Классический тип кочевнических погребений в Дешт-и-Кипчак, принадлежавший богатым и знатым воинам, в сущности военачальникам, даёт С. А. Плетнёва: «...погребения с конём, взнузданным и оседланным, богато украшенным сбруей, с полным набором наступательного оружия (саблей, пикой, луком и т. д.), как

Балбал
Balbal
Балбал

правило со шлемом и кольчугой; в некоторых случаях оружие покрыто серебряной насечкой и в могилу положены дорогие, серебряные и золотые предметы».

Вообще, кипчакские и иные кочевнические захоронения XI–XIII вв. дают богатое представление не только о вооружении, но и в целом о материальной, а через неё и духовной культуре населения Степи. Тщательность отделки предметов говорит о существовании у них специалистов (оружейников, ювелиров, косторезов, седельников, шорников и др.) достаточно высокого уровня мастерства. Особо можно сказать о ювелирах. Правда, кочевники пользовались и привозными украшениями из других стран, но у них было много и своих золотых дел мастеров. Височные кольца и серьги, перстни и браслеты, сюльгамы и бляхи, привески и амулеты, различные бусы (сердоликовые, янтарные, хрустальные, лазуритовые, агатовые и др.) — далеко не полный перечень ювелирных изделий, находимых в кипчакских погребениях. Перечисленные выше предметы отличаются необычным единообразием размеров и форм. Это имеет отношение не только к собственно кипчакской, но и ко всей кочевнической материальной культуре обширных половецких степей, в том числе печенежских и огузских. Словом, весь огромный Дешт-и-Кипчак к началу монгольских завоеваний имел уже единую материальную культуру.

Ещё более ярким, колоритным проявлением высокого уровня материальной и духовной культуры кипчакского мира, поистине прекрасными памятниками его искусства и религии являются широко известные кипчакские балбалы, половецкие «каменные бабы». Это статуи мужчин и женщин, высеченные из каменного монолита, отличающиеся тщательностью и художественностью отделки. Как уже мы знаем, каменные изваяния воинов известны ещё с периода Тюркского каганата, однако в кипчакской степи они достигли художественного совершенства. Веками они стояли на курганах, и поэтому раньше считали, что памятник поставлен тому, кто погребён под курганом. Археологические исследования показали, что между курганным захоронением и балбалом нет никаких связей — просто статуи были поставлены кипчаками на уже имеющихся, более древних курганах с целью привлечь внимание к этим идолам, своего рода жертвенникам. И это прекрасно отразил в своей поэме «Искандер-намэ»

выдающийся азербайджанский поэт и мыслитель XII в. Низами Гянджеви (у которого, кстати, жена была половчанкой):

И пред идолом гнётся кипчаков спина...
Всадник медлит пред ним, и, коня придержав,
Он стрелу, наклоняясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставить овцу перед идолом надо.

Со словами поэта-философа, современника кипчаков, созвучны научные выводы о характере и значении половецких изваяний современного исследователя археологии, истории, искусства кочевников и Золотой Орды Г. А. Фёдорова-Давыдова: «В западнокипчакских степях каменное изваяние почитается более широким кругом кочевников. Вероятно, сохранился в этом обычае значительный компонент культа предков, но не реального, всем известного, недавно умершего человека, а героизированного и мифического родоначальника. То есть в какой-то степени каменное изваяние становится объектом широкого и постоянного племенного или родового культа — культа родоначальника».

Эти выдающиеся памятники кипчакского искусства, распространённые на огромных просторах восточно-европейских степей, являются лишним подтверждением единства культуры кипчаков за период существования их державы XI — начала XIII в.

Наконец, кратко об одном, поистине выдающемся кипчакском памятнике, уже не раз упомянутом выше «Кодексе Куманикусе» — кипчакско-латинско-персидском словаре, хранящемся в настоящее время в библиотеке Святого Марка в Венеции. Словарь составлен в 1303 г. в одном из крымских городов (Старый Крым — Солхат) при непосредственном посредничестве итальянцев в интересах их купцов, живших и работавших в западных, крымских центрах международной караванно-морской торговли с Дешт-и-Кипчак. Словарь состоит из двух сшитых вместе тетрадей-рукописей; основной является первая тетрадь с двумя списками кипчакских слов в переводе на латинский и персидский языки в общей сложности из 2680 слов. Они отражают почти все стороны жизни половецкого общества: торгово-экономические, ремесленную деятельность, различные профессии (вплоть до врачей, хирургов, художников), городскую среду, феодальную иерархию, флору, фауну, астрологию и т. д. Вторая тетрадь в виде своего рода приложения к первой включает в себя грамматические очерки по кипчакскому языку, произведения народного фольклора (поговорки, пословицы), краткие рассказы, некоторые христианские тексты на языке куманов.

Существовали различные мнения относительно языка «Кодекса», однако исследования последних десятилетий позволяют прийти к вы-

воду о том, что словарный состав, грамматические формы, произведения устного народного творчества этого ценнейшего средневекового сборника очень близки к современному татарскому языку, во многих случаях тождественны с этим языком, главным образом с его т.н. средним, казанско-татарским диалектом, лёгшим в основу татарского литературного языка. В сущности, такой же точки зрения придерживаются, говоря об ассимиляции болгарского языка в Среднем Поволжье кипчакским, историк Ш. Ф. Мухамедьяров, археолог и историк С. А. Плетнёва.

ЗОЛОТАЯ ОРДА

Прежде чем приступить к непосредственному освещению истории татар периода Золотой Орды, вернёмся к средневековым татарам, которых мы оставили где-то на рубеже XII—XIII вв. в составе Монгольской империи в начале крупнейших завоеваний Чингиз-хана. В период с 1206 по 1220 г., с некоторыми перерывами времени удачных походов на Китай, была завоёвана Средняя Азия: государство Караханидов, чуть позднее и Хорезм — всемирно известный центр античной и раннесредневековой цивилизации. В описании этих походов часто встречаются татары и как авангардная часть монгольского войска, сформированная Чингиз-ханом в качестве ударной силы его армии, и как завоёванные им народы Средней Азии, притом всегда как тюркоязычные, проживавшие там ещё до прихода монголов.

Чрезвычайно ценным, с точки зрения рассматриваемой проблемы родственности татар и кипчаков, является сообщение Ибн ал-Асира о военно-политических событиях тех же 20-х гг. XIII в., но уже чуть более западного региона. После завоевания Средней Азии армия Чингиз-хана покорила Иран, затем Багдад. Повернув на север, она завоевала Закавказье, переправилась через Ширванское ущелье, победила лезгинов, дошла до алан. Последние объединились с кипчаками для борьбы против татар. «Тогда Татары послали к Кипчакам сказать: «Мы и вы одного рода, а эти аланы не из ваших, так что вам нечего помогать им...» О том же написал позднее и Рашид ад-дин: «Мы и вы один народ и из одного племени, аланы же нам чужие». И хотя подобное заявление было сделано татарами прежде всего в военно-тактических целях, чтобы отсечь кипчаков от алан и ликвидировать их по частям, однако сам факт осознанной этноязыковой близости татар с кипчаками представляет большой научный интерес. Эта близость восходит не только ко времени существования Кимакского каганата, но и к более древним истокам и географическому ареалу Алтайско-Центральноазиатского региона — прародине кипчаков и ранних тюрко-татар.

Алтын пектораль. Жүчи Олысы.
XIII гасыр уртасы

Golden pectoral. Ulus Juchi.
The mid-13th century

Золотая пектораль.
Улус Джучи. Сер. XIII в.

Жанибек хан.
«Каталон атласы»-нан
реконструкция. XIV гасыр

Janibek-khan. Reconstruction
according the Catalan Atlas.
14th century

Джанибек-хан.
Реконструкция по рисунку
с «Каталонского атласа». XIV в.

Чингиз-хан умер в 1227 г. в возрасте 72 лет. Ещё до смерти он разделил свою империю между четырьмя сыновьями: Угэдэй получил собственно Монголию и Северный Китай на правах великого хана (каана или кагана), Тулуй — иранские владения, Чагатай — Мавереннахр и Семиречье, т. е. восточную Среднюю Азию и Казахстан, а на долю старшего сына Джучи достались Хорезм, Дешт-и-Кипчак и не завоёванные ещё земли на Западе, которые он должен был покорить.

Однако Джучи умер в том же 1227 г., за шесть месяцев до смерти своего отца, и его удел перешёл к сыну Бату, внуку Чингиз-хана. Несмотря на это, будущий улус продолжал называться «Улус Джучи», ибо он был выделен самим Чингиз-ханом, воля и законы которого выполнялись неукоснительно.

Вопрос о завоевании Запада обсуждался и был решён на Всемонгольском курултае, проходившем в 1235 г. в Кара-Коруме. Руководителем нового похода был назначен 27-летний Бату — второй (в некоторых источниках — старший) и самый талантливый из 11 сыновей Джучи. Под власть молодого хана были определены самые крупные и боеспособные силы, в сущности вся отборная монгольская армия. Весной 1236 г. она направилась на Европу. Лето провели в пути, а осенью все основные группы войска встретились в пределах Волжской Булгарии. Один за другим пали Сувар, Булгар, Буляр, Джукетау и другие города. Булгария была покорена в течение нескольких недель.

В том же году началось завоевание Дешт-и-Кипчак, продолжавшееся до конца 1238 г. На севере, после поражения Волжской Булгарии, продолжалось вторжение на запад — были завоёваны мордовские земли, а затем и Русь, которая

Пайцза. XIII – XIV гасырлар
Paiza of the 13th – 14th centuries
Пайцза. XIII – XIV вв.

окончательно была покорена в 1240 г. Далее монгольские войска проникли в Центральную Европу, покорили Польшу и Венгрию, а отдельные передовые отряды прорвались даже к Адриатическому морю. Однако в 1242 г. было получено известие о смерти Угэдэя, назначенного великим ханом Монгольской империи после Чингиз-хана. Это сообщение заставило всю армию повернуть на восток и вернуться в Монголию решать свои важнейшие государственные дела, монгольские царевицы, которые почти все были в армии Бату, должны были принять участие в курултае по выборам нового великого хана.

В конце 1242 г. и самом начале 1243 г., вернувшись из Венгрии, Бату-хан остался в Нижнем Поволжье — центре Дешт-и-Кипчак — с небольшой частью монгольских воинов. По сообщению Рашид ад-дина, их было 4 тысячи — так было определено в своё время самим Чингиз-ханом для Джучи в его будущих завоеваниях Запада. Естественно, это были не рядовые воины, а представители власти, члены нового государственного управления, военачальники. Само же войско формировалось из завоёванных народов, среди которых, по утверждениям того же великого персидского историка-энциклопедиста, были черкесы, маджары, кипчаки, даже русские.

Вскоре в ставку Бату-хана (в русских источниках — Батый) прибыл великий князь всея Руси Ярослав Всеволодович, сын Всеволода Большое Гнездо, за ярлыком на княжение. Это произошло в самом начале 1243 г. Данное событие рассматривается в качестве начальной даты возникновения нового государства в Центральной Евразии — Золотой Орды.

Название «Золотая Орда» первоначально означало «золотой шатёр» — ставку хана; постепенно оно стало применяться к армии правителя, а в последствии — в целом к населению и самому государству. Слово «орда» («урда») — тюркское. Оно созвучно с более ранним сообщением Гильома де Рубрука о ханском дворе, т. е. шатре: «Двор на их (татар. — Р. Ф.) языке называется ордой, что значит середина, так как он всегда находится по середине их людей...» — здесь имеется в виду именно ставка хана в середине войска.

Слово «урда» встречается и в других, более поздних источниках: в ярлыках золотоордынских ханов Тохтамыша и Тимур-Кутлуга, в грамоте казанского хана Абдул-Латифа, в татарском эпосе «Идегей» и некоторых других исторических памятниках. В арабо-персидской

Чынаяк касә. Азак.
XIV гасыр
Ceramic cup. Azak.
14th century
Керамический кубок.
Азак. XIV в.

Алтын Урда очлымы.
XIII–XIV гасыр башы
Helmet of the Golden Horde.
13th – the beginning of the
14th centuries
Золотоордынский шлем.
XIII – нач. XIV в.

исторической географии это государство называется «Улус Джучи» по имени уже известного нам Джучи. Здесь «улус» надо понимать в смысле части (западной части) Монгольской империи, каковой в самом начале была Золотая Орда. Ещё одно, не официальное, а скорее традиционное название Золотой Орды — это «Дешт-и-Кипчак», ибо её основные земли назывались раньше именно так. Однако наиболее широко распространённым названием этого крупнейшего средневекового государства, прочно вошедшим в историю, является «Золотая Орда».

Золотая Орда занимала огромную территорию Центральной Евразии от Иртыша на востоке и до низовьев Дуная на западе, от болгарско-казанских пределов на севере до Каспия и Дербентского ущелья на юге. Она делилась на две части: основная, западная часть, т. е. собственно Золотая Орда, от Яика до Дуная с политическим центром в нижнем Поволжье, называлась Ак (Белая) Орда, а восточная, куда входили западные рубежи современных Казахстана и Средней Азии с Хорезмом, — Кок (Синяя) Орда.

Золотая Орда являлась очагом богатейшей цивилизации, представленной классическим симбиозом кочевой и городской культуры. Вся кочевая часть экономики и хозяйственного уклада золотоордынского общества основывалась на экономиках двух степных миров: домонгольского, местного Дешт-и-Кипчак и пришлого, татарско-

монгольского. Кочевое скотоводство являлось одним из основных видов хозяйства Золотой Орды; по свидетельству очевидцев — арабо-персидских и европейских путешественников, огромные стада домашних животных местами покрывали целые степные пространства, а отдельные виды животных, среди них кони, крупные быки и двугорбые верблюды, являлись предметом большой международной торговли Улуса Джучи с Западом и Востоком.

Вторым видом хозяйства и экономики Золотой Орды было пашенное земледелие, высокоразвитое в бывших оседлых районах (Крым,

Булгар, Хорезм), а также достаточно налаженное в центральных улусах государства. «Кодекс Куманикус» даёт целый ряд терминов сельскохозяйственного производства и названий возделываемых культур — его сведения подтверждаются и данными археологических исследований. Было развито и бахчеводство — это выращивание арбузов и дынь, различных фруктов и овощей, вплоть до капусты.

Ещё один вид хозяйства Золотой Орды — это высокоразвитое ремесло: монументальная архитектура и в целом градостроительство, цветная и чёрная металлургия, гончарное производство с его знаменитой, оригинальной изразцовой керамикой, ювелирное искусство, чеканка монет, производства по изготовлению кожевенных, стеклянных, костяных и других изделий. Обо всём этом ярко свидетельствует колоссальное число находок, выявленных в результате многолетних, широкомасштабных археологических исследований золотоордынских городов и других ценнейших памятников. Эти материалы дополняются многочисленными и весьма богатыми находками ювелирных изделий и серебряных монет.

По археологическим и письменным источникам, данным нумизматики и материалам средневековой европейской картографии, в Золотой Орде было около 150 больших и малых городов — большинство из них возникло в степи, на земле бывшего Дешт-и-Кипчак. В 32 городах чеканились собственные — джучидские (золотоордынские) монеты: серебряные диргемы и медные пулы.

Городская культура с её мозаичной и майоликовой архитектурой (дворцы, мечети, мавзолеи, жилые комплексы), водопроводами,

Архитектура мозаикасы үрнәге
Architectural mosaic
Архитектурная мозаика

Фарсы яззулы мозаик дивар
бизэлеше. Сарай. XIV гасыр

Mosaic medallion with Persian
inscription. Sarai. 14th century.

Мозаичное тондо с персидской
надписью. Сарай. XIV в.

общественными банями с центральным отоплением, в целом богатейшая материальная культура, декоративно-прикладное искусство достигли высшего уровня развития в XIV в. — в период могущества Золотой Орды, в годы правления ханов Узбека и Джанибека. Это также эпоха расцвета золотоордынской поэзии, представленной произведениями таких авторов, как Саиф Сараи, Котб, Хорезми, Рабгузи и других средневековых татарских поэтов. В городах, особенно в столичном Сарая, получили широкое развитие различные науки. Знаменитый арабский историк начала XV в. Ибн Арабшах, побывавший в Золотой Орде уже после разрушения Сарая-Берке (Сарай ал-Джедид), так писал об этом городе: «...Сарай сделался средоточием науки и рудником благодатен, и в короткое время в нём набралась [такая] добрая и здоровая доля учёных и знаменитостей, словесников и искусников, да всяких людей заслуженных, какой подобная не набиралась ни в многолюдных частях (городах. — Р. Ф.) Египта, ни в деревнях его. Это был один из величайших городов по положению [своему] и населённейший по количеству народа».

Возникновение большого числа городов и высокой городской культуры, массовая чеканка в них монет, рост товарно-денежных отношений, в целом небывалый до этого подъём экономики в государстве привели к бурному развитию торгово-экономических связей Золотой Орды в XIII—XIV вв. со многими странами и народами всего Старого Света. География этих связей была чрезвычайно широкой: от Индии и Китая на востоке до Германии и Италии на западе, от народов Севера, Руси, Прибалтики на севере до Багдада и Шираза на юге. Притом экспорт золотоордынских товаров состоял не только из домашних животных, мехов, кожи, дорогой рыбы, мёда, воска, соли, т. е. сырья, но и производственных изделий: оружия, золотых и серебряных украшений, различных тканей, красок и т. д. Богатство и широкий диапазон международной торговли Золотой Орды, бесспорно, усиливались её чрезвычайно удобным географическим положением в центре Евразии. Через территорию Золотой Орды, по её южной зоне, проходил Великий шёлковый путь, другие караванные дороги, соединявшие Улус Джучи с тюркским и арабо-персидским Востоком, с Кара-Корумом и Китаем.

Высшая власть в стране принадлежала хану, и этот титул главы государства в истории всего татарского народа связан главным образом с периодом Золотой Орды. Если всей Монгольской империей правила династия Чингиз-хана (Чингизиды), то Золотой Ордой — династия его старшего сына Джучи (Джучиды). В 60-х гг. XIII в. империя фактически разделилась на самостоятельные государства, но юридически они считались улусами Чингиз-хана. Поэтому система управления государством, заложенная ещё при нём, сохранялась практически до конца существования этих улусов-государств.

Более того, такая традиция продолжалась и строго соблюдалась в политической и социально-экономической жизни тех татарских ханств, которые образовались после падения Золотой Орды.

Система управления государством, основанная в своё время Чингиз-ханом и продолженная в тех объединениях, которые отделились от Монгольской империи, в том числе и в Золотой Орде, находит также отражение в различных атрибутах её государственного и общественного строя. Это — улусная система и ярлыки (ханская грамота или указ, дающий право на государственное управление в отдельных улусах); система сойюргала — военно-ленное право владения землёй; пайцзы (байса, басма) — золотая, серебряная, бронзовая и иная дощечка, выдаваемая представителям хана в качестве мандата для решения государственных дел на местах; ямская (почтовая) служба; институты баскаков и дарухачей (даруга) — сборщиков дани и их военной охраны, а также гражданских судей — яргучей, послов, таможенников, начальников застав и ряд других систем и должностей. Названная традиция, идущая со времён империи, имеет непосредственное отношение и к армии, военному делу: правое и левое крыло ханского войска (крупные соединения типа современных фронтов), тьмы, тысячи, сотни, десятки. То же самое имеет отношение к стратегии и ведению войны, к различным высшим войсковым должностям (огланы, букаулы и др.), воинским регалиям (кара-ту — чёрное знамя, восходящее также ко временам Чингиз-хана и др.).

После создания Золотой Орды на основе местного, тюркоязычного этноса (кипчаков, болгар, маджар, остатков хазар, закаспийских огузов) и пришлых татар усиливается тюркизация монгольской части общества, которая составляла небольшую долю первоначальной элиты (4 тысячи воинов и приближённых Бату-хана, как было отмечено выше). Уже при Бату, своём основателе, Улус Джучи практически стал независимым государством, хотя юридически он ещё считался частью Монгольской империи: там пока чеканились монеты от имени монгольских великих ханов Менгу-каана и Арик-Буги. Брат Бату Берке-хан (1256—1266), при котором в Золотой Орде был принят ислам, хотя официально ещё продолжал подчиняться имперскому центру, но в сущности перестал с ним считаться. Полную независимость от Кара-Корума получила Золотая Орда при Менгу-Тимуре (1266—1282), когда от его имени она начала чеканить уже собственные монеты. Небольшой монгольский этнос в лице представителей имперской знати довольно быстро растворился среди доминировавших местных кипчакских и пришлых тюркоязычных татарских племён.

Монгольский язык, хотя традиционно и оставался официальным языком наряду с арабским, языком межгосударственной переписки в начальный период Золотой Орды, но впоследствии исчез, был

ассимилирован тюркским в XIV в. — в эпоху могущества этого государства. Его государственным, литературным и разговорным языком, т. е. языком его основного населения, был тюркский — татаро-кипчакский. Это надёжно подтверждается языком дошедших до нас ханских ярлыков, произведений средневековой татарской поэзии XIII—XIV вв.

Язык ханских ярлыков Золотой Орды ярко свидетельствует о том, что для всей территории этого государства, будь это Поволжье или Крым, был единый язык. Наконец, их язык весьма близок к языку документов периода последующих татарских государств — Казанского и Крымского ханств.

Разговорный язык Золотой Орды, язык его основного населения, представлен главным образом сохранившимися словарями XIII—XIV вв. В них «ярко отражён широко распространённый язык Поволжья, который имеет продолжение в современном татарском литературном языке и его диалектах...».

Выше, при характеристике этнической карты Тюркского (Восточно-Тюркского) каганата, была отмечена синонимичность названий «тюрки» и «татары», и такая этническая параллель вновь выявляется в эпоху Золотой Орды. Знаменитый арабский путешественник Ибн Баттута, объездивший в 1333 г. Золотую Орду от Хорезма до Крыма и от Булгар до Астрахани, называл основное, тюркоязычное население этого государства «тюрками». И литературный язык Золотой Орды под названием «поволжский тюрки» принадлежал им, а впоследствии составил основу современного татарского литературного языка. Ибо в Поволжье, как в период Золотой Орды, так и после распада и образования там Казанского и Астраханского ханств, жили и ныне живут татары.

История литературы Золотой Орды довольно полно освещена в исследованиях литературоведов и языковедов.

Золотоордынская литература представлена такими шедеврами средневековой татарской поэзии, как «Гульстан» («Гульстан бит-тюрки» — «Гульстан тюркский») Саифа Сараи (1391), «Хосров и Ширин» Котба (1342), «Махаббат-намэ» («Книга любви») Хорезми (1354), «Джумджу-султан» Хисама Кятиба (1369) и др.

Бесспорно, на создание золотоордынской поэзии XIV в. плодотворное влияние оказала знаменитая персидская, частично арабская литература, представленная произведениями таких великих авторов, как Рудаки и Фирдоуси (X в.), ал-Маари и Омар Хайям (XI в.), Аттар и Низами (XII в.), Руми и Саади (XIII в.), и ряда других знаменитых поэтов Востока. А некоторые произведения татарской поэзии, например «Хосров и Ширин» Котба и «Гульстан» Саифа Сараи являются творческими переводами одноимённых поэм Низами и Саади. Однако все произведения золотоордынской литературы созданы на тюркском

языке — на двух близких друг другу разновидностях литературного языка (кипчакско-огузской и огузско-кипчакской).

Теперь о судьбе болгарского языка и самих болгар, которая была решена в период Золотой Орды всем ходом развития историко-этнических процессов, происходивших в Среднем, да и в целом в Поволжье.

Анализ эпиграфических памятников волжско-болгарской земли конца XIII—XIV в. показывает, как постепенно идёт татаризация болгар, как татаро-кипчакский язык начинает преобладать над болгарским. Такую же картину, т. е. ассимиляцию болгар татарами, как основного тюркоязычного этноса в Среднем Поволжье, дают и письменные источники, в частности русские летописи. Первое упоминание о татарах в качестве населения болгарских городов, т. е. уже отатарившихся болгар, почти совпадает в летописях с указанной выше последней датой болгарских эпиграфических памятников (1357).

Ассимиляция, поглощение болгар татарами, завершается к концу XIV — началу XV в. Прежняя болгарская земля, составившая северный улус Золотой Орды, болгарские города, сами болгары стали называться соответственно «татарскими», «татарами» (в русских летописях параллельно применяется также слово «бесермены» от «бусурман», т. е. мусульман). Название «болгар» закрепилось со временем в местной топонимике, тахаллусах, т. е. в нисбе (особой приставке к имени учёного, поэта), отражающей его принадлежность к его родному городу и в целом болгарской земле, где он родился, жил или творил; наконец, это слово сохранилось в самой болгарской истории, в определённой степени в исторической памяти народа. Болгарское государство X — начала XIII в., его богатая городская, мусульманская культура, его мусульманизированный этнос имели огромное значение в обогащении татарской истории, татарского этноса, составив целый период средневековой истории татар. Языческая же, не подвергнутая мусульманизации часть болгар сыграла большую роль в формировании чувашского народа, что чётко прослеживается по данным языка — основного определителя этноса.

Исторические источники, в которых достаточно богато освещена этнополитическая история Золотой Орды (русские летописи, средневековая арабо-персидская историческая география, записки западно-европейских путешественников), чётко и ясно констатируют победу этнонима «татары» не только над «болгарами», но и над «кипчаками», названием основного тюркоязычного, также домонгольского населения Дешт-и-Кипчак — этнотерриториальной основы Золотой Орды. Эти источники также чётко и ясно называют основное тюркоязычное население Улуса Джучи «татарами».

В этом отношении весьма характерно сообщение знаменитого арабского путешественника начала XV в. Ибн Арабшаха, побывавшего

почти через сто лет после Ибн Баттуты в Золотой Орде — Хорезме, Сарае (Сарае-Бату), Астрахани и Крыму: «Эта область исключительно татарская, переполненная разными животными и тюркскими племенами, со [всех] сторон ограждённая (защищённая. — Р. Ф.) и во [всех] частях возделанная, обширная по объёму, здоровая водою и воздухом. Люди её — мужи [в полном смысле], воины её — [превосходные] стрелки. По языку это самые красноречивые тюрки...»

Таким образом, Золотая Орда имела единую территорию, огромную даже с современной точки зрения: от Иртыша и предгорий Алтая на востоке и до низовьев Дуная на западе, от болгарских и казанских пределов на севере и до Каспия и Северного Кавказа на юге. Подобного геополитического мира, занимавшего ключевые позиции, как географические, так и политические, в Центральной Евразии не было до неё никогда. Этот важнейший исторический фактор вдвойне усиливался ещё и тем, что основным, государствообразующим, государствомодержащим народом Золотой Орды был тюркоязычный татаро-кипчакский суперэтнос с единым государственным, разговорным и литературным языком. Во второй половине XIV в. этноним «кипчак» сошёл с этнополитической арены, и мусульманский, господствующий суперэтнос бывшего кочевого мира всей Центральной Евразии стал называться уже только татарским, и он вошёл в XV в. именно с этим этнонимом — самоназванием единого тюрко-татарского этноса. Ряд тюркоязычных народов и племён Восточной Европы и Западной Сибири: мусульманизированные волжские болгары, маджары, тюркизированные угры, часть остатков хазар — органически вошли в состав татарского народа, потеряв свой дозолотоордынский язык

Алтын Урда бөркетчесе.
XIV гасыр. О. Фёдоров реконструкциясе

Falconer of the Golden Horde.
14th century. Reconstruction
by O. Fyodorov

Золотоордынский охотник
с беркутом. XIV в.
Реконструкция О. Фёдорова

и приняв татаро-кипчакский. Отдельные тюркоязычные народы — приуральские башкиры, западная часть казахов и южная часть огузов (туркмены) Кок Орды — сумели сохранить своё этническое лицо и этнотерриториальную самостоятельность после окончательного распада Золотой Орды.

Золотая Орда имела стабильную экономику: хозяйство (налаженное земледелие, скотоводство с огромным количеством домашнего скота); высокоразвитое ремесло от монументальной архитектуры и широко-масштабного строительства городов до производства бытовых изделий, необходимых для существования государства и его населения; весьма богатую внутреннюю и внешнюю торговлю, география которой была необычайно широкой для средневекового мира: от Китая до Германии и Италии с востока на запад, от народов Севера и Руси до Багдада и Шираза с севера на юг. Государство крепко держало рычаги экономики в своих руках не только в эпоху своего могущества при Бату-хане и Берке-хане, при Узбеке и Джанибеке, но и в отдельные периоды своего возрождения (унификация денежной системы в царствовании Тохтамыша и новая денежная реформа при Улу-Мухаммеде — последнем хане Золотой Орды).

Богатейшая материальная и духовная культура Улуса Джучи достигла самого высокого уровня развития, имея распространение на всей обширной территории государства. Широко разветвлённая сеть городов с крупномасштабными сооружениями, с мозаичной и майоликовой архитектурой, водопроводами, центральным отоплением дворцов, жилищ и общественных бань, мастерскими по изготовлению оружия, художественной изразцовой керамики, ювелирных изделий из золота, серебра и дорогих камней, многих других видов декоративно-прикладного искусства — всё это является достоянием своей, золотоордынской школы художественного мастерства, естественно, при обогащении элементами культур других регионов и этнических миров. Духовная культура родилась на основе дешт-и-кипчакской и центральноазиатско-татарской культур, бесспорно, с вовлечением отдельных докипчакских, дотатарских

Алтын Урда шәһәрләренен
казылмаларыннан Европа пыяла савытлары.
XIV – XV гасырлар

European glass from the excavations
of the Golden Horde cities.
14th – 15th centuries

Европейская стеклянная посуда
из раскопок золотоордынских городов.
XIV – XV вв.

пластов степной и городской культур (хазарско-булгарской, антично-раннесредневековых крымской и хорезмской). Татарская литература Золотой Орды XIV в., созданная под плодотворным влиянием классической персидской поэзии, но на тюркской основе древнетатарской литературы XII–XIII вв. и на татаро-кипчакском языке, была и является гордостью средневековой и современной национальной культуры, богатейшим духовным наследием всего татарского народа.

Татарская народность сформировалась в период политического и экономического могущества Золотой Орды и расцвета её культуры в XIV в. как результат общности языка, территории, экономики и культуры. Татарский народ был единым, без деления на отдельные этнографические группы именно в золотоордынскую эпоху, которая и является периодом формирования татарской народности.

Золотая Орда, некогда могущественная и единая при правлении Дома Бату, даже при Тохтамыш-хане (1380–1396), сумевшем после 20-летней политической смуты в 60–70-х гг. XIV в. объединить под свою власть весь Улус Джучи от Хорезма до Крыма, распалась в 40-х гг. XV в. Не все исторические причины, как объективные, так и субъективные, приведшие к падению мощнейшей державы развитого Средневековья, ещё ясны, не все они достаточно полно отражены в источниках. Однако среди причин окончательного падения недавно мощного и цветущего Золотоордынского государства, бесспорно, следует назвать следующие: два крупнейших стихийных бедствия (красная чума, «великий мор»), проникшие из Китая в 1346 и 1430-х гг. и охватившие почти всю территорию Улуса Джучи, и унесли с собой жизни огромного числа населения; страшные завоевания Тамерлана 1391 и 1395 гг., в результате которых, особенно крупнейшей битвы 1395 г., был нанесён невосполнимый урон производительным силам страны, полностью были разрушены многие крупные города, известные центры цивилизации, среди них столица государства Сарай-Берке, погибло и было увезено в плен в Среднюю Азию более одного миллиона человек, не считая огромнейшего количества скота, военных трофеев и т. д.; усиление Руси с её участвовавшими актами вмешательства в дела Золотой Орды и, наконец, борьба за власть, феодальная междоусобица в самом государстве — упомянутая выше «великая смута» в 1360–1370-е гг., исключительно недальновидная политика Беклерибека, «некоронованного короля» Идегея, несмотря на его полководческий талант, и его последнюю, запоздалую попытку восстановления могущества Улуса Джучи; борьба против Улу-Мухаммеда со стороны отдельных царевичей из других ветвей Джучидов, например, Сеид-Ахмеда, Кичи-Мухаммеда и др.

На этнотерриториальной, этнополитической и этнокультурной основе Золотой Орды возникли отдельные самостоятельные татарские

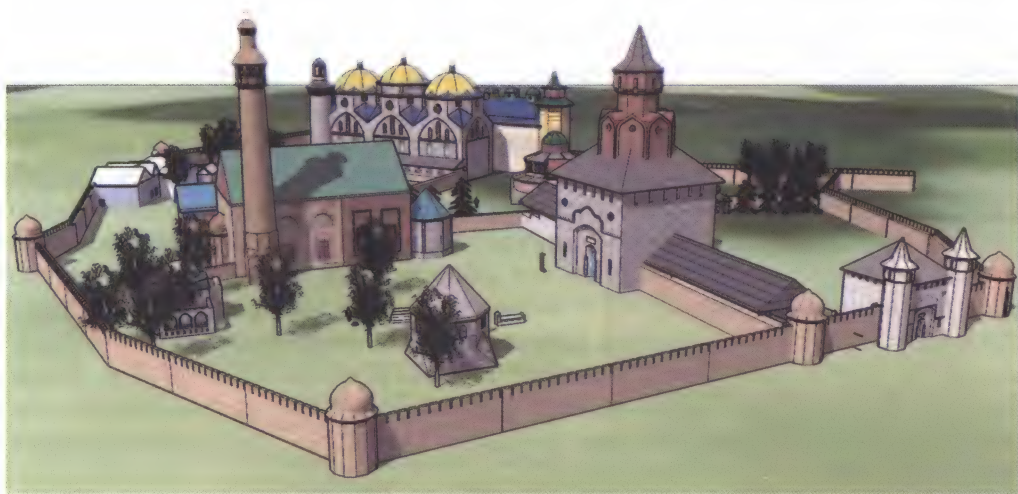
государства: Сибирское ханство (1429 г.), Ногайская Орда (1420—1430-е гг.), Большая Орда (1433 г.), Крымское (1443 г.), Казанское (1445 г.), Касимовское (1452 г.) и Астраханское (1459 г.) ханства.

КАЗАНСКОЕ ХАНСТВО

Среди упомянутых татарских государств постзолотоордынского периода особо выделяются Казанское и Крымское ханства — они больше освещены в источниках и в научно-исследовательской литературе, не говоря уже о том, что эти объединения оставили наиболее глубокий след в этнополитической и этнокультурной истории татарского народа, являясь формой национальной государственности двух самых больших этнографических групп татар позднего Средневековья.

Казанское ханство образовалось в 1445 г. при Махмутеке, старшем сыне последнего золотоордынского хана Улу-Мухаммеда, прибывшего осенью 1438 г. со своим войском на восточную окраину русских княжеств. Он занял Белёв, небольшой городок на Оке, однако больше проживал в старой, мусульманской части Нижнего Новгорода, ходил на Муром и Москву, взять их не смог, но дважды, в 1438 и 1445 гг., разбил войско великого князя московского Василия II, взяв самого князя в плен, и отправился на Казань. По сообщению «Казанской истории» («Сказание о царстве Казанском») известного русского исторического повествования XVI в., хан был убит названным выше

Казан ханнары сарай даирәсе. *Н. Халитов реконструкциясе*
Khan's courtyard in Kazan. *Reconstruction by N. Khalitov*
Ханский двор Казани. *Реконструкция Н. Халитова*

Махмутеком по дороге из Курмыша (татарский городок-крепость в современной западной Чувашии) на Казань, хотя ни в одном другом источнике, ни в русском, ни в татарском, ни в ином, сообщения об убиении Улу-Мухаммеда нет. Однако именно с этого времени он сходит с исторической арены, и его имя больше не встречается в источниках. 1 октября 1445 г. Махмутек со своими братьями и войском отца занял Казань и, убив там местного князя Али-бия («Либея»), основал новое государство на Средней Волге — Казанское ханство.

Несмотря на то что Улу-Мухаммед не сидел на казанском престоле, он известен в истории как родоначальник династии казанских ханов, вернее, казанской ветви большой династии Джучидов — золотоордынских ханов. К тому же образование Казанского ханства непосредственно связано с появлением Улу-Мухаммеда в северном улусе Золотой Орды и с теми историческими событиями, которые начались под его руководством. Поэтому, его имя органически входит в начальную историю нового татарского государства на севере, да и в его дальнейшее развитие, проходившее в период правления его сыновей и внуков (Махмутек, Ибрагим, Мухаммед-Амин и др.).

История Казанского ханства, особенно политическая, довольно широко освещена в обширной отечественной и зарубежной литературе. Ограничимся лишь кратким перечислением основных этапов политической, социально-экономической истории и истории культуры Казанского ханства, уделяя внимание на происходившие там этнические процессы.

Казанское ханство занимало довольно обширную территорию Среднего Поволжья и Приуралья, ограниченную с запада рекой Сурой в пограничье между русским и татарским влиянием, с востока — Уральскими горами; южные, степные пределы проходили на широтах Самарской Луки со «спуском» широкой полосой вниз по Волге до Сары-Тау (позднее — Саратов); на севере владения ханства простирались на уровне средних течений Вятки и Камы, гранича с таёжной зоной. Земли, занятые ханством, особенно центральные в Заказанье, привлекали внимание очевидцев своей красотой и богатством. Так, автор «Казанской истории», находившийся 20 лет в казанском плену до взятия города русскими в 1552 г., и князь Курбский, бывший воеводой в армии Ивана Грозного, с восхищением описывали эти земли: «Место пренарочито и красно велми (прекрасно и весьма прилично)», «поля великия и зело приизобильныя», «хлебов всяких такое там множество воистину», «дворы княжат их и вельможей зело прекрасны и воистину удивления достойны», «много там различных зверей дорогих — куниц, белок, соболей...» И не зря идеолог русского дворянства XVI в. Иван Пересветов в своих «челобитных» Ивану Грозному назвал Казанское ханство «подрайскою землею угодьем великим», призывая скорее завоевать его.

Столица государства — Казань. Другие города и укрепления, известные по письменным и археологическим источникам, — это Арча (Арск), Алат, Иске Казан (Старая Казань), Чаллы (Тябердино-Челны), Алабуга (Елабуга), Лаеш (Лаишево), Мамадыш, Тәтеш (Тетюши), Жәри (Зюри), Тангачы. Надо полагать, что городов и крепостей в Казанском ханстве было больше. Автор «Казанской истории» сообщает, что при завоевании казанской земли войска Грозного взяли «в десять дний великих же и малых острогов 30» (Казанская история. — 1954. — С. 132). По данным писцовых книг, составленных в 1565—1568 гг., частично в 1603 г., в ханстве было 700 татарских деревень.

Основным населением ханства были татары (казанские татары); на территории государства проживали и другие народы Волго-Уральского региона. На этот счёт имеется прямое указание современника и очевидца — А. Курбского: «...бо кроме татарского языка, в том царстве 5 различных языков: мордовский, чувашский, черемисский (марийский), воитецкий, або арский (удмуртский), пятый башкирский». Ассимиляция татаро-кипчаками болгар (мусульманских болгар), значительное обогащение татарского этноса булгарами, о чём писали выше, произошло на этой средневожской, бывшей болгарской земле. И не зря этноним «булгар» бытовал ещё в первый период существования Казанского ханства, т. е. во второй половине XV в., параллельно с названиями «бесермены» и «татары».

Основу хозяйства составляли пашенное земледелие с применением паровой системы и скотоводство, последнее особенно было развито в южных, закамских землях; особое значение при этом придавалось коневодству — преобладающая часть превосходных коней шла на пополнение войска. Существовали также разные промыслы (заготовка пушны, бортничество, рыболовство и т. д.). Широкое развитие получили различные ремёсла: градостроительство и архитектура (ханские дворец и палаты, «мурованные», т. е. кирпично-каменные, мечети с «зело высокими» минаретами, «златоверхие

Казан бәгенең хәрби киеме.
О. Фёдоров реконструкциясе

Kazan nobleman's outfit.
Reconstruction by O. Fyodorov
Снаряжение казанского бека.
Реконструкция О. Фёдорова

Шигырь язылган кувшин.
XVI гасыр уртасы

Jug with poetic inscription.
The mid-16th century

Кувшин со стихотворной надписью.
Сер. XVI в.

терема», каменные бани, зафиксированные в русских исторических источниках, резьба по камню (архитектурная, а также лапидарная эпиграфика), металлообработка, в том числе изготовление оружия (шлемов, кольчуг, щитов, холодного оружия, а также огнестрельного — пушек, ядер), судостроение, ювелирное искусство, не говоря уже о таких широко распространённых видах средневекового ремесла, как гончарное производство (изготовление простой и художественной, в том числе и изразцовой керамики), прядение, ткачество, кожевенное производство и т. д.

Столица ханства Казань, подобно своим предшественникам Итилю, Булгару и Сараю, стала центром крупной международной транзитной торговли с целым рядом стран Восточной и Западной Евразии. География торговых связей Казанского ханства середины XV в. включала Москву, Польшу, Пруссию и Фландрию, позже к этому списку добавляются ещё Армения и Персия. Естественно, наиболее тесными были связи с Русским государством, татарскими ханствами от Крымского до Сибирского.

Ассортимент товаров в этом выгодном обмене был весьма богат: от восточных шелков, дамасской стали, изюма, вина, различных пряностей до западных — итальянских, стеклянных зеркал и дорогих мехов с Севера. Татарский мир, как он был торговым с незапамятных времён, таким и остался.

Казанское ханство являлось типичным средневековым феодально-монархическим государством. Верховная власть принадлежала хану Джучиду, при котором имелся «диван» (совет) из представителей княжеско-феодальной знати, высшего духовенства и крупных военачальников. Высшую княжескую элиту — знаменитых «карачабиев» — представляли крупнейшие золотоордынские роды Ширин, Барын, Аргын, Кипчак, характерные как для Казанского, так и других татарских ханств. В целом вся система государственного управления и общественного строя Казанского ханства является продолжением традиций Золотой Орды. Это — та же улусная система (кстати, продолженная потом, уже в составе Русского государства, волостная форма правления), ханские ярлыки, сойюргальное право владения землёй, ямская служба, институт дарухачей и др. То же самое можно сказать о различных категориях чиновников государственного аппарата и погранично-таможенной службы: послы, гражданские судьи-яргучи

(помимо кадиев, представителей мусульманского законодательства), судовые, таможенные, пограничные, полицейские и др. чиновники. Это почти те же виды государственных повинностей и таможенных пошлин (ясак, калан, салыг, кормовая и подводная повинности и др.). Правда, некоторые формы податей и пошлин исчезли, но появились новые: деревенский и поземельный налоги, налог с количества домов, постоянная повинность. Всё это зафиксировано в известном ярлыке казанского хана Сахиб-Гирея 1523 г. и ярлыке Ибрагим-хана (1467–1479).

Наконец, то же самое можно сказать и о преемственности в развитии военного дела и вооружения Казанского ханства: структура войск, воинская дисциплина, формирование и обеспечение войсковых соединений. Бесспорно, военное дело Казанского ханства не являлось лишь простым повторением золотоордынского. Оно вобрало в себя ряд немаловажных элементов воинского искусства Волжской Булгарии и других раннесредневековых объединений Среднего Поволжья. Это выражается в сходстве фортификационных сооружений и в целом оборонного зодчества Булгарии и Казанского ханства. Правда, татарские города отличались от болгарских своей заметной открытостью, т. е. только кремли городов Казанского ханства (кроме самой Казани уже позднейшего периода, после 1530-х гг.) окружались оборонительными укреплениями, а основные их территории, т. е. посады, оставались открытыми, без стен и башен. В то же время система оборонительных укреплений городов, феодальных замков и военных крепостей восточноевропейской северной зоны, т. е. Волжской Булгарии, Руси и Казанского ханства, была однотипной. Это было обусловлено военными требованиями, исходящими из одинаковых природных условий и ландшафта, а также из главного строительного материала этой средневропейской полосы — дерева.

Материальная и духовная культура Казанского ханства, уходящая своими корнями в этнокультурный мир предшествующих веков, была богата и многообразна. От монументальной архитектуры до разнообразных бытовых предметов — всё это создавалось, производилось на месте, в основном своими мастерами-ремесленниками: каменщиками, плотниками, столярами, кузнецами, оружейниками, золотых дел мастерами, портными, кожевниками, многочисленными другими кустарями.

Некоторые монументальные сооружения Казанского Кремля периода ханства сохранились до наших дней, среди них мечеть Нурали, превращённая после взятия города русскими в церковь Введения, а позже, в 1854 г., отреставрированная под названием «Дворцовая церковь». К памятникам Казанского ханства первой половины XVI в. относится и знаменитая многоярусная, пирамидальная с острым шпилем башня Сююмбике, восточное, татарское происхождение

которой доказывал целый ряд европейских и русских путешественников, историков, архитекторов: Д. Жюльвекур, Н. Баженов, К. И. Невоструев, С. М. Шпилевский, М. Н. Пинегин, Н. П. Загоскин, П. Заринский, П. Невзоров, В. В. Егерев и др., не говоря уже о татарских учёных-историках (Ш. Марджани, К. Насыри, Г. Ахмаров, Х. Атласи, Г. Баттал, З. Валиди и ряд современных исследователей). Своим архитектурным решением и стилистическими особенностями эта башня восходит, по известным историческим и архитектурным данным, к памятникам XIII–XIV вв.: к трёхъярусной Чёрной палате в Булгаре и особенно к кипчакским надгробным сооружениям в виде пирамидальных остроконечных высоких башен из кирпича. Согласно широко распространённому среди татар «Баиту Сююмбике» (баит — песня-плач), царица построила на могиле своего мужа, казанского хана Сафа-Гирея, «каменную башню».

Археологические исследования, проведённые в различные годы в Казанском Кремле и его окрестностях, показали, что архитектура татарской Казани обогащалась резной орнаментацией, облицовкой стен мозаичными и майоликовыми плитами, узорными кирпичами и облицовочными плитами с красивым орнаментом. Материалы раскопок не оставляют сомнений в существовании в средневековой Казани ремесленников-художников, более того, целой школы этих мастеров по изготовлению перечисленных видов декорировки дворцов, палат, мечетей, мавзолеев и иных сооружений.

Массовым видом ремесла, доведённого до уровня искусства, была резьба по камню. Помимо архитектуры, она нашла весьма широкое применение в художественном оформлении надгробных камней — эпитафических памятников второй половины XV в., особенно первой половины XVI в. с последующим продолжением в эпитафике XVII–XVIII вв. Эти памятники отличаются особым богатством и разнообразием мотивов и узоров, используемых в их декоре. Тонкая растительная орнаментация (на тимпане арки, на бордюре на лицевой стороне камня, охватывающего поле надписей с двух, а то и с четырёх сторон, наконец, на обратной стороне камня в виде сложных резных розеток, тюльпана или трёхлопастной лилии), её

декоративный характер, пышность трактовки, черты своеобразной «восточной барочности» поражают воображение, и пышные надписи в рельефный «сульс» восхищают

Билбау каптырмасы. XVI–XVII гасырлар

Belt buckle. 16th–17th centuries

Поясная застёжка. XVI–XVII вв.

не только рядового зрителя, но и тонкого знатока средневекового камнерезного искусства. Притом сложный и удивительно красивый растительный узор в тимпане, т. е. в треугольном поле верхней лицевой, арочной части камня (затейливое плетение из сочетаний листьев и цветов розеток, завершающееся трилистником-тюльпаном и с розеткой в центре), имеющий аналогии на надгробных памятниках Дагестана, азербайджанской и среднеазиатской архитектуры Средневековья, вплоть до облицовки медресе Улуг-бека (XV в.), является весьма характерным композиционным стилем в татарском народном орнаменте вообще: архитектурном, узорах на вышивках и т. д.

Самого высокого уровня развития достигло ювелирное искусство — изготовление различных украшений из благородных металлов в сочетании с драгоценными камнями и самоцветами. Работы татарских золотых и серебряных дел мастеров поразили автора «Казанской истории», который, характеризуя деятельность хана Мухаммед-Амина (1487—1496, 1502—1518), отметил, что «подела себе царь венцы драгия, и сосуды и блюда серебряныя и златыя, и царьский наряд драгий устрой». Весьма небольшая часть увезённых в Москву в 1551 и 1552 гг. ювелирных изделий находится в российских музеях, среди них знаменитая «Казанская шапка» — корона казанских ханов, изготовленная из золота в высокой ювелирной технике скани в сочетании с самоцветами и отороченная соболиным мехом (Оружейная палата в Московском Кремле); золотые поясные застёжки и серебряная амулетница, выполненные также в технике скани в сочетании с зернью (Государственный исторический музей); некоторые женские костюмы из парчи, бархата, шёлка с золотым шитьём и бахромой (Музей российской этнографии), а также отдельные образцы золотошвейной вышивки, золотые и серебряные пуговицы с самоцветами (Национальный музей Республики Татарстан).

Ювелирное искусство Казанского ханства, уходящее своими корнями в Золотую Орду, Волжскую Булгарию, даже в более древние периоды (Тюркский каганат), нашло отражение и дальнейшее развитие в искусстве казанских татар последующих времён, получив поистине мировую известность. Знаменитые воротниковые застёжки («яка чылбыры») и хаситэ, браслеты и серьги, накосницы и ожерелья, бляхи и броши, амулетницы и коранницы из золота и серебра в сочетании с хрусталём, бирюзой, сердоликом и другими драгоценными камнями и самоцветами, в изготовлении которых применяли такие высокохудожественные виды ювелирной техники, как бугорчатая и плоская скань, зернь, инкрустация, глиптика, гравировка, чернение по серебру, являются неповторимыми шедеврами народного искусства, ярким проявлением художественного и поэтического мышления татарского народа.

Широкое распространение получила в Казанском ханстве письменность на арабской графике, появившаяся в крае ещё в начальный период Волжской Булгарии и являвшаяся основой грамоты в Золотой Орде. Обучались, как и прежде, в мектебах и медресе. Известно о существовании медресе высшего типа — медресе Кул Шарифа. Грамотность была распространена не только среди верхушки общества и духовенства, но и среди населения. На арабской графике писались официальные государственные документы, ярлыки, а также эпитафии, письма, поэмы. В Казани, на казанской земле зачитывались произведения великих поэтов Востока, творениями предшествующей татарской литературы от Баласагуни до Саифа Сараи. Появились новые поэты: Мухаммед-Амин (один из казанских ханов), Мухаммедьяр, Эмми-Камал, Максуди, Кул Шариф — известный казанский сеид и военачальник.

Внешнеполитическая история Казанского ханства наиболее ярко выражена во взаимосвязях с Русским государством. Отношения между Москвой и Казанью, особенно с конца 60-х гг. XV в., были достаточно натянутыми. Часто они решались с помощью военных походов, организованных в основном московскими правителями. Не оставались в долгу и казанцы. Это были сложные отношения, часто весьма драматические, которые в итоге привели к падению Казанского ханства, потере государственности казанских татар.

Начальный период существования Казанского ханства, время 20-летнего правления Махмута (1445—1465), был мирным и созидательным. Согласно некоторым документам (письмо московского митрополита Ионы влиятельному казанскому сановнику Шаптяку), престиж Казани был достаточно высок. Более того, Москва даже давала Казани «выход» («дань»). М. Г. Худяков называет его той контрибуцией, которую вынуждена была платить Москва за освобождение из плена великого князя Василия II после поражения под Суздалем летом 1445 г. Согласно составленному тогда договору между сторонами, вместе с великим князем прибыли тогда в Москву 500 татар, которые были назначены на различные административные должности в столице и других городах. Некоторые из них были даже определены правителями отдельных городов. Тогда и позднее татарские царевицы (Абдул-Латиф, Мухаммед-Амин и др.) управляли такими русскими городами, как Серпухов, Звенигород, Кашира, Юрьев, Сурожик, а второму сыну Улу-Мухаммеда Касиму в 1452 г. был подарен т. н. Мешёрский городок на Оке, переименованный в его честь в город Касимов.

Названный выше договор давал только что образованному Казанскому ханству мир на ближайшее будущее и большие возможности для укрепления его экономики, политики и военного могущества. За 20-летний период своего существования к концу правления Махмута

оно превратилось в одно из сильных государств Центральной Евразии: расширились география и обмен международной торговли, укрепилась политическая власть, окончательно оформилась государственная структура, упрочились основы для дальнейшего развития материальной и духовной культуры. Развитие государства было продолжено при Ибрагим-хане (1467–1479), младшем сыне Махмута (его старший сын Халиль успел процарствовать всего два года, скончался в молодом возрасте). Ибрагим был одним из самых могущественных ханов Казани, и время его правления ознаменовано подъёмом экономики и военной мощи государства. Он был практически последним главой ханства, при котором развитие страны шло по восходящей линии. В целом 35-летний период существования Казанского ханства при Махмуте и Ибрагиме остаётся в истории татарского народа и его государственности одним из самых ярких и стабильных периодов. Хотя при Ибрагиме началась новая политика Русского государства в отношении Казани, проявившаяся в прямых военных вмешательствах, однако хан давал этому достойный отпор. Так было, например, в 1467, 1469 гг., когда русские войска потерпели серьёзное поражение от татар под Казанью.

Иван III, бесспорно, талантливый политик и крупнейший государственный деятель, но властный и жестокий правитель, организовал на Казань семь походов; последний, 1487 г., окончился взятием города. Был низложен Ильгам-хан (1479–1487) (в русских летописях — Алегам, Алехам), старший сын Ибрагима, увезён вместе со своей матерью, женой, двумя братьями и сестрой в Москву с последующей отсылкой в Вологду, где и умер; остальных отправили в Карголом на Белоозеро. Их судьба также оказалась печальной: царица Фатима, мать Ильгама, и один из его братьев, Мелик-Тагир, вскоре умерли. Два сына последнего были крещены с именами Василий и Фёдор и впоследствии были на службе Русскому государству. Был крещён и второй брат Ильгама — Худай-Кул под именем Пётр Ибрагимович, гробница которого находится ныне в Архангельском соборе Московского Кремля среди саркофагов русских царей и великих князей.

Трагической судьбой старшего сына Ибрагим-хана закончилась эпоха могущества Казанского ханства и начался период русского протектората над ним (1487–1521). Москва стала по своему усмотрению сажать на казанский престол угодных ей татарских царевичей (естественно, из династии Джучидов), находившихся в различные годы на службе Русскому государству: Мухаммед-Амина и Абдул-Латифа — последних сыновей Ибрагим-хана от его второй, после упомянутой выше Фатимы, жены Нур-Салтан, а также известного касимовского царевича Шах-Али и его брата Джан-Али.

Однако даже при всём этом в Казанском ханстве продолжалась усиливаться тенденция к возвращению самостоятельности. Так,

Мухаммед-Амин, если и проводил в первый период своего правления (1487—1496) промосковскую политику, то резко изменился, когда вновь занял казанский трон в 1502 г. после смерти своего младшего брата Абдул-Латифа, процарствовавшего всего пять лет (последний начал было проводить самостоятельную политику, но был смещён и увезён в Москву, сослан на Белоозеро, где и скончался при загадочных обстоятельствах). Мухаммед-Амин встал на путь самостоятельного правления, независимого от Москвы. Большое влияние в этом оказали его жена, вдова Ильгама, а также мать, знаменитая Нур-Салтан, которая вела умную, тонкую политику по отношению к Москве. Она была в дружественных отношениях с Иваном III и его женой Софьей Палеолог. Хотя Нур-Салтан в это время уже жила в Крыму — после смерти Ибрагим-хана в 1479 г. она вышла замуж за крымского хана Менгли-Гирея, но связи с Россией и Казанью не теряла, часто посещала своих сыновей Мухаммед-Амина и Абдул-Латифа. Не зря 40-летний период истории Казани (1480—1520 гг.) в русской историографии называют «эпохой Нур-Салтан» (Н. М. Карамзин назвал её «властолюбивой и умной женщиной»). После взятия русскими Казани в 1487 г. Нур-Салтан взяла слово у Ивана III «больше не трогать Казань» (великий князь сдержал своё слово: до его смерти в 1505 г., в течение 18 лет, походы на Казань больше не совершались).

Однако Василий III, сменивший своего отца на московском престоле, в апреле 1506 г. послал против Казани целую армию в 100 000 воинов, состоявшую из двух больших ратей — судовой и конной. 22 мая Мухаммед-Амин разбил под Казанью пришедшую раньше судовую рать, а через месяц, когда подошли и конные части, вся объединённая русская армия потерпела жестокое поражение от 60-тысячного татарского войска. Русь ещё со времён Чингиз-хана и Бату-хана не знала такого крупного поражения. Современники сравнивали эту битву с Куликовской, только на этот раз завершившуюся не в пользу русских. Василий III вынужден был составить с Мухаммед-Амином договор «О мире и о дружбе, и о братстве». Как писал чуть позднее С. Герберштейн, «тогда же казанцы отложились от государя московского». К сожалению, хан не смог тогда закрепить свою победу и его дальнейшая политическая деятельность не отличалась особой активностью. В последние годы он тяжело заболел и умер в 1518 г. в возрасте около 48—50 лет.

На этом род Улу-Мухаммеда прекратился, и со всей остротой встал вопрос о будущем хане. Правда, был ещё жив Худай-Кул (Пётр Ибрагимович), но он проживал в Москве и уже давно обрусел и, естественно, будучи христианином, не подходил на роль мусульманского монарха. Крымский хан Мухаммед-Гирей, сын Менгли-Гирея и Нур-Салтан, обратился к Василию III с предложением на-

значить на казанский престол своего брата Сахиб-Гирея. Однако Москва отказала — она не желала будущей сильной крымско-казанской оппозиции. Там остановились на кандидатуре Шах-Али (в русских летописях Шигалей) — старшего сына касимовского хана Шейх-Аулияра из рода большеордынского Кичи-Мухаммеда, в своё время враждовавшего с Улу-Мухаммедом. Шах-Али не устраивал Крым и Казань и по другим причинам: крымский род Гиреев и большеордынский род Ахмата, сына Кичи-Мухаммеда, давно враждовали между собой. С. Герберштейн, увидев Шах-Али в Москве в 1526 г., писал, что тот вызывал «в своих подданных сильную ненависть и отвращение к себе. Это усиливалось ещё от его безобразного и слабого телосложения...». Ещё более омерзительным описывает его т. н. «Подробный летописец» («зело был взору страшного и мерзкого лица и корпуса», «на короткой шее огромная голова с длинными ушами, толстое тело с длинными до колен руками», «скотское седалище» и т. п.).

Москва трижды сажала Шах-Али на казанский престол (в 1519, 1549, 1551 гг.), и все три раза казанцы практически выгоняли его из своего города. Не любили его даже сторонники промосковской ориентации.

Процарствовав всего два года, весной 1521 г. Шах-Али бежал из Казани от Сахиб-Гирея, неожиданно вступившего в город во главе всего 300 крымцев. Были арестованы русский посол и воевода в Казани, конфисковано имущество всех касимовских и русских купцов, с помощью казанцев была перебита почти вся личная гвардия Шах-Али из 5000 воинов; сам хан чудом спасся и убежал в Москву. Закончился 35-летний русский протекторат и начался новый период в истории Казанского ханства — период подъёма национального самосознания и активной борьбы против внешней интервенции (1521—1550). М. Г. Худяков назвал его «эпохой национального возрождения».

Нашему читателю уже известно имя Сахиб-Гирея: именно с ним связан единственный подлинный документ эпохи Казанского ханства — ханский ярлык 1523 г. Однако правил он Казанью всего три года, весной 1524 г. уехал в Турцию, оттуда перебрался в Крым и со временем занял там трон. Он стал одним из могущественных крымских ханов, и при его правлении (1532—1551) Крым пережил период своего расцвета. А в Казани Сахиб-Гирея сменил его племянник Сафа-Гирей (1524—1549) с отдельными перерывами, когда по причине различных политических ситуаций, поочерёдно и краткосрочно занимали ханский престол касимовские Шах-Али (всего один месяц в 1546 г.) и его младший брат Джан-Али (1531—1535). Но фактически управляли государством Гаухаршад, дочь Ибрагим-хана и царицы Нур-Салтан, и влиятельный казанский князь, карача-би Булат-Ширин, как

глава правительства. Джан-Али же был убит казанцами за государственную измену.

25-летний период правления Сафа-Гирея, человека волевого и мужественного, талантливого государственного деятеля и полководца, является последним ярким периодом возрождения Казанского ханства, его экономического роста и усиления военно-политической мощи. Именно при нём были проведены успешные мероприятия по укреплению обороноспособности Казани, выросло население столицы и Заказанья за счёт притока ногайцев. Под руководством молодого хана был дан отпор походам московских войск в 1524, 1530 и 1545 гг., особенно успешно в 1524 г., когда русская флотилия из 90 судов попала в руки казанцев. Одновременно это был и период дворцовых интриг, государственных переворотов, борьбы различных партий и междоусобицы не без активного вмешательства внешних сил.

В 1549 г. в возрасте 39 лет скоропостижно скончался Сафа-Гирей. Дальнейшая судьба Казани и Казанского ханства поистине трагична. Ханом провозгласили Утемеш-Гирея – 2-летнего сына Сафа-Гирея, назначив регентшей его мать, известную царицу Сююмбике. Однако в 1551 г. она вместе со своим малолетним сыном, одним из последних ханов Казани, была увезена в «почётный плен» в Москву (царицу

Рус гаскәренәң Казан походыннан кайтуы. XVI гасыр иконасыннан

Russian army returned after Kazan campaign. From icon of the 16th century

Русское войско возвращается после казанского похода. С иконы XVI в.

насильно выдали затем замуж за Шах-Али — к тому времени уже касимовского хана, там она и умерла в 1557 г. Утемеш-Гирея оставили в Москве, крестили под именем Александр; он умер в 1554 г. в возрасте 18 лет, и его могила находится, так же, как и могила Худай-Кула, в Архангельском соборе Московского Кремля).

Русские войска под командованием молодого русского царя Ивана Грозного предприняли неудачные походы на Казань в 1549 и 1550 гг. После этого в Москве была составлена, выражаясь современным языком, широкая программа завоевания Казанского ханства, в разработке которой приняли участие лучшие знатоки военного дела того времени, государственные и церковные деятели при помощи европейских специалистов — минёров-подрывников крепостных стен и башен, а также перебежчиков из Казани, хорошо знавших тонкости обороны своего города. Передовые стрелецкие полки русской армии были реорганизованы по примеру войск Турции и Крыма.

В 30 км от Казани в качестве сильного опорного пункта для наступления на город была сооружена Свияжская крепость, тем самым был решён вопрос отторжения Горной стороны — западной территории Казанского ханства. Государство лишилось, таким образом, значительных экономических и людских ресурсов, русская сторона получила большие возможности для контроля над основными речными и сухопутными путями связи с внешним и внутренним миром. И вот 150-тысячная русская армия во главе с самим царём, оснащённая 150 пушками, в июне 1552 г. направилась на Казань. В первой половине августа достигла Свияжска и после полумесячного отдыха там, 23 августа окружила Казань. В сентябре был сделан удачный поход в Заказанье со взятием Арска, второго по значимости города после Казани, и с ликвидацией ополченской группы татарских войск во главе с князьями Япанчой и Яушем. Таким образом, столица государства окончательно лишилась своего тыла и ополченской армии. Она осталась наедине со своим населением и небольшим гарнизоном в 30 тысяч воинов, т. е. численностью в 5 раз меньше русской армии.

После 40-дневной осады неоднократных подрывов башен и стен города, последней артподготовки 1 октября и двух мощнейших, небывалых до этого взрывов оборонительных укреплений ранним утром 2 октября, наконец, после ожесточённых боёв на улицах города Казань пала. После обеда того же дня, в 15 часов, Иван Грозный въехал на коне в Кремль. По сообщениям большого числа русских летописей, записям очевидцев и современников, вся территория завоёванного города была полна трупами, трудно было даже ходить среди них, местами кучи тел достигали высоты городских стен; ими были переполнены берега Казанки под Кремлём, овраги и ямы, рвы оборонительных укреплений. Кровь текла рекой. Мужчин перебили, женщин и детей отдали русским воинам.

Казанское ханство было завоёвано и перестало существовать. Последнего казанского хана, 30-летнего Едигера (астраханский царевич, праправнук Кичи-Мухаммеда, основателя Большой Орды, правившего Казанью с 9 марта до 2 октября 1552 г.) увезли в Москву и крестили под именем Симеон. Были уничтожены правительство и войско, ликвидированы все государственные структуры. Управлять Казанью был поставлен московский наместник Горбатый-Шуйский. Однако татары и другие народы Казанского ханства не прекратили борьбу за свою независимость, хотя теперь она приобрела стихийный характер — форму народной борьбы в составе Российской империи, длившейся столетиями.

ДРУГИЕ ТАТАРСКИЕ ХАНСТВА

Самым крупным из позднесредневековых татарских государств являлось *Крымское ханство*, основанное в 1443 г. Хаджи-Гиреем, сыном золотоордынского хана Гиаз ад-дина (последний был сыном Таш-Тимура, двоюродного брата Улу-Мухаммеда, т. е. основателя Крымского и Казанского ханств Хаджи-Гирей и Махмутек являлись троюродными братьями). Династия Гиреев, вернее гиреевская ветвь общей династии Джучидов, правила Крымом в течение 340 лет до ликвидации ханства в 1783 г. Все остальные татарские ханства просуществовали около ста лет, кроме Касимовского (229 лет).

Крымское ханство выделялось среди всех постзолотоордынских татарских государств величиной своей территории, количеством городов и других населённых пунктов, большой численностью населения. В его состав, помимо собственно Крыма, входили также обширные Ногайские степи на севере (золотоордынского темника конца XIII в. Ногай) между Днепром и Днестром; Буджакские степи (современная Бессарабия) к западу от Днестра до нижнего течения Дуная — все эти степи Северного и Северо-Западного Причерноморья, по старой традиции, всё ещё назывались также «Дешт-и-Кипчак» или кратко «Дешт». Помимо этого, территория ханства охватывала на востоке Таманский полуостров и земли в Прикубанье. Территория и соответственно население Крымского ханства ещё более возросли с начала XVI в., когда Менгли-Гирей разгромил Большую Орду в 1502 г. и присоединил её основные земли к Крыму. По переписи, проведённой уже при Менгли-Гирее II, примерно в 1740 г., в его государстве было 48 округов, 9 больших городов, 1399 замков и деревень. По данным немецкого путешественника Н. Клеемана, посетившего Крым в 1760 г., в Крымском ханстве в общей численности проживало около 2 миллионов жителей.

Крым был центром древней, высокой городской культуры. Ещё в золотоордынский период в приморской зоне располагались бывшие

античные, генуэзские порты-колонии, населявшиеся итальянцами, греками, готами, кипчаками и татарами. Эти города являлись центрами крупнейшей международной торговли, среди них выделялись Кефе (Каффа), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава, Балыклы), Феодоро, Солхат (Крым, Старый Крым), Крык-Ер (Чуфут-Кала). Возникли новые города, среди них Бахчисарай, построенный при Хаджи-Гирее и ставший столицей нового государства при Менгли-Гирее, а также Гезлев (Евпатория), Ак-Мечеть, он же Султан-Сарай (Симферополь), Янги-Кала (Новый город, Ялта).

В городах широкое распространение получила монументальная — мозаичная и майоликовая архитектура (дворцы, мечети, мавзолеи и т. д.), существовали водопровод, центральное отопление общественных и жилых зданий, были развиты ювелирное искусство, чёрная и цветная металлургия, гончарное производство, в том числе изготовление высокохудожественной изразцовой керамики и т. д. Сельское население горных и степных районов успешно занималось хлебопашеством, бахчеводством, виноградарством, скотоводством, охотничьим промыслом, заготовкой пушнины.

Главой государства являлся хан, при котором имелся «диваны» (совет) из представителей высшей титулованной власти. Среди

Бакчасарайдагы хан сараеның жәйге корылмасы
Summer Pavilion of Khan's Palace in Bakhchisarai
Летняя беседка ханского дворца в Бахчисарае

Госманлылар
һәм кырым татарлары
гаскәрләренең 1566 елда
Дунай аркылы кичүе.
Төрөк миниатюрасы.
XVI гасыр

The Ottoman and Crimean
Tatars troops crossed the
Danube in 1566.
*Turkish miniature of
the 16th century*

Переправа османских и
крымскотатарских войск
через Дунай в 1566 г.
*Турецкая миниатюра.
XVI в.*

них наиболее влиятельными как и в Золотой Орде, так и в других татарских ханствах были роды Ширин, Барын, Аргын, Кипчак (позднее появились роды Мансур, из племени мангыт, и Сучувуд). Наиболее могущественным был род Ширин, который держал свою резиденцию в городе Иски-Крым; на государственном совете мнение ширинского бека имело наибольший, порой решающий вес. (В целом вся система государственного управления, общественного строя, армии и военного дела Крымского и остальных татарских ханств основывалась на золотоордынских традициях.)

Говоря о Крыме и крымских татарах, необходимо обратить особое внимание на следующее. В архитектуре, музыке и языке современных крымских татар чувствуется сильное южное влияние. Это объясняется тем, что с 1475 г. — с начала правления Менгли-Гирея — Крым попал под протекторат Османской империи, началось проникновение турецких элементов в общественный строй, хозяйственный уклад, в материальную и духовную культуру, даже в язык крымских татар, бывший некогда единым для всех татар Золотой Орды. Однако эти влияния не смогли изменить этнического лица татар Крымского ханства — они не отюречились, а остались татарами с явным преобладанием своего коренного этноса над южно-огузским, сельджукско-турецким. Всего несколько примеров из описания крымских татар позднего периода существования их государства смогут ярко свидетельствовать об этом: «Их одежда не только удобна, но ещё более привлекательна, чем турецкая, возвышает и украшает наружность. Их

шапки (колпак) зелёные, каковым цветом они отличаются от других народов (османов, манкатов, персов)... Язык крымских татар является тюркским наречием... Османы понимают их не без труда. Язык ногайцев для них ещё менее понятен... Ногайский язык между тем тот же, что и крымский, хотя не такой развитой».

Близость архитектуры и в целом искусства Казанского и Крымского ханств уже доказана многолетними исследованиями историков-археологов и архитекторов-искусствоведов, позволившими выделить целый ряд параллелей между памятниками Булгара, Касимова, Бахчисарая и зодчества современных казанских татар. Подобное исследование дало возможность М. Г. Худякову отметить прочные связи «между казанским и крымским искусством, что вполне можно было ожидать на основании тесных отношений между Казанью и Бахчисараем в эпоху Мухаммед-Амина и Сафа-Гирея». На исторических рисунках Казани XVI в. явно проявляются купольные многогранные здания типа крымских дюрбе. Подобные крымско-казанские параллели неоднократно отмечал в своих исследованиях и Ф. Х. Валеев.

Как было выше отмечено, с 1475 г. Крымское ханство находилось в союзнических отношениях с Турцией, даже в вассальной зависимости от неё. Начались столкновения с Большой Ордой, чем удачно воспользовался Иван III, заключив союз с Менгли-Гиреем. Впоследствии отношения Крыма с Москвой резко обострились. С обеих сторон был предпринят целый ряд походов. Особенно известны походы 150-тысячного русского войска в 1687, 1689 гг., окончившиеся неудачно для Русского государства и приведшие к отставке правительства князя Голицына. Ханство было аннексировано Россией в 1783 г. на основе известного Кючук-Кайнарджийского мира с Турцией 1774 г. (Турция тогда была побеждена и вынуждена отказаться от Крыма).

Небольшое *Касимовское ханство* было образовано как буферное княжество между Москвой и Казанью в 1452 г., когда второй сын Улу-Мухаммеда Касим получил от московского великого князя Василия II в качестве пожалования за свою военную службу Мещёрский городок на Оке, переименованный затем в его честь в город Касимов. В сущности ханство было создано Москвой как опорный пункт в борьбе против Казани, и не зря московские правители назначали позднее ханами в Казань некоторых угодных им царевичей из «Мещёры». В самом Касимове отсутствовала устойчивая династия правителей; ханы назначались Москвой из различных родов Джучидов.

Касимов как «мещёрский» (мишарский) городок и раньше был заселён выходцами из Золотой Орды — «городецкими» татарами, к которым потом присоединились татары из войска Касима, перешедшие к нему как часть орды его отца после смерти Улу-Мухаммеда в 1445 г. Городское население — в основном служилые татары — находились на службе у Русского государства; часть занималась торговлей

и ремеслом. Сельское земледельческое население после ликвидации ханства было приписано к разряду государственных крестьян. Касимовское ханство было ликвидировано в 1681 г. за ненадобность.

Касимовские татары и сегодня живут на своей исторической родине — в городе Касимове Рязанской области, в его старой, татарской части, а также в близлежащих деревнях. Говорят на среднем диалекте татарского языка, т. е. на говоре казанских татар с примесью мишарских слов; исповедуют ислам, имеют общетатарскую материальную и духовную культуру с отдельными местными особенностями. В Касимове сохранилось несколько памятников монументальной архитектуры периода ханства: минарет Ханской мечети XV в. (сама мечеть и остатки находившегося рядом ханского дворца были снесены в XVIII в.); мавзолей Шах-Али с сохранившимися внутри надгробными камнями самого хана и его близких (XVI в.); мавзолей Афганбека (XVII в.).

Сибирское ханство было основано в 1429 г. при Махмутеке, старшем сыне Хаджи-Мухаммеда из ветви Шайбанидов династии Джучидов (Шайбан был братом Бату-хана, выделившего ему улус в Западной Сибири между Уралом и Иртышом). Если татары этого восточного улуса ранней Золотой Орды занимались в основном скотоводчеством, то позднее начинают заниматься земледелием; развивается городская культура. Известны, например, древний город Искер (Иски-Йир), столичные Чинги-Тура (позднее Тюмень) и Кашлык, а также Табул (Тобольск), Тонтур, Касим-Тура и др. Данные археологических исследований и сведения о сохранившихся до конца XVIII в. развалинах древних сооружений свидетельствуют о наличии в городах каменной архитектуры, различных видов ремесла — кузнечного дела и изготовления оружия, ювелирного искусства и др. Велась торговля с Западом (Казанское и другие татарские ханства, Русское государство) и Востоком вплоть до Китая.

После завоевания Казанского и Астраханского ханств очередь дошла и до Сибири. Иван Грозный поручил это дело Ермаку. Ермак развернул войну против Сибирского ханства, но был убит в битве с татарами в 1582 г. Последний сибирский хан Кучум повёл борьбу

Айчек – Себер татар хатын-кызларының изүе
Aichek is a pectoral of the Siberian Tatar women
Айчек (лунница) – нагрудное украшение
сибирских татарок

против интервенции, но погиб в 1598 г., и ханство было окончательно завоёвано.

Сибирские татары также проживают на своей исторической родине — Западной Сибири: в Тюменской, Томской и Новосибирской областях. Они говорят на восточном (сибирском) диалекте татарского языка, по вероисповеданию также мусульмане; делятся на три этнотерриториальные группы — тобольские, барабинские и томские, с небольшими различиями в языке и культуре.

Астраханское ханство образовано в 1459 г. при хане Махмуде, сыне Кичи-Мухаммеда; занимало правобережье нижнего течения Волги и восточную часть Северного Кавказа. Территория была заселена

Өстерхан ханлыгы картасы
Map of the Astrakhan Khanate
Карта Астраханского ханства

слабо, основными занятиями населения являлись кочевое скотоводство, а также рыболовство, охота и бахчеводство. Единственным городом и столицей ханства была Астрахань — бывший золотоордынский город под названием Хаджи-Тархан с правом чеканить джучидские монеты. Расположенная на месте впадения Волги в Каспийское море, Астрахань являлась крупным центром транзитной торговли и славилась как «великое татарское торжище».

Внешняя политика ханства зависела от Большой Орды, позднее — от Ногайской Орды и Крымского ханства. После завоевания Казани в 1554 г. русское войско заняло Астрахань, сместив хана Ямгурчея и посадив на престол Дервиш-Алея в качестве вассала Ивана Грозного. Дервиш-Али в 1556 г. попытался было выйти из подчинения Москвы, но русские повторили поход и окончательно завоевали ханство.

В настоящее время на территории бывшего Астраханского ханства, наряду с другими пришлыми народами, живут и астраханские татары, прямые потомки населения бывшего ханства. Их язык очень близок к языку средневожских татар, вернее, составляет один и тот же татарский язык, но с некоторыми элементами современного языка ногайцев. Вероисповедание — ислам, делятся на небольшие юртовскую, кундровскую и карагашскую группы.

Большая Орда, известная также под названием «Великая», образовалась как непосредственная правопреемница Золотой Орды в 1434 г. при известном нам Кичи-Мухаммеде и одном из последних золотоордынских ханов Сеид-Ахмеди (внуке Тохтамыш-хана). Борьба между ними окончилась в пользу Кичи-Мухаммеда, который и стал первым ханом Большой Орды. Она занимала обширную степную территорию между Волгой и Днепром — центральные земли больших Дешт-и-Кипчак и Золотой Орды; столицей являлся город Азак, один из центров чеканки джучидских монет в устье Дона. Большая Орда значительно окрепла в годы правления Ахмат-хана (1459—1480), сына Кичи-Мухаммеда и брата астраханского Махмуда, и располагала 100-тысячной армией. Хан предпринял попытку восстановить былую власть татар над Москвой: в 1476 г. он отправил послание Ивану III с требованием обещанной им самим дани (Москва перестала было платить традиционный ежегодный «выход»), но получил категорический отказ — великий князь публично порвал письмо хана перед татарским послом. В 1480 г. войска сторон встретились на Угре, притоке Оки, — это событие вошло в историю под названием «Стояние на Угре». И на этот раз, как и 100 лет назад на Куликовом поле, удача не улыбнулась татарам. Их конница, неудачно попытавшись переправиться через реку, отступила, и Русь перестала платить дань Орде.

Ахмат-хан был убит в том же году в сражении с сибирским ханом Ибаком, но сама Большая Орда существовала до 1502 г., когда крымский хан Менгли-Гирей нанёс ей сокрушительный удар. Основная

территория Орды на западе вошла в состав Крымского ханства, часть населения разбрелась по степи, войдя постепенно в состав Астраханского ханства и Ногайской Орды.

Ногайская Орда выделилась из Золотой Орды при Идегее на рубеже XIV—XV вв., окончательно оформилась как самостоятельное княжество при его преемнике Нурутдине в конце 20-х — в 30-х гг. XV в. Она занимала огромную территорию кочевых степей между Волгой и Иртышом к югу от Казанского и Сибирского ханств. Основное население Орды — татары-ногайцы (ногайские татары) из родов мангыт и кунграт, а также другие родственные племена — занималось кочевым скотоводством, прежде всего коневодством. Столицей был город Сарайчик в низовьях реки Яик — также один из бывших золотоордынских центров чеканки монет, являвшийся крупным торговым пунктом на караванном пути из Средней Азии в Крым. Эта его роль сохранялась и в период существования Ногайской Орды.

Ногайская Орда, несмотря на свою обширную территорию, её большую роль в политической и экономической жизни в Центральной Евразии, не была ханством, а являлась лишь княжеством, которым управляли князья — беки. Это объясняется главным образом тем, что оно было основано Идегеем, не имевшим права на ханский престол. Он и все основные правители Ногайской Орды, происходившие из рода Идегея, не были Джучидами. Следует сказать, что из рода Идегея вышли и такие исторические личности, как царицы Фатима, Нур-Салтан и Сююмбике...

После падения Казанского, Астраханского, а затем и Сибирского ханств Ногайская Орда окончательно распалась на несколько улусов. Их население откочевало на Северный Кавказ и в середине XVII в. подчинилось Русскому государству.

Таким образом, у татарского народа существовала многовековая история национальной государственности, начальные формы которой известны ещё с середины VI в. Татарская государственность периодов развитого и позднего Средневековья — с образования Золотой Орды и до ликвидации Крымского ханства — имела одну единую династию, джучидскую, протяжённостью в 540 лет. История татарских государств органически связана с развитием богатейшей материальной и духовной культуры их населения, со сложными, но весьма знаменательными этапами этногенеза и этнической истории народа, всех его этнографических групп. Особое место среди них занимает Золотая Орда как общее и единое государство всего татарского народа.

Татарский народ, таким образом, прошёл два этапа своего формирования: 1) период прототатар, сложение древнетатарской этнической общности во времена существования Восточно-Тюркского каганата (VII — первая половина VIII в.); формирование татарской народности в эпоху могущества Золотой Орды, расцвета её культуры (XIV в.).

Естественно, этническая история татарского народа, обогащение этого этноса новыми включениями тех же компонентов, которые сыграли роль в его этногенезе, продолжалось и в последующий период, т. е. в период существования постзолотоордынских татарских ханств. Это особенно заметно, например, в этнической истории Казанского ханства, где продолжалось проникновение ногайского компонента, даже усилившееся с 20-х гг. XVI в. Такие же процессы, бесспорно, в той или иной степени происходили в этнической истории и других татарских ханств.

В то же время период существования отдельных татарских ханств является в определённой степени началом деконсолидационных процессов в этнической истории народа. Это объясняется в основном распадом единого Золотоордынского государства и разделением его на отдельные ханства и княжества. Начинается выделение этнографических групп татар по названию их отдельных государств, впервые зафиксированное в исторических источниках XVI в.

Несмотря на наличие этнографических групп со свойственными им языковыми диалектами, некоторыми локальными вариантами материальной и духовной культуры, что присуще многим народам мира, татары составляли единый народ с общим языком, с общими культурой, историческими традициями, самосознанием, наконец, с общим этнонимом «татары».

ЭЧТӨЛЕК

Китап хагында	5
Алтайның Пазырык курганнары дөньясы	7
Хуннулар (хунну-татарлар)	9
Һуннар һәм Халыкларның бөөк күчеше	13
Төрки каганлыгы	16
Татарлар Монгол империясе составында	22
Кимәк каганлыгы	28
Протоболгарлар һәм хазәрләр	30
Элгәреге болгарлар Иделдә. Идел Болгары	35
Дәшти Кыпчак	41
Алтын Урда	48
Казан ханлыгы	61
Башка татар ханлыклары	76

CONTENTS

About this book	87
The Altai world of Pazyryk burial mounds	89
The Hunnu and The Huns	90
The Huns and the Great Movement of Peoples	93
The Turkic kaganate	96
The Tatars within the Mongol Empire	101
The Kimak kaganate	104
The Proto-Bulgars and the Khazars	106
The early Bulgars in the Volga. The Volga Bulgaria . .	111
Desht-i-Kipchak	114
The Golden Horde	118
The Kazan Khanate	126
The other Tatar khanates	134

СОДЕРЖАНИЕ

Об этой книге	145
Алтайский мир пазырыкских курганов	147
Хунну (хунну-татары)	149
Гунны и Великое переселение народов	152
Тюркский каганат	155
Татары в составе Монгольской империи	161
Кимакский каганат	166
Протоболгары и хазары	167
Ранние болгары на Волге. Волжская Булгария	172
Дешт-и-Кипчак	178
Золотая Орда	185
Казанское ханство	197
Другие татарские ханства	210

Научно-популярное издание

Фахрутдинов Равиль Габдрахманович

ИСТОРИЯ ТАТАР

Казань. Татарское книжное издательство. 2015

На татарском, английском, русском языках

Popular science publication

Fakhretdinov Ravil Gabdrakhmanovich

TATAR HISTORY

Фәнни-популяр басма

Фәхретдинов Равил Габдрахман улы

ТАТАР ТАРИХЫ

Мөхәррирләр *Г. Х. Сундукова, Г. К. Мансурова*

Бизәләш мөхәррире *М. Д. Вазиева*

Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә салучысы *Г. Р. Галимжанова*

Корректорлары *Г. Х. Сундукова, Г. К. Мансурова*

Инглизчәгә *Й. Маккеллэр, А. Сахаров* тәржемәләре

Татарчага *Р. И. Хәлиуллина* тәржемәсе

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 23.12.2015.

Форматы 70×100^{1/16}. Шартлы басма табагы 18,2.

Тиражы 3000 д. Заказ О-3650.

«Татарстан китап нәшрияты» ТР ДУП.

420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.

Тел./факс: (843) 519-45-22.

<http://tatkniga.ru>

e-mail: info@tatkniga.ru

Татарстан китап нәшриятының фирма кибетләре:

Казан, Бауман урамы, 19. Тел.: (843) 294-70-50.

Казан, Бауман урамы, 29/11. Тел.: (843) 292-03-18.

Казан, Декабристлар урамы, 2. Тел.: (843) 519-45-13.

Маркетинг бүлеге:

Казан, Декабристлар урамы, 2. Тел.: (843) 519-45-35.

Интернет-кибет:

<http://www.tatkniga.ru>

«Татмедиа» АЖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы.

420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.

Р. Г. ФЕХРЕТДИНОВ
ТАТАР ТАРКХЫ ТАТАРХЫСТОР
КЧОПРАКХАП

